

Η Κόνιτσα
και τα χωριά της
Πολιτισμού Ανατομή

Βασίλης Νιτσιάνος
Επιμέλεια

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΗΠΕΙΡΟΣ Α.Ε.

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 2008

Το βιβλίο
Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού ανατομή,
επιμέλεια Β. Νιτσιάκος,
τυπώθηκε στα Γιάννινα,
στα τυπογραφεία
Μ. Δούβαλη - Π. Αποστόλου & Σια Ο.Ε.
το Δεκέμβρη του 2008
σε 1.500 αντίτυπα
για λογαριασμό της Ν.Α. Ιωαννίνων
και της Ήπειρος Α.Ε.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
Αρ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	52426
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	15-7-2010
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	949.53 ΚΟΝ

κωδ εβ 7067

Η Κόνιτσα και τα χωριά της

Πολιτισμού Ανατομής

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Βασίλης Νιτσιάκος

Επιμέλεια

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΗΠΕΙΡΟΣ Α.Ε.

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 2008

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

© Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων,
Ήπειρος Α.Ε.
Γιάννινα 2009
ISBN: 978-960-98737-0-3

Φωτογραφία Εξωφύλλου:
Λεπτομέρεια ξυλόγλυπτης οροφής Αγίου Αθανασίου Πληκατίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος <i>B. Νιτσιάκος</i>	5
Γνωριμία με την 'Ηπειρο <i>B. Νιτσιάκος</i>	7
Το φυσικό πλαίσιο	9
Ο πολιτισμός	12
Η επαρχία Κόνιτσας <i>B. Νιτσιάκος</i>	
Ο χώρος. Οι επικοινωνίες: Το εδώ και το αλλού.....	19
Τα βουνά: Χωρίζουν ή ενώνουν;.....	20
Τα ποτάμια: Οι ταχυδρόμοι των βουνών	23
Η δημογραφία: Τι μας λένε οι αριθμοί.....	26
Η οικονομία: Η δυναμική της επιβίωσης	27
Η κοινωνία: Ο ιστός των σχέσεων.....	29
Η ιστορία: Στα ίχνη του χρόνου, στο δρόμο για τα παρόν	30
Η μαρτυρία του αρχαιολόγου <i>Κ. Ζάχος</i>	35
Κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες.....	37
Κτηνοτρόφοι και Γεωργοί.....	43
Οι κτηνοτρόφοι της ενδοχώρας συναντούν τους Μυκηναίους.....	49
Μια μολοσσική κόμη στον κάμπο της Κόνιτσας	54
Από τις μεταρρυθμίσεις του βασιλιά Θαρύπα μέχρι και τη Ρωμαϊκή κατάκτηση	66
Η εκκοπή των Ρωμαίων	69
Στα ίχνη του Βυζαντίου <i>B. Παπαδοπούλου</i>	71
Βυζαντινή περίοδος	73
Μεταβυζαντινή περίοδος	
Από τους Βυζαντινούς στους Οθωμανούς Τούρκους	83
Η περιοχή της Κόνιτσας κατά τον 18 ^ο και 19 ^ο αιώνα	103
Η πολιτισμική γεωγραφία <i>B. Νιτσιάκος</i>	
Αντί εισαγωγής: Η ενότητα φύσης-πολιτισμού.....	119

Τα Μαστοροχώρια	
Η γεωγραφική θέση και τα χωριά	120
Το παρελθόν: Η φυσιογνωμία των κοινοτήτων	
Από την γεωργο-κτηνοτροφική αυτάρκεια	
στην τεχνική ειδίκευση	123
Το παρόν: Το δημογραφικό παράδοξο	
και οι τάσεις επιστροφής	126
Το πολιτισμικό τοπίο.....	128
Οι οικισμοί και τα πέριξ.....	130
Οι τεχνικές και οι τέχνες	
Η πέτρα, οι κτίστες και οι πελεκάνοι	133
Το ξύλο, οι μαραγκοί, οι ταλιαδόροι.....	135
Οι ζωγράφοι και τα έργα τους	137
Τα τραγούδια, η μουσική, ο χορός	139
Η σύγχρονη πολιτιστική δραστηριότητα	142
Τα Βλαχοχώρια	
Ο χώρος και οι άνθρωποι.....	144
Η κτηνοτροφική οικολογική προσαρμογή	146
Ο πολιτισμός της στάνης	148
Προϊόντα ταυτότητας.....	150
Ο κόσμος του αργαλειού.....	151
«Εβγάτε αγόρια στο χορό, κοράκια στα τραγούδια...»	153
Η σύγχρονη πολιτιστική δραστηριότητα	154
Τα Βλαχοχώρια της Λάκκας Αώου	
Ανάμεσα στο Σμόλικα και τον Αώο.....	156
Η οικολογική προσαρμογή.....	157
Οι κοινοίτες στο χώρο και το χρόνο.....	158
Τεχνικές και τέχνες. Το ξύλο και το νερό.....	161
Για τον πολιτισμό της διατροφής	163
«Νίτσα, Περγολίτσα...»: Το τραγούδι και ο χορός	164
Η μνήμη της αντίστασης: «Η δοξασμένη κοιλάδα»	166
Τα πολιτιστικά δρώμενα σήμερα.....	168
Η Κόνιτσα και τα πέριξ	
«Παζαριού ανατομή»	169
Βαθιά επιφάνεια: Ο χρόνος στο χώρο	171
Οι ανακατατάξεις.....	174
Το παζαρόπουλο	177
Σημάδια, σύμβολα και όρια του τόπου: Τα γεφύρια	178
Η ποιητική του κάμπου	182
Διπαλίτσα, Οστανίτσα και Μπουραζάνι.....	184
Σύγχρονα πολιτιστικά.....	187
Βιβλιογραφία.....	190

Πρόλογος

Η συγγραφή του βιβλίου αυτού εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα προβολής της επαρχίας Κόνιτσας, το οποίο ξεκίνησε πριν από πολλά χρόνια και στο οποίο συμμετείχαν αρκετοί άνθρωποι. Το θετικό σ' αυτό το συλλογικό εγχείρημα υπήρξε η δυνατότητα πολύπλευρης συνεργασίας με ανθρώπους διαφορετικών ειδικοτήτων και προσανατολισμών. Ως γνωστόν, στα σταυροδρόμια, εκεί που διασταυρώνονται διαφορετικοί δρόμοι, συμβαίνουν ενδιαφέροντα και γόνιμα πράγματα.

Προσωπικά έχω ασχοληθεί και γράψει για τη συγκεκριμένη περιοχή πολλές φορές και σε διαφορετικά πλαίσια. Καθοριστικός παράγοντας γι' αυτή την εμμονή μου είναι βέβαια το γεγονός ότι κατάγομαι από και τρέφω μια απέραντη αγάπη γι' αυτό τον τόπο. Πρέπει να πω, ωστόσο, ότι κάθε φορά που ασχολούμαι ανακαλύπτω καινούργια πράγματα. Δεν είναι μόνο η διαφορετική οπτική και ο στόχος του κάθε εγχειρήματος αλλά και η ίδια η «βαθιά επιφάνεια» του τόπου, ένα παλίμψηστο που σου θέτει διαρκώς καινούργια ερωτήματα.

Ελπίζω, λοιπόν, η νέα τούτη κατάθεση να έχει να προσφέρει νέα πράγματα στον αναγνώστη και να βοηθήσει κάθε ενδιαφερόμενο να ανακαλύψει την κρυφή γοητεία της ιστορίας και του πολιτισμού ενός τόπου που έχει βιώσει την περιθωριοποίηση στο πρόσφατο παρελθόν αλλά έχει πολλά να αφηγηθεί σ' ένα βάθος χρόνου.

Ευχαριστώ θερμά τους φορείς και τα πρόσωπα που ανέλαβαν την υλοποίηση του συγκεκριμένου προγράμματος για τη συνεργασία, αλλά ιδιαίτερα ευχαριστώ τους συνεργάτες αρχαιολόγους, τον Κωνσταντίνο Ζάχο και τη Βαρβάρα Παπαδοπούλου για την άψογη συνεργασία που είχαμε.

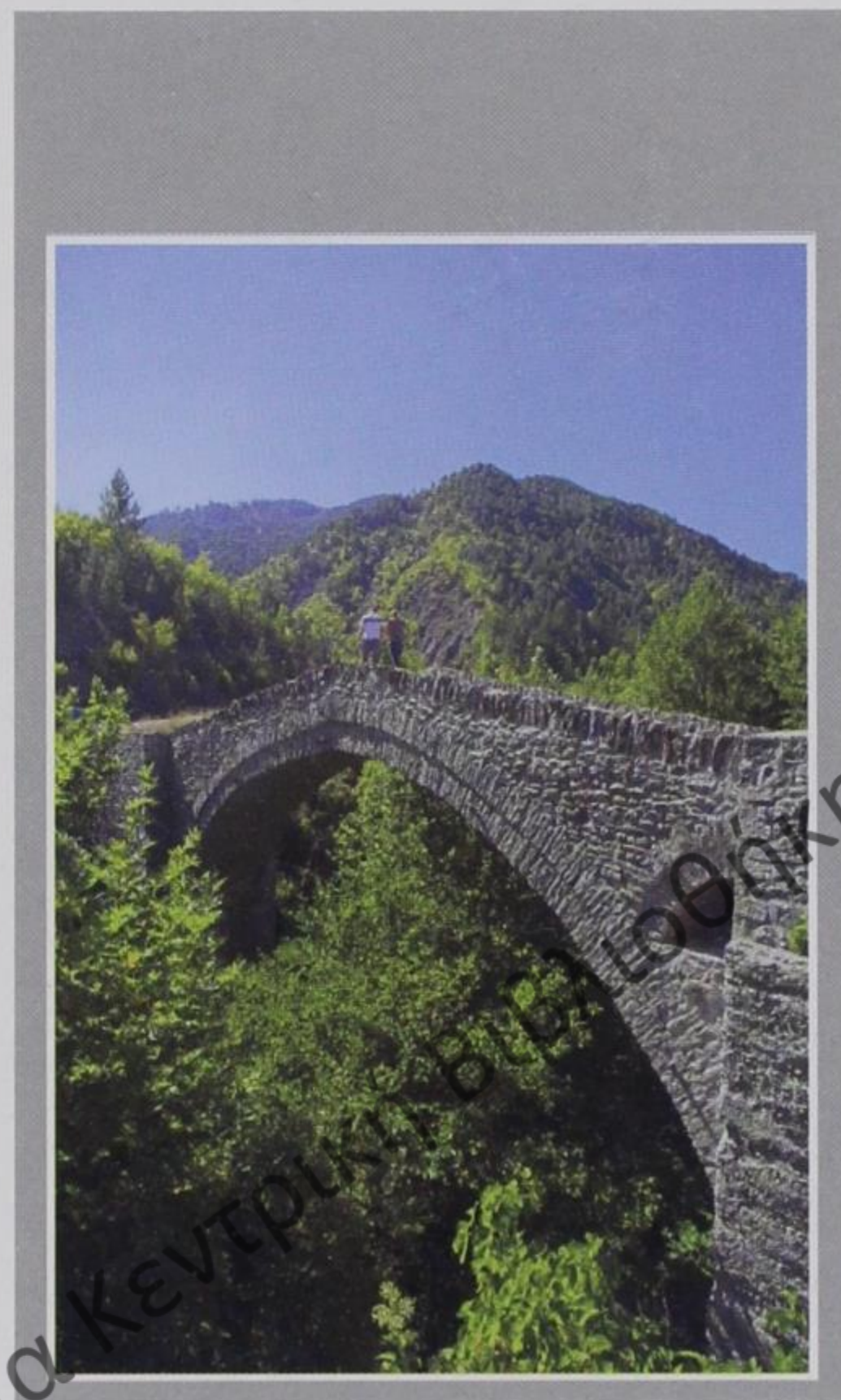
Βασίλης Νιτσιάκος

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 5 Μαΐου 2008

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

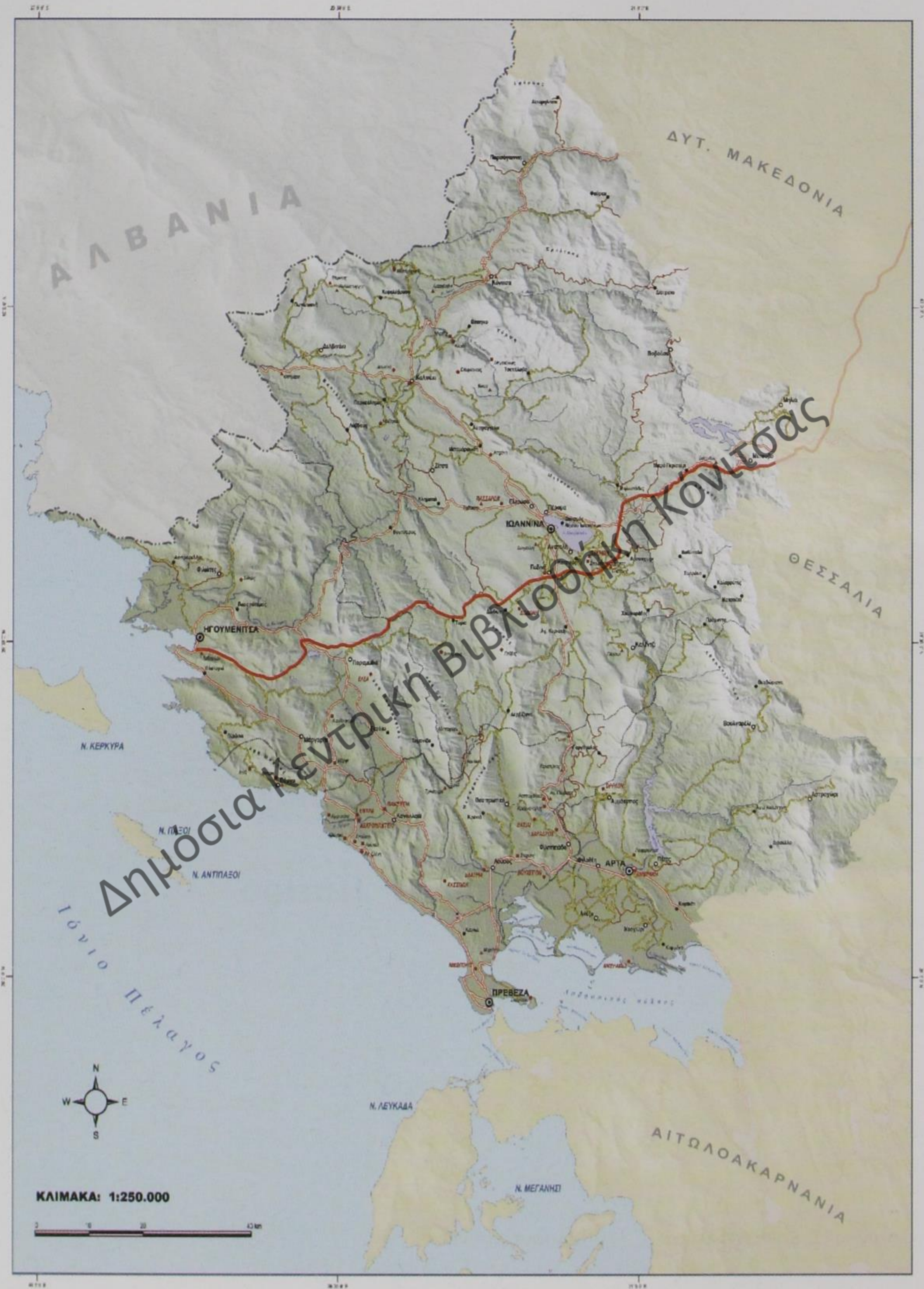

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Γνωριμία με την Ήπειρο

Ἑπειρος

Γνωριμία με την 'Ηπειρο

Το φυσικό πλαίσιο

Αν θέλαμε με έναν όρο να χαρακτηρίσουμε την 'Ηπειρο σε σχέση με το φυσικό της περιβάλλον, θα μπορούσαμε ανεπιφύλακτα να την πούμε «ορεινή». Παρότι η αρχαία της ονομασία «'Απειρος χώρα» παραπέμπει σ' έναν τόπο δίχως όρια, μπορούμε να πούμε ότι την 'Ηπειρο την ορίζουν τα όρη της. Την ορίζει κατά βάση η οροσειρά της Πίνδου με το πλούσιο ανάγλυφό της. Η σύγχρονη διοικητική διαίρεση διασπά την ενότητα ενός ευρύτερου γεωγραφικού χώρου που διαμορφώνεται με άξονα αυτόν τον ορεινό όγκο. Έστω κι έτσι, πάντως, η 'Ηπειρος συνεχίζει να αποτελεί το κύριο σώμα αυτού του ορεινού χώρου.

Η ορεινότητα, ωστόσο, από μόνη της δεν είναι επαρκής κατηγορία για να κατανοήσουμε τη φυσική γεωγραφία της Ηπείρου. Η εγγύτητα με τη θάλασσα, το Ιόνιο πέλαγος, αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη γεωγραφική συγκρότηση του ηπειρώτικου χώρου μέσα στο χρόνο, προσδίδοντας ταυτόχρονα σ' αυτόν και έναν μεσογειακό χαρακτήρα. Θα έλεγε κανείς ότι η συνάντηση του βουνού με τη θάλασσα σ' αυτό τον τόπο εκφράζει το συνδυασμό του βαλκανικού με το μεσογειακό τοπίο. Αρκεί κανείς να ακολουθήσει τον ρου των ποταμών που πηγάζουν στα βουνά της Πίνδου και χύνονται στο Ιόνιο για να διαπιστώσει την ενότητα αυτού του χώρου. Μια ενότητα που εκφράζεται βεβαίως και με τη συμπεριφοματικότητα του βουνού προς τα πεδινά και παράλια μέρη της Ηπείρου, που δεν είναι πολύ εκτεταμένα αλλά αποτελούν ωστόσο σημαντικό κομμάτι της γεωγραφικής της υπόστασης. Τα βουνά, που συνήθως θεωρούνται ότι χωρίζουν, από μια άλλη οπτική γωνία ενώνουν. Αν δούμε για παράδειγμα τις μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων, θα διαπιστώσουμε ότι τα χειμαδιά τους βρίσκονται τόσο στα παράλια του Ιονίου όσο και στις πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, καθώς ακολουθούν και αυτοί τα νερά των ποταμών...

Με βάση τον ορεινό όγκο από τη μια και τα υδρογραφικά της χαρακτηριστικά από την άλλη, η 'Ηπειρος αποτελεί μια ενότητα από τη σκοπιά της φυσικής γεωγραφίας, η οποία εν πολλοίς ορίζει και το πλαίσιο της πολιτισμικής γεωγραφίας. Το πλούσιο ανάγλυφο και οι

έντονες εναλλαγές του τοπίου συνδέονται με τις έντονες υψομετρικές διαφοροποιήσεις, την ύπαρξη πολλών κοιλάδων, φαραγγιών και χαράδρων, που διαρρέονται από μικρά και μεγάλα ποτάμια, και με τις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες, οι οποίες συνιστούν έναν συνδυασμό μεσογειακού και κεντροευρωπαϊκού κλίματος.

Από τα πεδινά και τα παράλια μέχρι τους αλπικούς βοσκοτόπους των ψηλών βουνών οι έντονες και απότομες διαφοροποιήσεις στο υψόμετρο, τη γεωμορφολογία και το κλίμα διαμορφώνουν ένα τεράστιο πλούσιο οικοσυστημάτων, ένα μωσαϊκό τοπίου που επιτρέπει να μιλάμε για πολλά τοπικά γεωγραφικά σύνολα, τα οποία διευκολύνουν αρκετά και μια πολιτισμική ανάγνωση του χώρου. Αν ξεκινήσει κανείς, παραδείγματος χάριν, από την Πρέβεζα με κατεύθυνση τα ορεινά του νομού Ιωαννίνων, θα παρατηρήσει τις έντονες εναλλαγές του τοπίου σε μία σχετικά σύντομη διαδρομή. Από το καθαρά μεσογειακό παραθαλάσσιο τοπίο της ελιάς θα καταλήξει, μέσα από μια σταδιακή κλιμάκωση του υψομέτρου, στα αλπικά βοσκοτόπια, όπου το υψόμετρο ξεπερνά τα 2000 μ.

Η γεωλογία της Ηπείρου είναι ένας καλός οδηγός για την κατανόηση όχι μόνο της ιστορικής και οικονομικής γεωγραφίας αλλά και της πολιτισμικής. Είναι πολύ χρήσιμο να γνωρίζει κανείς τους τύπους των γεωλογικών σχηματισμών που συγκροτούν το χώρο της Ηπείρου, διότι έτσι μπορεί να καταλάβει και την ενότητά του αλλά και τις κατά τόπους διαφοροποιήσεις στα φυσικά δεδομένα, που συνιστούν έτσι κι αλλιώς το πλαίσιο της ανάπτυξης της οικονομίας, της κοινωνίας, του πολιτισμού γενικά μέσα στο χρόνο. Η ύπαρξη τεσσάρων βασικά τύπων γεωλογικών σχηματισμών χαρακτηρίζουν τη δομή του ηπειρώτικου τοπίου. Οι ασβεστολιθικοί σχηματισμοί χαρακτηρίζουν οροσειρές, που είναι γενικά άγονες με απόκρημνες πλαγιές, βαθιές ρωγμές και πολλούς βράχους. Στις περιπτώσεις που εκτείνονται σε μεγάλες ζώνες τείνουν να παρουσιάζουν ρήγματα και λεκανοπέδια, ενώ δημιουργούνται με τον καιρό προσχωσιγενή ιζήματα που διηθούνται από χειμάρρους.

1. Ορεινό τοπίο

Σε ψηλά υψόμετρα, πάνω από τη ζώνη των δασών (πεύκου, έλατου και οξιάς), υπάρχουν αλπικοί βοσκότοποι. Οι σχηματισμοί του πρασινόλιθου είναι ηφαιστιογενείς και εντοπίζονται βασικά στην Πίνδο (στο Γράμμο, στα Σμόλικα και στην περιοχή του Ζουγού). Καλύπτονται συνήθως από δάση και βοσκοτόπια και μολονότι βρίσκονται σε μεγάλο υψόμετρο είναι πιο προσιτοί, καθώς χαρακτηρίζονται από ομαλά υψώματα και περισσότερο ήπιες υψομετρικές κλιμακώσεις στην περιφέρεια. Οι σχηματισμοί του φλύσχη περιέχουν ψαμμιτικά, κροκαλοπαγή και αργιλικά πετρώματα, ενώ είναι πλούσιοι και σε νερό. Η ζώνη αυτή χαρακτηρίζεται από χαμηλούς λόφους που καλύπτονται από θαμνώδη δάση με κυρίαρχη τη βελανιδιά και εύφορες μικρές κοιλάδες με αρκετή βλάστηση. Τέλος, οι αλλουβιακοί σχηματισμοί έχουν δημιουργηθεί από αποθέματα ασβεστολίθου ή φλύσχη και αποτελούν τις παραθαλάσσιες και μεσογειακές πεδιάδες, που είναι και οι πιο εύφορες¹.

Οι μεγάλες οροσειρές συγκροτούν ασβεστολιθικούς όγκους με κατεύθυνση Β.Β. Δ.-Ν.Ν.Α. και ομοιόμορφο ύψος. Σπάνια συναντά

κανείς εδώ χαμηλά περάσματα. Όπου διάφορα ποτάμια διασπούν τους ασβεστολιθικούς ορεινούς όγκους σχηματίζουν μεγάλα και απότομα φαράγγια. Επίσης παρατηρούνται κάποιες καθιζήσεις γύρω από κοιλάδες ποταμών, λεκάνες λιμνών ή μικρές ξερές κοιλάδες (πόλγες). Όλες οι κορυφογραμμές σχεδόν χαρακτηρίζονται από υψόμετρα μεταξύ 1500 και 2.500 μ. και μόνο προς τα νότο αρχίζουν να χαμηλώνουν, αν και εδώ σπάνια πέφτουν κάτω από τα 1000 μ. Χαρακτηριστικό των βουνών είναι η αποσύνθεση στις δυτικές και νοτιοδυτικές όψεις τους λόγω των καιρικών συνθηκών.

Τα ποτάμια της Ηπείρου πηγάζουν στο μεγαλύτερο μέρος τους είτε στη ζώνη του πρασινόλιθου είτε στα όρια των ζωνών του ασβεστόλιθου και του φλύσχη. Στη δεύτερη περίπτωση τα υπόγεια νερά των ασβεστολιθικών οροσειρών ξεπηδούν από μεγάλες πηγές και κυλούν προς τη θάλασσα με κατεύθυνση παράλληλα με εκείνη των βουνών. Τα ποτάμια δεν αποτελούν απλά δρόμους των νερών, αλλά και των ανθρώπων και των πολιτισμών. Καθώς ενώνουν τα βουνά με τις πεδιάδες και τις θάλασσες συνιστούν παράγοντες συγκρότησης

1. Για τα γεωλογικά χαρακτηριστικά της Ηπείρου βλ. Ν. G. L. Hammond, *Ηπειρος*, τ. 1., Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1971, σελ. 3-9 και «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου», στο *Ηπειρος*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997, σελ. 12-31.

γεωγραφικών ενοτήτων και οδηγούς για τις μετακινήσεις διαφόρων ανθρώπινων ομάδων και τα συστήματα συγκοινωνιών και επικοινωνιών γενικότερα. Ο Αώος, ο Καλαμάς, ο Άραχθος, ο Λούρος, ο Αχέροντας και άλλα μικρότερα ποτάμια δεν χαρακτηρίζουν απλά τα οικοσυστήματα και τα τοπία της Ηπείρου αλλά και την ίδια την πολιτισμική της γεωγραφία².

Από τη μια λοιπόν μεγάλες οροσειρές και ψηλές βουνοκορφές, όπως ο Γράμμος (2.520μ.), η Νεμέρτσικα (2.486μ.), η Γκαμήλα (2.497μ.), το Περιστερί (2.295 μ.), τα Τζουμέρκα (2.393μ.) και από την άλλη μια σειρά από μικρά και μεγάλα οροπέδια και λεκάνες (π.χ. λεκανοπέδια Ιωαννίνων και Κόνιτσας) συγκροτούν το κύριο σώμα της Ηπείρου, που συμπληρώνεται από τις παραλιακές της περιοχές, οι οποίες ανέκαθεν αποτελούσαν και σημεία διεξόδου προς και επικοινωνία με τη θάλασσα. Οι κόλποι της Άρτας και της Σαγιάδας υπήρξαν διαχρονικά δύο από τα βασικά σημεία επικοινωνίας των κατοίκων της Ηπείρου με τον έξω κόσμο μέσω της θάλασσας.

Ως προς το κλίμα, η Ήπειρος αποτελεί μια μεταβατική περιοχή ανάμεσα στη Μεσόγειο και την Κεντρική Ευρώπη. Τα μέρη που γειτνιάζουν με τη θάλασσα έχουν μεσογειακό κλίμα, ενώ εκείνα της ενδοχώρας βρίσκονται μάλλον στην κλιματική ζώνη της κεντρικής Ευρώπης. Εδώ, που είναι και το κύριο σώμα της Ηπείρου, ο χειμώνας είναι δριμύς και στα ορεινά οι χιονοπτώσεις συχνές. Η συχνότητα των βροχών είναι επίσης μεγάλη στην Ήπειρο και αυτό έχει αποτυπωθεί μεταξύ των άλλων και στη μεγάλη διάβρωση του εδάφους³.

Σ' ένα τέτοιο φυσικό περιβάλλον με κυρίαρχο το χαρακτηριστικό της ορεινότητας εκ των πραγμάτων αναπτύχθηκαν ανάλογες παραγωγικές δραστηριότητες. Η κτηνοτροφία με μια συμπληρωματική γεωργία αποτέλεσαν ιστορικά τη βάση της οικονομικής δραστηριότητας των κατοίκων της Ηπείρου, ενώ οι μετακινήσεις μικρών και μεγάλων αποστάσεων με άξονα τις παραγωγικές ανάγκες και λόγω των

2. Παραποτάμιο τοπίο

γεωμορφολογικών και κλιματικών συνθηκών χαρακτήρισαν τη ζωή των ανθρώπινων ομάδων διαχρονικά. Οι γεωγραφικές συνθήκες αποτέλεσαν εμπόδιο στην επικοινωνία με άλλες περιοχές αλλά σε καμιά περίπτωση η Ήπειρος δεν έμεινε απομονωμένη. Ο ταξιδιωτισμός των Ηπειρωτών αποτελεί τον καλύτερο μάρτυρα περί του αντιθέτου.

Δεν πιστεύουμε ότι το φυσικό περιβάλλον καθορίζει τον πολιτισμό μιας περιοχής αλλά δεν μπορούμε από την άλλη να μη λάβουμε υπόψη ότι το περιβάλλον συνιστά το πλαίσιο ανάπτυξης ενός πολιτισμού και με τον τρόπο του θέτει τους δικούς του περιορισμούς και υπαγορεύει τους όρους οικειποίησής του. Ένας πολιτισμός είναι πάνω απ' όλα ένας χώρος, όπως μας λέει και ο F. Braudel, και γι' αυτό είναι σημαντική για την κατανόηση του πρώτου η δυνατότητα ανάγνωσης του δεύτερου. Και μια ανάγνωση του χώρου δεν μπορεί παρά να στηρίζεται κατ' αρχήν στα δεδομένα της φυσικής γεωγραφίας πάνω στα οποία εδράζεται η ανθρώπινη δημιουργία μέσα στο χρόνο, δηλαδή ο πολιτισμός.

2. Βλ. Β. Νιτσιάκος - Μ. Αράπογλου, Τα ποτάμια της Ηπείρου. Τόποι και δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών, Οδυσσεάς, Αθήνα, 2004 (α' έκδοση Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα, 2001).

3. Βλ. Περισσότερα για το κλίμα της Ηπείρου στο Ν. Σούλης, Το κλίμα της Ηπείρου, Ιωάννινα, 1994.

3. Ορεινός οικισμός

Ο πολιτισμός

Η Ήπειρος αποτελεί μια από τις πλέον διακριτές ανθρωπογεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες του ελλαδικού χώρου, γεγονός που εκφράζεται αρκετά χαρακτηριστικά από τους ίδιους τους ηπειρώτες με την έντονη αίσθηση του «συνανήκειν», που συχνά προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά ιδεολογίας («ηπειρωτισμός»). Αυτή η αίσθηση της κοινότητας με βασική αναφορά στον γενέθλιο τόπο έχει ενισχυθεί ιστορικά και από τη νοσταλγία των Ηπειρωτών για την ιδιαίτερη πατρίδα τους, στο πλαίσιο του μαζικού ξενιτεμού τους.

Οι κοινότητες των Ηπειρωτών και ο λαϊκός πολιτισμός τους χαρακτηρίζονται από μια φαινομενική αντίφαση. Από τη μια παρουσιάζουν έναν κλειστό και απόμακρο χαρακτήρα και από την άλλη αναπτύσσουν ποικίλες και ουσιαστικές σχέσεις με τόπους μακρινούς, σχέσεις που επηρεάζουν τις τοπικές κοινωνίες και τις ωθούν σε έναν διαρκή πολιτισμικό διάλογο με το «ξένο», που καταλήγει σε μια δημιουργική αφομοίωση των εξωτερικών μηνυμάτων και στην άνθιση τελικά των τοπικών πολιτισμών.

Πράγματι, οι γεωμορφολογικές συνθήκες, το οικιστικό μοντέλο και η κοινωνική συγκρότηση μας επιτρέπουν να μιλάμε για σχετικά δυσπρόσιτους οικισμούς και για κοινότητες με

εσωτερική συνοχή, αλλά σε καμιά περίπτωση αυτό δεν σημαίνει απομόνωση και έλλειψη επικοινωνίας με τον έξω κόσμο. Το αντίθετο, η κατά κανόνα ορεινή αγροτοποιομενική κοινότητα, που περνά από ένα σημείο και μετά στην τεχνική ειδίκευση, αποτελεί το ορμητήριο για μια έντονη κινητικότητα μακρινών αποστάσεων, η οποία έχει ως αφετηρία τα ταξίδια των καραβανιών, των εμπόρων και των πλανόδιων τεχνιτών αλλά, στο γύρισμα του 20ού αιώνα και μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του, προσλαμβάνει τη μορφή της μετανάστευσης, εξωτερικής και εσωτερικής. Σ' αυτή τη σχέση της συνεκτικής τοπικής κοινότητας με το ταξίδι, του τοπικού πολιτισμού με περισσότερο ή λιγότερο μακρινά αστικά κέντρα, σ' αυτή τη διαλεκτική ανάμεσα στο «εδώ» και το «αλλού» κρύβεται μάλλον το μυστικό της πολιτισμικής δυναμικής που αναπτύχθηκε κατά τους νεότερους χρόνους στην Ήπειρο.

Οι κοινότητες στην Ήπειρο συγκροτούνται με βάση την εστιακή ομάδα, που αποτελεί και παραγωγική μονάδα και διαφοροποιείται ως προς τη δομή και το μέγεθός της στο χώρο και το χρόνο. Η οικολογική προσαρμογή της κοινότητας αποτυπώνεται στον υλικό πολιτισμό της αλλά και στο ίδιο το τοπίο, που μετατρέπεται από φυσικό σε πολιτισμικό. Η έλλειψη καλλιεργ-

γήσιμης γης π.χ. υπαγορεύει την καθιέρωση τεχνικών εκχέρσωσης (ρόγγια) ή την κατασκευή χωραφιών σε επικλινή εδάφη με την τεχνική της αναβαθμίδας (πεζούλες). Η διαδικασία οικειοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος γενικά βρίσκεται στη βάση του υλικού πολιτισμού αλλά και της ίδιας της συγκρότησης του χώρου ως πολιτισμικού τοπίου.

Οι ανάγκες που καθορίζουν την πολιτισμική συγκρότηση και την έκφραση της κοινωνικής ομάδας δεν είναι, ωστόσο, μόνον υλικές. Εξίσου σημαντικές αλλά και συνυφασμένες μ' αυτές είναι και οι συμβολικές και οι μεταφυσικές ανάγκες. Δίπλα λοιπόν στους παραγωγικούς υπάρχουν οι ιεροί τόποι, δίπλα στα χωράφια τα βακούφικα δάση, δίπλα στις στάνες τα ξωκλήσια, δίπλα στους νερόμυλους τα εικονοστάσια. Δίπλα στο φυσικό υπάρχει το μεταφυσικό στοιχείο, δίπλα στη ρεματιά η νεραϊδόβρυση, δίπλα στο παραγωγικό πεύκο η στοιχειωμένη βελανιδιά. Δίπλα στο οικονομικό το πολιτισμικό σύμβολο, δίπλα στο σύνορο που χωρίζει το αγίασμα που ενώνει...

Όλα αυτά μαζί, οι παραγωγικές διαδικασίες και σχέσεις, οι κοινωνικές δομές, οι ανάγκες, οι πολιτισμικές διεργασίες και οι συμβολικές εκφράσεις συνιστούν ένα ολοκληρωμένο σύνολο, που αναπαράγεται, ανασυγκροτείται και μετασχηματίζεται ιστορικά με βάση τις εκάστοτε συνθήκες του ευρύτερου πλαισίου στο οποίο είναι ενταγμένο. Από αυτό το σύνολο, που δεν είναι παρά η τοπική κοινότητα, προκύπτουν μορφές τεχνικής ειδίκευσης σε μια δεδομένη συγκυρία, εξαιτίας τόσο ενδογενών όσο και εξωγενών παραγόντων. Η τεχνική ειδίκευση, η βιοτεχνική ανάπτυξη και η εμπορική δραστηριότητα οδηγούν σταδιακά στο μετασχηματισμό πολλών κοινοτήτων, φαινόμενο που συνδέεται με την οικονομική τους απογείωση και την πολιτισμική τους άνθιση κυρίως κατά το 19^ο αιώνα. Τα παραδείγματα του Μετσόβου, του Συρράκου, των Ζαγοροχωριών, της Κόνιτσας, της Παραμυθιάς κλπ. είναι χαρακτηριστικά αυτής της εξέλιξης.

Η δημογραφική ανάπτυξη των κοινοτήτων σε συνδυασμό με την οικονομική στενότητα και τα αδιέξοδα της γεωργοκτηνοτροφίας της αυτάρκειας οδηγούν σε μια μεγάλη πληθυσμιακή έξοδο, η οποία προσλαμβάνει διάφορες μορφές από περιοχή σε περιοχή. Μπορούμε να αναφέρουμε μερικά παραδείγματα γεωγραφικών περιοχών που γνωρίζουν τέτοιες αλλαγές κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής

κυριαρχίας (18^{ος}-19^{ος} αι.):

Μια πληθώρα χωριών που χαρακτηρίζονται παραγωγικά από τον συνδυασμό της γεωργίας με την κτηνοτροφία μικρής κλίμακας και καταλαμβάνουν τη χαμηλότερη ορεινή ζώνη (ζώνη της δρυός) απαντούν στη δημογραφική και οικονομική στενότητα κυρίως με τη στροφή στις τεχνικές εξειδικεύσεις. Ένα μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού στρέφεται στην άσκηση μιας τεχνικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα συγκεκριμένα χωριά ή συστάδες χωριών να γίνουν γνωστά στη νεότερη ιστορία από αυτή την ειδίκευση. Η εξειδίκευση βεβαίως συνδέεται και με την έξοδο, αφού η άσκηση των συγκεκριμένων τεχνικών επαγγελμάτων σημαίνει την περιοδική μετακίνηση σε μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα.

4. Πετρόκτιστα σπίτια χωριού

Μαστόροι της πέτρας, ταλιαδούροι (ξυλογλύπτες), ζωγράφοι-αγιογράφοι, βαρελάδες, καλατζήδες κ.λπ. ασκούν την τέχνη τους ταξιδεύοντας συνήθως από τις Απόκριες έως τα Χριστούγεννα στο βαλκανικό χώρο και πέραν αυτού. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που, πέρα από τη συμβολή του στην ανάπτυξη της ελληνικής λαϊκής τέχνης, έχει σφραγίσει την κοινωνική ζωή και τη γενικότερη πολιτισμική έκφραση των κοινοτήτων. Τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας και των Τζουμέρκων και τα καλατζοχώρια της Μουργκάνας είναι οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Μια άλλη κατηγορία χωριών, συνδυάζοντας τη μεταποίηση των προϊόντων που παράγουν με τις μεταφορές, εισέρχονται σταδιακά στη σφαίρα του εμπορίου, που κι αυτό συνεπάγεται ταξίδι και δικτύωση με τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης και της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για τις πλέον ορεινές κοινότητες της μεγάλης και μετακινούμενης κτηνοτροφίας, κατά κύριο λόγο Βλάχικες, που σημειώνουν τέτοια ακμή, ώστε να θεωρούνται «δακτυλοδεικτούμενες». Στο εμπόριο επίσης εξειδικεύεται, παράλληλα με τα γράμματα, και ένα μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού του Ζαγορίου, γεγονός που οδήγησε και αυτή την περιοχή σε μια αξιοσημείωτη οικονομική απογείωση και πολιτισμική άνθιση.

5. Οικογένεια του παρελθόντος

Ο ταξιδιωτισμός έχει αφήσει ανεξίτηλα τα σημάδια του τόσο στο λαϊκό πολιτισμό (π.χ. δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς) όσο και στην ίδια την ψυχοσύνθεση των ηπειρωτών. Ο ίδιος ο τόπος φέρει στο σώμα του έντονη τη σφραγίδα της ξενιτιάς. Στα τοπωνύμια έχει αποτυπωθεί κατά έναν τραγικό τρόπο η συλλογική βίωση του αποχωρισμού. Σε πάρα πολλά χωριά υπάρχει ένα σημείο, οριακό στην οργάνωση του κοινοτικού χώρου, εκεί όπου κανείς αντικρίζει για τελευταία φορά μισεύοντας και αγναντεύει για πρώτη φορά κατά το νόστο το χωριό, που συμπυκνώνει την ψυχολογική φόρτιση των μελών της κοινότητας σε σχέση με την αντιμετώπιση του ξενιτεμού. «Κλαψοχώραφο»,

«Ντέρτι», «Ανάθεμα», «Πικροκέρασος» «'Ωρα καλή» είναι κάποια από τα πιο χαρακτηριστικά τοπωνύμια αυτής της κατηγορίας.

Παράλληλα μ' αυτή την κινητικότητα των πλανόδιων τεχνιτών και των εμπόρων, συνεχίζει να σημαδεύει την οργάνωση του κοινωνικού χρόνου και του παραγωγικού χώρου μια άλλη πιο παλιά κινητικότητα, αυτή των ημινομάδων κτηνοτρόφων, κυρίως, Βλάχων και Σαρακατσάνων. Με μονάδα παραγωγικής οργάνωσης το τσελιγκάτο ή, αργότερα, τη διευρυμένη πατροπλευρική οικογένεια και σήμερα το απλό οικογενειακό κοπάδι, ακολουθώντας το ρου των ποταμών, μετακινούνται κάθε φθινόπωρο στα χειμαδιά της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, για να επιστρέψουν ξανά την άνοιξη στα ηπειρώτικα βουνά, το Γράμμο, το Σμόλικα, τη Νεμέρτσικα, την Τύμφη, το Περιστέρι, τα Τζουμέρκα...

Μια άλλη ομάδα ορειβίων πληθυσμών αναπτύσσεται σε ένα ιδιότυπο κοινωνικό και οικιστικό σύστημα στα δυσπρόσιτα βουνά του Σουλίου, ελέγχοντας κατά τη διάρκεια της ακμής τους την ευρύτερη περιοχή (Λάκκα Σουλίου, Φανάρι, παράλια Θεσπρωτίας) μέσω του ληστικού τρόπου ζωής τους. Πρόκειται για τους Σουλιώτες, που με βάση το σύστημα της φάρας και έναν πολεμικό τρόπο ζωής συγκροτούν αμυντικούς οικιστικούς πυρήνες, από όπου καταφέρνουν να επιτηρούν και τις γύρω ημιορεινές και πεδινές περιοχές, αποσπώντας μέσω της στρατιωτικής κυριαρχίας ένα σημαντικό τμήμα του παραγόμενου αγροτικού προϊόντος. Πρόκειται για τους Σουλιώτες που έμελλε να αναδειχθούν σε εθνικό ηρωικό πρότυπο χάρη στους αγώνες τους εναντίον του Αλή Πασά, αγώνες που σφραγίστηκαν από μια χαρακτηριστική αίσθηση της τιμής («μπέσας») και του δικαίου, η οποία υπαγόρευε την προσωπική και συλλογική αυτοθυσία μπρος στην προοπτική της ατίμωσης.

Ο ορεινός χώρος αποτελεί το γεωγραφικό πλαίσιο ανάπτυξης των κοινοτήτων μέσα σε ένα καθεστώς σχετικής αυτοδιοίκησης, που προβλεπόταν από την ίδια την οθωμανική διοίκηση. Σ' αυτόν τον ίδιο χώρο θα ανθίσει και το φαινόμενο του κλεφταρματολισμού και το πνεύμα της λαϊκής ανταρσίας, που μετά την απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία θα ταλανίσει το ελληνικό κράτος με τη μορφή της κοινωνικής ληστείας, αλλά το ίδιο αυτό πνεύμα θα αναβιώσει όταν αργότερα χρειαστεί με τη μορφή της εθνικής αντίστασης.

Οι πεδινές εκτάσεις και ένα μέρος των ημιορεινών εντάχθηκαν στο οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός τους να κολλιγοποιηθεί. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών ζουν, μέχρι την παραμονή της απελευθέρωσης αλλά και τα αμέσως επόμενα χρόνια, μέχρι την αγροτική μεταρρύθμιση που ξεκίνησε το 1917, κάτω από τις πιο σκληρές συνθήκες, βιώνοντας την πλέον απεχθή μορφή κατάκτησης στα όρια της επιβίωσης. Οι εκτάσεις αυτές θα εξαγοραστούν στο μεγαλύτερο μέρος τους από τους κατοίκους των χωριών ή θα διανεμηθούν από το ελληνικό κράτος, ενώ ένα μικρό μέρος, ιδιαίτερα στη νότια Ήπειρο, θα περάσει στα χέρια Ελλήνων τσιφλικάδων. Είναι φυσικό οι ιδιαίτερες αυτές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες να διαμορφώσουν ιδιαίζουσες συλλογικές νοοτροπίες και ένα πολιτισμικό πλαίσιο διαφορετικό από εκείνο των ορεινών κοινοτήτων.

Από τη μια λοιπόν η μακρά διάρκεια του ορεινού χώρου και από την άλλη η παραλυσία του κατακτημένου κάμπου συγκροτούν μια ενδοχώρα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διαλέγεται με τον έξω κόσμο και αναπτύσσει μια ενδιαφέρουσα δυναμική, η οποία δεν μπορεί παρά να αποτυπωθεί σε όλο το φάσμα του πολιτισμού. Αυτή η μακρά διάρκεια του ηπειρωτικού χώρου θα γνωρίσει ορισμένες σημαντικές ρήξεις στην εποχή του μεσοπολέμου, για να κλείσει οριστικά με το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εμφύλιο. Όσα επεκταλούθησαν δρομολόγησαν μια νέα προεία κοινωνικών μετασχηματισμών και πολιτισμικών αλλαγών, που διαμόρφωσαν το πλαίσιο της σύγχρονης περιόδου.

Ο αγροτικός κόσμος, ορεινός και πεδινός, αναπτύσσεται ιστορικά και λειτουργεί σε σχέση με ορισμένα διοικητικά και εμπορικά κέντρα, στα οποία εμφανίζονται και τα πρώτα σπέρματα αστικού βίου και πολιτισμού. Ήδη από την οθωμανική περίοδο η οργάνωση του χώρου βασίζεται σε μια ιεραρχία ανάμεσα σ' αυτά τα κέντρα, γύρω από τα οποία οργανώνεται και λειτουργεί και ο αγροτικός κόσμος, στο πλαίσιο μιας σχέσης συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης. Πρόκειται για πόλεις ή κωμοπόλεις, όπου μέσω των διοικητικών, βιοτεχνικών, εμπορικών και άλλων κοινωνικών λειτουργιών

αναπτύσσονται νέες πολιτισμικές πραγματικότητες, αυτές που χαρακτηρίζουν το φαινόμενο της προβιομηχανικής πόλης. Είναι τα κέντρα όπου εξελίσσεται ο θεσμός του παζαριού, μόνιμου ή περιοδικού, που συνδυάζει την εμπορική συναλλαγή με την κοινωνική συνεύρεση και τη διαπολιτισμική επικοινωνία. Στο παζάρι συρρέουν άνθρωποι και προϊόντα από την ευρύτερη περιφέρεια και την αγροτική ενδοχώρα και εκεί δεν συναλλάσσονται απλά αλλά επικοινωνούν στο πλαίσιο μιας πολιτισμικής όσμωσης, όπου ανταλλάσσονται μαζί με τα υλικά και άυλα προϊόντα, δηλαδή πολιτισμικά μηνύματα, νοοτροπίες και συγκεκριμένα δημιουργήματα της λαϊκής έκφρασης.

Με βάση τα παζάρια, τους εμπορικούς δρόμους και τα χάνια διαμορφώνονται τοπικά και διατοπικά συστήματα επικοινωνιών και ανταλλαγών, τα οποία υπήρξαν καθοριστικά για τις πολιτισμικές ζυμώσεις που γίνονται και για τη συγκρότηση των τοπικών πολιτισμικών συστημάτων της Ηπείρου. Πράγματι, μπορούμε να μιλάμε για μια πολιτισμική πολυμορφία στο πλαίσιο μιας ενότητας, η οποία συγκροτείται ιστορικά μέσα από την πολιτισμική διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα στις επιμέρους ανθρωπογεωγραφικές ενότητες και τον «έξω κόσμο».

Είναι αδύνατο στα όρια αυτού του κειμένου να περιγράψει κανείς όλον αυτόν τον πολιτισμικό πλούτο⁴, γι' αυτό θα περιοριστούμε σε μια παραδειγματική αναφορά σε ορισμένα τμήματα του μωσαϊκού του ηπειρωτικού πολιτισμού (ψηφίδα του είναι και η επαρχία Κόνιτσας), τα οποία δίνουν τον κυρίαρχο τόνο στην ταυτότητά του, ξεκινώντας από τη μητρόπολή του που δεν είναι παρά τα Γιάννινα.

Ο πολιτισμικός χαρακτήρας της πόλης των Ιωαννίνων, όπως διαμορφώθηκε εν πολλοίς κατά την οθωμανική περίοδο, έχει αποτυπωθεί στην οικιστική δομή της, στα κτίρια και την αρχιτεκτονική τους, στους εμπορικούς της δρόμους, στα μπεζεστένια και τα χάνια, στο σύνολο των στοιχείων του υλικού πολιτισμού. Όλο αυτό το πλαίσιο, που στο «ιστορικό» κέντρο της πόλης διατηρείται μέχρι σήμερα, με όλες τις φθορές του χρόνου και τις σύγχρονες παρεμβάσεις, συντηρεί μια ανάλογη πολιτισμική ατμόσφαιρα που δίνει στα Γιάννινα ένα

4. Για περισσότερα βλ. Β. Νιτσιάκος-Μ. Αράπογλου-Κ. Καρανάτσης, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1998.

6. Η λίμνη και το νησί των Ιωαννίνων

ξεχωριστό χρώμα. Μιλάμε για τα ίχνη του παζαριού και των παλιών εργαστηρίων, για τις μνήμες των συντεχνιών και τα σημάδια του βιοτεχνικού πολιτισμού. Για μια «μικρή» πόλη, της οποίας το «τέλος» περιέγραψε ο Δ. Χατζής, για μια πόλη, ωστόσο, που δεν είναι δυνατό να ξεχάσει, γιατί οι μνήμες είναι βαθιά χαραγμένες στο σώμα της. Τα λιγοστά καμίνια και εργαστήρια που έχουν απομείνει, ο ήχος του χαλκού και τα «μπακίγια που βελάζουν» την αγωνία τους για τη νέα εποχή, οι λιγοστοί μάστορες στην όσο Ανεξαρτησία και οι εναπομείναντες Εβραίοι έμποροι μέσα σ' ένα οικιστικό πλέγμα με στοιχειωμένη την κοινωνική μνήμη υποβάλλουν μια σχεδόν σωματική επαφή με το παρελθόν⁵.

Η μεταπολεμική περίοδος σήμανε και για τα Γιάννινα ραγδαίες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές με σημαντικές συνέπειες για το πεδίο του πολιτισμού. Η οικονομική ανάπτυξη που δρομολογήθηκε δεν προσέλαβε ποτέ τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα οδηγούσαν την πόλη σε πραγματικούς μετασχηματισμούς βιομηχανικού τύπου. Αντίθετα, τα Γιάννινα παρέμειναν κατά βάση μια μεταπρατική πόλη, με ανάπτυξη κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών.

Η συγκέντρωση διοικητικών, εμπορικών και λοιπών υπηρεσιών, σε συνδυασμό με την αγροτική έξοδο και τη συρροή χωρικών από την ενδοχώρα στην πόλη, οδήγησε σε μια οικονομική, κοινωνική και δημογραφική ανάπτυξη με όλα τα χαρακτηριστικά της «νόθας αστικοποίησης».

Φυσικά δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει την σύγχρονη πολιτισμική φυσιογνωμία της πόλης, εάν δεν λάβει υπόψη του τη διαρκή επικοινωνία της με την ηπειρωτική ενδοχώρα αλλά και την καθοριστική για τα κοινωνιο-δημογραφικά δεδομένα της εγκατάσταση στην πόλη πληθυσμών από τα χωριά. Είναι χαρακτηριστικός μάλιστα ο τρόπος εποικισμού, αφού η τοπική καταγωγή καθορίζει εν πολλοίς και το χώρο εγκατάστασης. Ζαγορίσιοι, Πωγωνίσιοι, Τζουμερκιώτες, Κονιτσιώτες, Μετσοβίτες, Λακκασουλιώτες και άλλες τοπικές ομάδες συγκροτούν το νέο χαρακτήρα της πόλης, καθώς ενσωματώνονται σταδιακά και με διαφορετικούς ρυθμούς σ' αυτή, διατηρώντας παράλληλα τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά, τόσο μέσω των κοινωνικών δικτύων που διαμορφώνουν όσο και με τους συλλόγους ή αδελφότητες που ιδρύουν. Αρκεί να αναφέρουμε ότι σήμερα ένα μεγάλο μέρος των

5. Βλ. Ευαγγελή Αρ. Ντάτση, *Τα ισνάφια μας τα βασιλεμένα. Τα Γιάννινα των μαστόρων και των καλφάδων*, Μουσείο Μπενάκη και Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2006.

7. Το λιμάνι της Πρέβεζας

πολιτιστικών εκδηλώσεων που οργανώνονται στα Γιάννινα οφείλονται σ' αυτούς τους συλλόγους.

Από μια χωροταξική άποψη, σήμερα δεν μπορεί να ιδεί κανείς την πόλη παρά στο πλαίσιο του ευρύτερου λεκανοπεδίου, καθώς ο αστικός ιστός επεκτείνεται διαρκώς από τη μια και από την άλλη όλο και περισσότεροι κάτοικοι φεύγουν από την πόλη για να κατοικήσουν είτε σε διπλανά χωριά είτε σε χώρους έξω από αυτή, που εξελίσσονται σιγά σιγά σε νέους οικισμούς. Και αυτά τα φαινόμενα παρουσιάζουν ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτισμικό ενδιαφέρον. Η ραγδαία αστικοποίηση του λεκανοπεδίου μετασχηματίζει διαρκώς και το τοπίο, παρά το γεγονός ότι αρκετές από τις παραδοσιακές λειτουργίες διατηρούνται, έστω και σε φθίνουσα μορφή, όπως οι καλλιέργειες των κηπευτικών στα χωριά δίπλα στη λίμνη, Δροσοχώρι, Λογγάδες, Βασιλική κ.λπ. αλλά και μικρές μονάδες οικόσιτης κτηνοτροφίας. Χαρακτηριστική είναι, ωστόσο, η μεγάλη ανάπτυξη της σύγχρονης πτηνοτροφίας στο ευρύτερο λεκανοπέδιο, ένα φαινόμενο που έχει επηρεάσει σημαντικά όχι μόνο τον παραγωγικό αλλά και τον κοινωνικό ιστό και έχει οδηγήσει σε σημαντικές επίσης πολιτισμικές αλλαγές.

Τα Γιάννινα, ωστόσο, δεν είναι η μόνη πόλη που αναπτύχθηκε στην Ήπειρο. Σημαντική ιστορική παρουσία έχουν να επιδείξουν τόσο η Άρτα όσο και η Πρέβεζα. Η Άρτα με το ένδοξο

παρελθόν ως κέντρο του δεσποτάτου της Ηπείρου συνεχισε και στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας να αποτελεί σημαντικό εμπόρικο και διοικητικό κέντρο, έχοντας μάλιστα κοντά το λιμάνι της Σαλαώρας. Κατά τη νεότερη εποχή η Άρτα συγκεντρώνει πληθυσμούς τόσο από τα Τζουμέρκα όσο και από την περιοχή του Ξηροβουνίου, μαζί με όσους συρρέουν από τα κοντινά πεδινά και ημιορεινά χωριά. Παράλληλα με τις λειτουργίες της πόλης, δηλ. του παζαριού και των διοικητικών υπηρεσιών, γύρω της αναπτύσσονται οι καλλιέργειες των εσπεριδοειδών, που δίνουν μαζί με την οικονομική στήριξη και ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό χρώμα στην ευρύτερη περιοχή με κυρίαρχη την αισθητική του συγκεκριμένου τοπίου.

Κοντά στην Άρτα έχει τη δική της σημαντική ιστορική παρουσία η πόλη της Πρέβεζας, που με τις παραδόσεις του λιμανιού και τον πολιτισμό των ψαράδων από τη μια και την παρουσία των ελαιώνων από την άλλη εγγράφει τη δική της ξεχωριστή διάσταση στην ηπειρώτικη πολιτισμική γεωγραφία. Η Πρέβεζα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ελληνικής πόλης που κατά τη μεταπολεμική περίοδο μετασχηματίζεται ριζικά. Χάνει τον παλιό της ρόλο και την παλιά της λειτουργία ως λιμάνι και συγκεντρώνει επήλυδες τόσο από τη Λευκάδα όσο και από την ενδοχώρα της, οι οποίοι μαζί με την εδραιοποίηση των Συρρακιωτών που ιστορικά ξεχειμάζουν στην περιοχή συγκροτούν

8. Το γεφύρι της Άγρας

τα νέα στρώματα του πληθυσμού της. Παράλληλα αναπτύσσονται ημιαστικά κέντρα όπως το Καναλάκι, ο Λούρος και πιο πέρα η Φιλιπιάδα, τα οποία συγκρατούν ένα μέρος του πληθυσμού της ενδοχώρας από τη μια και από την άλλη, καθώς αναπτύσσονται κατά μήκος κεντρικών οδικών αξόνων, συμβάλλουν στο μετασχηματισμό και του αγροτικού τοπίου της ευρύτερης περιοχής⁶.

Όσο για την Ηγουμενίτσα, μιλάμε για μια νέα πόλη, που αναπτύσσεται πάνω στο λιμάνι

μεταπολεμικά και ως πρωτεύουσα του νομού Θεσπρωτίας συγκεντρώνει όλες τις σχετικές υπηρεσίες, προσελκύοντας ταυτόχρονα και αυτή πληθυσμό από την ενδοχώρα της⁷. Έτσι τα παλιά κέντρα της Παραμυθιάς και των Φιλιατών χάνουν την ιστορική τους αίγλη και μόνο η Πάργα, στηριζόμενη ωστόσο στη νέα δραστηριότητα του τουρισμού, θα συνεχίσει να είναι μια ανθηρή κωμόπολη με αιχμή βέβαια τις θερινές διακοπές.

6. Βλ. Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μια επαρχιακής πόλης*, δ.δ., Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991.

7. Βλ. Πόπη Μαργέλη-Πιτούλη, *Η πολιτεία και ο δημιουργός της*, Δωδώνη, Γιάννινα-Αθήνα, 1984.

Η επαρχία Κόνιτσας

Ο χώρος

Οι επικοινωνίες: Το εδώ και το αλλού

Μέσα σ' αυτό το ανθρωπογεωγραφικό και πολιτισμικό πλαίσιο και σε σχέση με τη λειτουργία των πόλεων συγκροτήθηκαν ιστορικά συγκεκριμένες πολιτισμικές υποενότητες, μία από τις οποίες είναι και αυτή της Κόνιτσας και των χωριών της.

Η επαρχία Κόνιτσας βρίσκεται στο βόρειο άκρο του Νομού Ιωαννίνων και της Ηπείρου. Συνορεύει βορειοανατολικά με τη Δυτική Μακεδονία (με τους νομούς Καστοριάς, Κοζάνης και Γρεβενών), νότια με το Ζαγόρι, νοτιοδυτικά με το Πωγώνι και δυτικά με την Αλβανία (με τις περιοχές Πρεμετής και Ερσέκας).

Οι επικοινωνίες με τις γύρω περιοχές και τον έξω κόσμο γενικότερα ακολουθούν τα φυσικά περάσματα που διαμορφώνουν τα ποτάμια και τις ορεινές διαβάσεις. Η επικοινωνία με τα Γιάννινα σήμερα γίνεται μέσω της εθνικής οδού, που έρχεται από τη Δυτική Μακεδονία κατά μήκος του Σαρανταπόρου, διασχίζει με σύγχρονες γέφυρες τον Αώο ακριβώς στις παρυφές της Κόνιτσας και το Βοϊδομάτη λίγο μετά την Κλειδωνιά και μέσα του μικρού ζυγού της Βίγλας και των στενών του Καλπακίου καταλήγει στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων.

Παλιότερα υπήρχαν δύο διαφορετικοί δρόμοι, που χρησιμοποιούνται ως ένα βαθμό και σήμερα. Ο ένας έτεμνε τον Αώο και το Βοϊδομάτη στις θέσεις που βρίσκονται τα δύο πέτρινα γεφύρια, τα οποία χτίστηκαν το 1870 και το 1853 αντίστοιχα, ενώ πριν έτεμνε το ποτάμι κοντά στο Λιατοβούνι. Μετά τη γέφυρα του Βοϊδομάτη στο σημείο που βγαίνει στον κάμπο της Κόνιτσας, κοντά στα παλιά Καλύβια και στο νέο χωριό της Κλειδωνιάς, ανέβαινε στον 'Αι Μηνά και από εκεί κατευθυνόταν είτε μέσω Σουδενών είτε μέσω Καλπακίου στα Γιάννινα. Σήμερα υπάρχει χαραγμένος αυτοκινητόδρομος, που στρίβει αριστερά αμέσως μετά τη νέα γέφυρα του Βοϊδομάτη, και οδηγεί στο Δυτικό Ζαγόρι. Ο άλλος δρόμος ακολουθούσε την πορεία προς την Αλβανία και μέσω Σανοβού (σημερινή Αετόπετρα), κατευθυνόταν στη Μεσογέφυρα και από

εκεί στα Γιάννινα μέσω του μεγάλου δρόμου που ένωνε τα Γιάννινα με την Πρεμετή και την Κοριτσά. Είναι ουσιαστικά η πορεία που ακολουθεί κανείς σήμερα για να πάει από την Κόνιτσα στην Πρεμετή, μέχρι το Μπουραζάνι, όπου στρίβει αριστερά με κατεύθυνση τα Γιάννινα. Και αυτό το τμήμα του δρόμου χρησιμοποιείται σήμερα από ταξιδιώτες που κάνουν το δρομολόγιο Γιάννινα - Πρεμετή παρακάμπτοντας την Κόνιτσα. Αυτός ο δρόμος μάλιστα υπήρξε ιστορικά πολύ σημαντικός, καθώς ένωνε την Ηπειρο και με τη Μακεδονία μέσω Μεσογέφυρας-Μέρτζανης-Λεσκοβικίου-Κορυτσάς-Μπιτολίων. Μάλιστα η Μέρτζανη, που εδώ και λίγα χρόνια φιλοξενεί ένα νέο τελωνειακό σταθμό, υπήρξε μεγάλο σταυροδρόμι, καθώς εκεί κατέληγαν και άλλοι δρόμοι, όπως αυτός από την Κόνιτσα μέσω Μπουραζανίου και Καβασίλων, ο δρόμος από τη Φούρκα και αυτός από τη Ζλάτινα (σήμερα Χρυσή), τα Βλαχοχώρια και τα Μαστοροχώρια του Γράμμου, που μέσω Σαρανταπόρου και Καβασίλων κατέληγαν εκεί. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Αλβανοί αποκαλούν τη Μέρτζανη Tre urat (Τρεις γέφυρες).

Η επικοινωνία με τη Δυτική Μακεδονία, εκτός από τις αρτηρίες μέσω Φούρκας-Σαμαρίνας, και Μπουρμπιτσκού (Επταχωρίου) ή Ζλάτινας (Χρυσής) γινόταν και γίνεται μέχρι σήμερα και από το δρόμο που ακολουθεί τη Λάκκα του Αώου και μέσω Διστράτου-Βασιλίτσας-Σμίξης κατευθύνεται στα Γρεβενά.

Οι επικοινωνίες, τα δίκτυα των επικοινωνιών, οι εμπορικές σχέσεις, οι μετακινήσεις παραγωγικών και επαγγελματικών ομάδων, τα δερβένια και τα χάνια, οι πόλεις και τα παζάρια, το σύστημα οργάνωσης του χώρου γενικά, τόσο σε τοπικό όσο και σε διατοπικό επίπεδο, αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα συγκρότησης των τοπικών πολιτισμικών συστημάτων, γι' αυτό η γνώση του κρίνεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόησή τους.

Τα βουνά: Χωρίζουν ή ενώνουν;

Αν η Ήπειρος είναι ορεινή περιοχή, η επαρχία Κόνιτσας είναι κατ' εξοχήν ορεινή. Την ευρύτερη περιοχή της ορίζουν τέσσερα από τα μεγαλύτερα βουνά της Ηπείρου. Ο Γράμμος (2.520 μ.) βόρεια, η Νεμέρτσικα (2.486 μ.) και το

9. Οι πλαγιές της Τύμφης

Κάμενικ (2.041 μ.) δυτικά, ο Σμόλικας (2.637 μ.) ανατολικά και η Τύμφη ή Γκαμήλα (2.497 μ.) νότια.

Θα αναφερθούμε στα βουνά αυτά με έναν τρόπο που να αναδεικνύει τα χαρακτηριστικά τους εκείνα που βοηθούν στην κατανόηση της οικειοποίησής τους από τις τοπικές κοινωνίες μέσα στο χρόνο, μιας διαδικασίας που βρίσκεται στη βάση της διαλεκτικής σχέσης ανθρώπου-φυσικού περιβάλλοντος, δηλαδή στην αφετηρία της συγκρότησης των πολιτισμικών συστημάτων.

Ο Γράμμος καταλαμβάνει ένα σημαντικό κομμάτι της επαρχίας, παρότι βρίσκεται στα όριά της με την Αλβανία και τη Δυτική Μακεδονία. Ο κύριος κορμός του αποτελείται από μια οροσειρά που εκτείνεται κατά μήκος των ελληνοαλ-

βανικών συνόρων. Τα σύνορα χαραχτηκαν με κριτήριο τον υδροκρίτη του Γράμμου και είναι χαρακτηριστικό ότι η δρακόλιμη Γκιζντόβα σε υψόμετρο 2.390 μ. είναι ακριβώς στην οριογραμμή, γι' αυτό και εκτός από αμφισβητούμενο τόπο αποτέλεσε και αποτελεί επίσης τόπο συνάντησης των κτηνοτρόφων που ανεβαίνουν το καλοκαίρι στις γύρω βοσκές τόσο από την πλευρά της Ελλάδας όσο και από εκείνη της Αλβανίας. Το ψηλό αυτό βουνό χαμηλώνει αρκετά, μέχρι το υψόμετρο των 600μ, και τα νερά των πολλών πηγών του σχηματίζουν δυο μεγάλα ποτάμια, εκ των οποίων το ένα μόνο κατευθύνεται στην Ήπειρο, ο Σαραντάπορος. Το άλλο, ο Αλιάκμων (Μπίστριτσα) πηγαίνει στη Μακεδονία, καθώς σχηματίζεται από τα νερά που χύνονται στις ανατολικές πλαγιές του Γράμμου, που κι αυτές ανήκουν διοικητικά στη Δυτική Μακεδονία, στο Νομό Καστοριάς. Αυτή η διοικητική διαίρεση του Γράμμου ανάμεσα σε δύο νομούς δεν συνάδει με τα πολιτισμικά δεδομένα του που, αντίθετα, εύκολα αποδεικνύουν την ενότητα του. Κι αυτό ισχύει ακόμα και για την «εθνική» διαίρεσή του. Για παράδειγμα Βλαχοχώρια αναπτύχθηκαν ιστορικά και υπάρχουν και σήμερα και στις τρεις πλευρές του Γράμμου, όπως μαστοροχώρια υπάρχουν και στις δυτικές του πλαγιές, στην περιοχή της Κολόνιας. Επίσης είναι γνωστό ότι η ενότητα των «Κατσαουνοχωριών», μια ομάδα χωριών στις ανατολικές υπώρειές του που ανήκουν στο νομό Καστοριάς (Χρυσή, Πευκόφυτο, Κυψέλη κ.λπ.) συγκροτήθηκε από πληθυσμούς που μετακινήθηκαν από τα Μαστοροχώρια κυρίως και μέχρι σήμερα διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τη συνείδηση της ηπειρώτικης καταγωγής τους.

Η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο Γράμμος ενώνει τις γύρω περιοχές είναι το γεγονός ότι ακόμα και σήμερα εκεί συναντώνται ημι-νομάδες κτηνοτρόφοι από τα πεδινά της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας αλλά και από την ευρύτερη περιοχή των Αγίων Σαράντα της Αλβανίας, που ανεβαίνουν στα βοσκοτόπια του κάθε καλοκαίρι.

Για να κατανοήσουμε την ιστορική παρουσία του ανθρώπου και τη διαμόρφωση των τοπικών πολιτισμικών συστημάτων στο Γράμμο πρέπει να γνωρίζουμε τις γεωμορφολογικές και τις ευρύτερες οικολογικές συνθήκες που τον χαρακτηρίζουν. Εκτός λοιπόν από τα πλούσια αλπικά λιβάδια του, που, σε συνδυασμό με τα

10. Ο Γράμμος το χειμώνα

πολλά νερά του, κάνουν το ορεινό αυτό συγκρότημα έναν ιδανικό τόπο για τη μετακινούμενη κτηνοτροφία κατά τους θερινούς μήνες, τα πλούσια δάση του ευνοούν υλοτομικές δραστηριότητες, ενώ στις χαμηλές πλαγιές του, στη ζώνη της δρυός, και κατά μήκος των κοιλάδων που σχηματίζουν τα ποτάμια του, ευνοείται και η μόνιμη κατοίκηση και ενασχόληση με την γεωργία και την οικόσιτη κτηνοτροφία μικρής κλίμακας. Έτσι, στο πλαίσιο ενός ενιαίου οικοσυστήματος με μεγάλη ποικιλία στην έκτασή του αναπτύσσονται ανάλογες ανθρώπινες δραστηριότητες, που αποτυπώνονται διαχρονικά στο τοπίο της περιοχής. Η γενική κατανομή του χώρου εκφράζει και μια πολιτισμική διαφοροποίηση. Διαφορετικές ομάδες καταλαμβάνουν ιστορικά διαφορετικές ζώνες, έτσι ώστε ο χώρος να παράγεται πολιτισμικά και να μετατρέπεται σε τοπίο στη βάση ενός πολιτισμικού μωσαϊκού. Σε όλα αυτά θα αναφερθούμε εκτενώς σε επόμενα κεφάλαια.

Ο Σμόλικας είναι το άλλο βουνό που μπορούμε να πούμε ότι μαζί με το Γράμμο συγκροτούν τον βασικό ορεινό κορμό της επαρχίας Κόνιτσας. Βρίσκεται βορειοανατολικά της Κόνιτσας και με την κορυφογραμμή του διαμορφώνει τα όρια ανάμεσα στους νομούς Ιωαννίνων και Γρεβενών. Ο Σμόλικας είναι κι αυτός ένα ομαλό και αρκετά φιλόξενο για τον άνθρωπο βουνό με εκτεταμένα αλπικά βοσκο-

τόπια και αρκετά πυκνά δάση. Όπως και στο Γράμμο, έτσι κι εδώ συναντάμε σε υψόμετρο 2.150μ. δρακόλιμνη, όπως και πολλές πηγές και ρεματά, που προς την πλευρά της Κόνιτσας καταλήγουν στο Σαραντάπορο ή στον Αώο. Ο Σαραντάπορος χωρίζει το Σμόλικα από το Γράμμο, ενώ ο Αώος τον χωρίζει από την Τύμφη. Οι δυο κοιλάδες που σχηματίζονται έχουν δημιουργήσει ιστορικά το οικολογικό πλαίσιο ανάπτυξης δύο βασικών πολιτισμικών ενοτήτων της επαρχίας, της Λάκκας του Αώου (Βλαχοχώρια) και εκείνης του Σαρανταπόρου (Μαστοροχώρια).

Και ο Σμόλικας, παρότι χρησιμοποιείται ως όριο για τη διοικητική διαίρεση, αποτελεί ένα αδιάσπαστο σύνολο από οικολογική άποψη, ώστε να έχει υπαγορεύσει ιστορικά και μιαν ανάλογη ενότητα σε ανθρωπογεωγραφικό επίπεδο. Και εδώ συναντάμε παρόμοιες κοινωνικο-οικονομικές καταστάσεις και συγγενικές πολιτισμικές ομάδες στις δύο πλευρές του βουνού, όπως και εδώ συναντώνται κτηνοτρόφοι που έρχονται από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Η Φούρκα ανήκει στην Ήπειρο, η Σαμαρίνα από την άλλη πλευρά στη Μακεδονία, αλλά και τα δυο ανήκουν στην ίδια πολιτισμική ενότητα, που είναι τα Βλαχοχώρια της Πίνδου. Ως προς τις οικολογικές ζώνες και την αντιστοιχία τους στις πολιτισμικές, ισχύουν όσα αναφέραμε για το Γράμμο.

11. Ο Σμόλικας

Σε ό,τι αφορά στην Τύμφη και τη Νεμέρτσικα, και τα δύο αυτά βουνά μάλλον οριοθετούν παρά ανήκουν στην επαρχία Κόνιτσας. Ιστορικά το όριο μεταξύ Κόνιτσας και Ζαγορίου ήταν ο Αώος ποταμός και κατά συνέπεια η Τύμφη ανήκε στην περιοχή του Ζαγορίου. Με την διοικητική ένταξη της Κλειδωνιάς στην επαρχία Κόνιτσας το όριο επεκτάθηκε προς τον ποταμό Βοϊδομάτη και έτσι θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς και την Τύμφη πια οριακό βουνό. Όπως και να είναι, η Τύμφη είναι αναπόσπαστο κομμάτι του ευρύτερου οικοσυστήματος της Βορείας Πίνδου, συνδιαμορφώνει το τοπίο της ευρύτερης περιοχής της Κόνιτσας και δεν μπορεί να μείνει έξω από έναν σύντομο σχολιασμό.

Η Τύμφη είναι ίσως το πιο εντυπωσιακό βουνό της περιοχής με ψηλότερες κορυφές αυτές της Γκαμήλας (2.497 μ.) και της Αστράκας (2.436 μ.). Οι ορεινές λίμνες που έχουν σχηματισθεί πάνω στο φλύσχη, με πιο μεγάλη και γνωστή τη Δρακόλιμνη, σε συνδυασμό με τις απόκρημνες πλαγιές, τα φαράγγια, τα βάραθρα συγκροτούν ένα μοναδικό φυσικό τοπίο με μεγάλο οικολογικό και όχι μόνο ενδιαφέρον. Η Τύμφη, ωστόσο, διαθέτει και εκτεταμένα βοσκοτόπια, στα οποία φιλοξενεί ακόμα και σήμερα Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους, που συνήθως ξεχειμάζουν στα πεδινά και τα παράλια της Ηπείρου. Επίσης οι θεαματικές αντιθέσεις στο ανάγλυφό της και οι έντονες υψομετρικές διαφοροποιήσεις σε συνδυασμό με την πλούσια υδρογραφία συντελούν στην ανάπτυξη μιας πλούσιας χλωρίδας, η οποία κατά τόπους παρουσιάζει εκτός από οικολογικό και πολιτισμικό

ενδιαφέρον, αφού αποτέλεσε τη βάση για την καλλιέργεια της λαϊκής ιατρικής με τη χρήση των βοτάνων (Βικογιατροί).

Και η Νεμέρτσικα μόνον οριακά εμπίπτει στην επαρχία Κόνιτσας, καθώς ιστορικά πρέπει να ενταχθεί, σε ό,τι αφορά στα σημερινά δεδομένα της πολιτικής γεωγραφίας της Ελλάδας, στο Πωγώνι. Βέβαια με τη διοικητική ένταξη των χωριών Μολυβδοσκέπαστος και Αηδονοχώρι, που άλλοτε ανήκαν στο Πωγώνι, στην επαρχία Κόνιτσας, το βουνό εκ των πραγμάτων «ήρθε» πιο κοντά. Ανεξάρτητα πάντως από όλα αυτά, η Νεμέρτσικα οριοθετεί με το δικό της τρόπο τον ευρύτερο χώρο, καθώς εκτείνεται σε αρκετά χιλιόμετρα κατά μήκος του ποταμού Αώου από τη συμβολή του με το Σαραντάπορο στη Σμίξη κοντά στο Μπουραζάνι μέχρι τα στενά της Κλεισούρας λίγο πριν το Τεπελένι της Αλβανίας. Στις πλαγιές της Νεμέρτσικας βρίσκονται ακόμα πολλά χωριά που διαφοροποιούνται κατά τόπους πολιτισμικά και στα ψηλά λιβάδια της ξεκαλοκαιριάζουν κοπάδια μετακινούμενων κτηνοτρόφων, που κι εδώ δηλώνουν τον ενοποιητικό ρόλο του βουνού. Το Βλαχοβουνί πάνω από τη Μολυβδοσκέπαστο, όπου βρίσκεται και το ελληνοαλβανικό σύνορο δεν είναι παρά μια προέκταση της Νεμέρτσικας. Το εθνικό σύνορο βέβαια χωρίζει αυθαίρετα τα χωριά Βλαχοψηλοτέρα και Βαλοβίστα από τη

12. Η κορυφή Γκαμήλα

Μολυβδοσκέπαστο, εντάσσοντάς τα στην Αλβανία. Η διαδρομή παράλληλα προς τη Νεμέρτσικα και τον Αώο στο εσωτερικό της Αλβανίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από πολιτισμική άποψη.

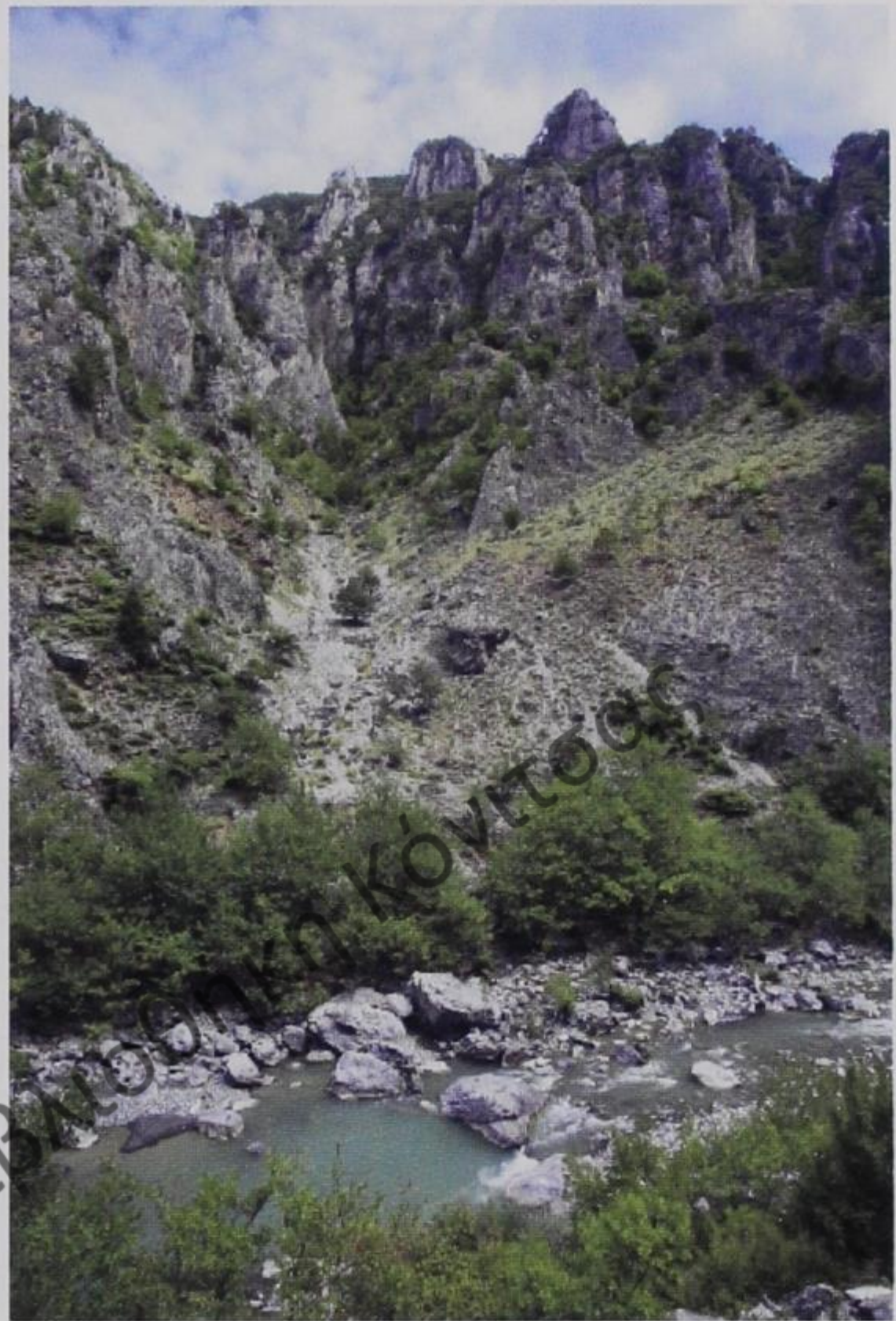

Τα ποτάμια: Οι ταχυδρόμοι των βουνών

Τα ποτάμια δεν είναι απλά δρόμοι και τόποι των νερών αλλά και των ανθρώπων και των πολιτισμών. Κάναμε ήδη κάποιες νύξεις για το πώς τα ποτάμια συμβάλλουν στην οριοθέτηση του χώρου, στη διαμόρφωση οικοσυστημάτων και δικτύων επικοινωνίας. Ας δούμε τώρα πώς τα ποτάμια της περιοχής της Κόνιτσας μπορούν να γίνουν οδηγοί στη γνωριμία και κατανόηση των πολιτισμικών ενότητων που έχουν αναπτυχθεί ιστορικά και συνεχίζουν να υπάρχουν και σήμερα.

Ο Αώος πηγάζει στην περιοχή Πολτισιές κοντά στο Μέτσοβο, όπου έχει σχηματισθεί και τεχνητή λίμνη από το 1991 για τη λειτουργία υδροηλεκτρικού σταθμού. Τα νερά της λίμνης αυτής παροχετεύονται στον ποταμό Άραχθο, αφού χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Στα όρια της επαρχίας Κόνιτσας ο Αώος σχηματίζει μια μεγάλη κοιλάδα, που είναι γνωστή ως Λάκκα Αώου. Το όνομά της έχουν πάρει και τα χωριά που βρίσκονται μέσα σ' αυτή και συγκροτούν, όπως θα δούμε πιο κάτω, μια πολιτισμική ενότητα. Κατά μήκος του είχε διαμορφωθεί από τα αρχαία χρόνια ένας σημαντικός ιστορικός δρόμος που οδηγούσε από τη Μακεδονία στο Αιμάνι της Αυλώνας. Ακόμα και σήμερα ο δρόμος από την Κόνιτσα προς Πρεμετή και Τεπελένι ακολουθεί την παλιά χάραξη, που είναι στη δεξιά πλευρά του ποταμού παράλληλα προς τον ρου του και τον τέμνει στο τέρμα των στενών της Κλεισούρας, λίγο πριν το Τεπελένι, και στη συνέχεια εισέρχεται στην κοιλάδα του Δρίνου. Μέχρι τα στενά της Κόνιτσας, στο πέτρινο γεφύρι, το ποτάμι είναι αρκετά ορμητικό, ενώ στη συνέχεια γίνεται πιο ομαλό.

Ο Αώος αποτελεί ιστορικά και το όριο ανάμεσα στις περιοχές της Κόνιτσας και του Ζαγορίου, παρότι στα νεότερα χρόνια το όριο αυτό τείνει να μετατοπιστεί προς το Βοϊδομάτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι η νέα Κλειδωνιά, πάνω στη εθνική οδό, είναι Κονιτσιώτικο χωριό, ενώ η παλιά Κλειδωνιά ανήκε στο δυτικό Ζαγόρι. Πρέπει να σημειώσουμε, ωστόσο, το γεγονός ότι, ενώ χωρίζει την Κόνιτσα από το Ζαγόρι, ταυτόχρονα συγκροτεί μια ενότητα και στις δύο πλευρές του, αφού τα χωριά και στη μία και στην άλλη είναι Βλάχικα. Τα χωριά του Ζαγορίου

13. Ο Αώος

Βρυσχώρι, Ηλιοχώρι και Λάιστα ανήκουν στα Βλαχοχώρια, όπως και τα χωριά της Κόνιτσας Δίστρατο, Πάδες, Άρματα και Παλιοσέλι.

Σ' όλη τη διαδρομή του στη Λάκκα ο Αώος μαζεύει άφθονα νερά από μεγάλα και μικρά ρέματα που έρχονται από τα γύρω βουνά, όπου έχουν τις πηγές τους. Έτσι, εκτός από το ενδιαφέρον οικοσύστημα και το εξαιρετικό από αισθητικής άποψης τοπίο, διαμορφώνονται και παραγωγικές ζώνες στις οποίες στηρίχτηκε ιστορικά η οικονομική ζωή των κατοίκων αλλά και από τις οποίες προσδιορίστηκαν και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Τα χωράφια που διαμορφώθηκαν δίπλα στο ποτάμι κάτω από τους οικισμούς, τα κλαδερά και τα δάση στη μεσαία ζώνη αλλά και τα βοσκοτόπια στα ψηλά εξηγούν το συνδυασμό γεωργοκτηνοτροφικών και υλοτομικών δραστηριοτήτων, ενώ η στενή επαφή με τα νερά εξηγεί την εξειδίκευση μιας μερίδας του πληθυσμού στα νεροπρίονα.

Η χαράδρα του Αώου έχει μήκος 10 χιλιόμετρα περίπου και στο κέντρο της σχεδόν βρίσκεται το Μοναστήρι του Στομίου, που καθαγιάζει και εξημερώνει το άγριο φυσικό τοπίο

14. Ο Σαραντάπορος

αλλά και σηματοδοτεί την οριακότητα του χώρου. Με την έξοδό του στον κάμπο της Κόνιτσας το ποτάμι ημερεύει, καθώς από ορεινό γίνεται για λίγο πεδινό ευεργετώντας τη γεωργία, που είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη και εκσυγχρονισμένη. Αποχαιρετά τον κάμπο, αφού παίρνει μαζί του το Βοϊδομάτη και το Σαραντάπορο δίπλα στο ελληνο-αλβανικό σύνορο, όπου ξανά η οριακότητα του χώρου σημαδεύεται από ένα Μοναστήρι, αυτό της Μολυβδοσκεπάστου, αλλά και πολλά άλλα ιερά κτίσματα. Στη σμίξη των τριών ποταμών είναι σαν να συναντώνται οι

τρεις πολιτισμικές ενότητες που εκπροσωπούν, τα χωριά της Λάκκας ο Αώος, τα Μαστοροχώρια ο Σαραντάπορος και το Ζαγόρι ο Βοϊδομάτης. Η γκρεμισμένη Μεσογέφυρα στον ίδιο χώρο συμβολίζει τη βίαιη διάσπαση της ιστορικής ενότητας του χώρου και την εν γένει τεχνητή διαίρεση που επιβλήθηκε με την αυθαίρετη χάραξη των εθνικών συνόρων. Ο Αώος τελικά δεν είναι μόνο ένα πολυ-πολιτισμικό ποτάμι αλλά και κατ' εξοχήν διεθνικό...

Ο Σαραντάπορος είναι κατά κύριο λόγο «ταχυδρόμος» του Γράμμου, αφού στις νότιες και ανατολικές πλαγιές του βρίσκονται οι περισσότερες πηγές του. Παίρνει, ωστόσο, νερά και από το Σμόλικα, καθώς σ' αυτόν χύνονται τα ρέματα που κατεβαίνουν από τις δυτικές, βόρειες και δυτικές πλαγιές του, όπως το Ζουζουλιώτικο και το Κερασοβίτικο. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Σαραντάπορος χωρίζει το Γράμμο από το Σμόλικα αλλά και ενώνει τα δυο βουνά με τα γεφύρια του. Το γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο παίζει αυτό το ρόλο, αλλά ταυτόχρονα σηματοδοτεί μαζί με το γειτονικό μοναστήρι τα όρια της περιοχής της Κόνιτσας αλλά και της Ηπείρου. Εκεί βρίσκεται ένα από τα ιστορικά περάσματα από την Ήπειρο στη Μακεδονία και από αυτό το σημείο περνά η σύγχρονη εθνική οδός Ιωαννίνων-Κοζάνης. Το σημείο αυτό είναι επίσης σταυροδρόμι, αφού εκεί κοντά βρίσκονται και οι διακλαδώσεις προς Χρυσή-Νεστόριο-Καστοριά (παλιός δρόμος) και προς Ζούζουλη-Σαμαρίνα-Γρεβενά (παλιό μονοπάτι). Δεν είναι τυχαίο ακόμα ότι λίγο πιο κάτω, στη Φετόκο (σημ. Θεοτόκο) λειτούργησε σε άλλες εποχές ένα από τα πιο γνωστά παζάρια, παρόμοιο με εκείνο της Διπαλίτσας (Μολυβδοσκεπάστος), που και αυτή είναι σταυροδρόμι, όπως είδαμε πιο πάνω.

Ο Σαραντάπορος διαμορφώνει κι αυτός μια μεγάλη λάκκα στην οποία έχει αναπτυχθεί ιστορικά η πολιτισμική ενότητα των Μαστοροχωρίων, ενώ στα μέρη των πηγών του συναντάμε τα δυο Βλαχοχώρια, την Αετομηλίτσα στο Γράμμο και τη Φούρκα στο Σμόλικα. Μικρότερες λάκκες διαμορφώνουν επίσης τα ρέματα που συμβάλλουν σ' αυτόν, με μεγαλύτερη αυτή του Γοργοπόταμου. Από το γεφύρι της Ζέρμας μέχρι τα Καβάσιλα και την Πυξαριά, λίγο πριν τη σμίξη του με τον Αώο, ο Σαραντάπορος διαμορφώνει το χωρικό πλαίσιο των οικισμών που εξειδικεύτηκαν στην τέχνη της πέτρας και όχι μόνο. Η ενότητα των Μαστοροχωρίων αποτελεί το βασικό πολιτισμικό ισοδύναμο του Σαραντάπορου.

15. Ο Βοϊδομάτης

Ο Σαραντάπορος οριώς είναι και σύνορο. Έχει οριστεί ως εθνικό σύνορο σε ένα κομμάτι της διαδρομής του πριν χυθεί στον Αώο. Έτσι, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και κυρίως μετά την επικράτηση του Κομμουνιστικού καθεστώτος στην Αλβανία, που τα σύνορα έκλεισαν ερμητικά, το ποτάμι σ' αυτό το τμήμα του έγινε απαγορευμένος και επικίνδυνος τόπος, ενώ μετά την κατάρρευση του καθεστώτος το 1990 κατέστη σημείο διάβασης λαθρομεταναστών.

Ο Βοϊδομάτης είναι δίχως άλλο Ζαγορίσιος. Είναι ωστόσο παράλληλα ο «πρεσβευτής» του Ζαγορίου στην Κόνιτσα, αφού στον κάμπο της χαρίζει τα καθαρά νερά του στον Αώο. Πηγάζει στον ορεινό όγκο της Τύμφης, κοντά στο χωριό Βιτσικό (σημ. Βίκος) και σχηματίζει ένα μεγάλο φαράγγι, το φαράγγι του Βίκου, που αποτελεί τον πυρήνα του Εθνικού Δρυμού Βίκου-Αώου. Η χαράδρα του Βίκου οριοθετείται από δύο

γεφύρια, του Κόκορου στο Κεντρικό Ζαγόρι και της Κλειδωνιάς, δίπλα στο ομώνυμο χωριό. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ο κάτω ρους του ποταμού, που διαμορφώνεται μετά την έξοδό του στον κάμπο της Κόνιτσας και μέχρι τη συμβολή του στον Αώο. Λίγο πριν το γεφύρι της Κλειδωνιάς το μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων στέκει φύλακας άγρυπνος του ποταμού, όπως και αυτό της Σπηλιώτισσας πιο πάνω, κοντά στο χωριό Αρίστη, ενώ η παλαιολιθική θέση στο Κλειδί θυμίζει την πανάρχαια παρουσία του ανθρώπου στις όχθες του.

Αν ο Σαραντάπορος φέρνει τον αέρα του Γράμμου και την αύρα του πολιτισμού των μαστόρων, ο Βοϊδομάτης φέρνει τις ευωδιές των βοτάνων του Βίκου και το «διαφωτισμό του Ζαγορίου». Ο οριακός δε χώρος της συνάντησής τους με τον Αώο αποτελεί συμβολικό σταυροδρόμι τοπικών πολιτισμών.

Η δημογραφία: Τι μας λένε οι αριθμοί

Η πληθυσμιακή αποψίλωση κατά τη μεταπολεμική περίοδο είναι το βασικό χαρακτηριστικό των δημογραφικών δεδομένων. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κατά τις απογραφές μισθώνονται από συλλόγους των αποδήμων λεωφορεία για τη μεταφορά ανθρώπων, ώστε να απογραφούν στα χωριά από

16. Ένα μαστοροχώρι

όπου κατάγονται. Αυτό σημαίνει ότι και τα δεδομένα των απογραφών δεν είναι ακριβή. Σε μια αντιπαραβολή στοιχείων από την ίδια μας επιτόπια έρευνα στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με τα στοιχεία της απογραφής του 1991 διαπιστώσαμε ότι υπάρχει μεγάλη απόκλιση. Ο πραγματικός πληθυσμός των χωριών είναι περίπου ο μισός από αυτόν που παρουσιάζεται στις απογραφές.

Η μεγάλη κάμψη στους δημογραφικούς δείκτες παρατηρείται στη δεκαετία του 1960, κατά την οποία ο πληθυσμός της επαρχίας μειώνεται κατά 30%. Από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα παραμένει σταθερός με μικρή κάμψη. Η πληθυσμιακή αιμορραγία συνεχίζεται πάντως, ενώ στην Κόνιτσα το κενό δεν φαίνεται, διότι εγκαθίσταται πληθυσμός που εγκαταλείπει τα

χωριά⁹. Η δημογραφική γήρανση αποτελεί το μείζον κοινωνικό πρόβλημα της περιοχής. Μάλιστα μελετητές κατά τη δεκαετία του 1960 προέβλεψαν το θάνατο των χωριών λόγω του διαφαινόμενου τότε κινδύνου αναπαραγωγικού αδιεξόδου. Ο θάνατος αυτός δεν ήρθε ωστόσο ποτέ, χάριν ενός φαινομένου που ονομάστηκε αργότερα «δημογραφικό παράδοξο», συγκεκριμένα της αναπλήρωσης του πληθυσμού από συνταξιούχους που επιστρέφουν να περάσουν τα τελευταία χρόνια της ζωής τους στα χωριά τους¹⁰. Αυτή η σχέση των συγχωριανών της διασποράς με τα χωριά τους είναι έτσι κι αλλιώς σημαντική από πολλές απόψεις. Η τάση επιστροφής μετά τη δεκαετία του 1980, με στόχο κυρίως τη «δεύτερη κατοικία», έχει συμβάλει σημαντικά τόσο στην ανοικοδόμηση και την τόνωση της κοινωνικής ζωής τουλάχιστον τα Σαββατοκύριακα και τις περιόδους των διακοπών όσο και στην ανάπτυξη του τουρισμού.

Η απογραφή του 2001 δείχνει μια σχετική σταθεροποίηση του πληθυσμού της επαρχίας σε σχέση με τα δεδομένα του 1991. Ωστόσο, οι πυραμίδες των ηλικιών αποτυπώνουν ένα έντονα γερασμένο πληθυσμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πολυπληθέστερη ηλικιακή κατηγορία είναι αυτή μεταξύ 65 και 79 ετών, ενώ εκείνη μεταξύ 0 και 14 είναι η πιο ισχνή.

Μέσα σ' αυτή την κατάσταση θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε την παρουσία των Αλβανών μεταναστών, που συρρέουν στην περιοχή μαζικά μετά το 1991 και εντάσσονται σε μεγάλο βαθμό οικονομικά και κοινωνικά, συμβάλλοντας έτσι κατά κάποιον τρόπο στη δημογραφική και όχι μόνο τόνωση της περιοχής. Πολλοί εγκαθίστανται με τις οικογένειές τους στην Κόνιτσα ή σε διάφορα χωριά, τροφοδοτώντας τον πληθυσμό με νέα άτομα. Είναι μια παράμετρος που δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει όχι μόνο από δημογραφική, οικονομική και κοινωνική άποψη αλλά και από την σκοπιά των πολιτισμικών ζυμώσεων.

8 Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σελ. 170-171 και 200-201.

9 Για λεπτομερή αριθμητικά δεδομένα βλ. Β. Νιτσιάκος - Μ. Αράπογλου - Κ. Καρανάτσης, *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, 1998, σελ. 168.

10 Βλ. Σ. Δαμιανάκος - Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Β. Νιτσιάκος, *Εργασία, εξουσία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997 και Ε. Μεντράς, «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων τα περιοχής Κονίτσης», *Ηπειρωτική Εστία*, 8-9 (1960).

Η οικονομία: Η δυναμική της επιβίωσης

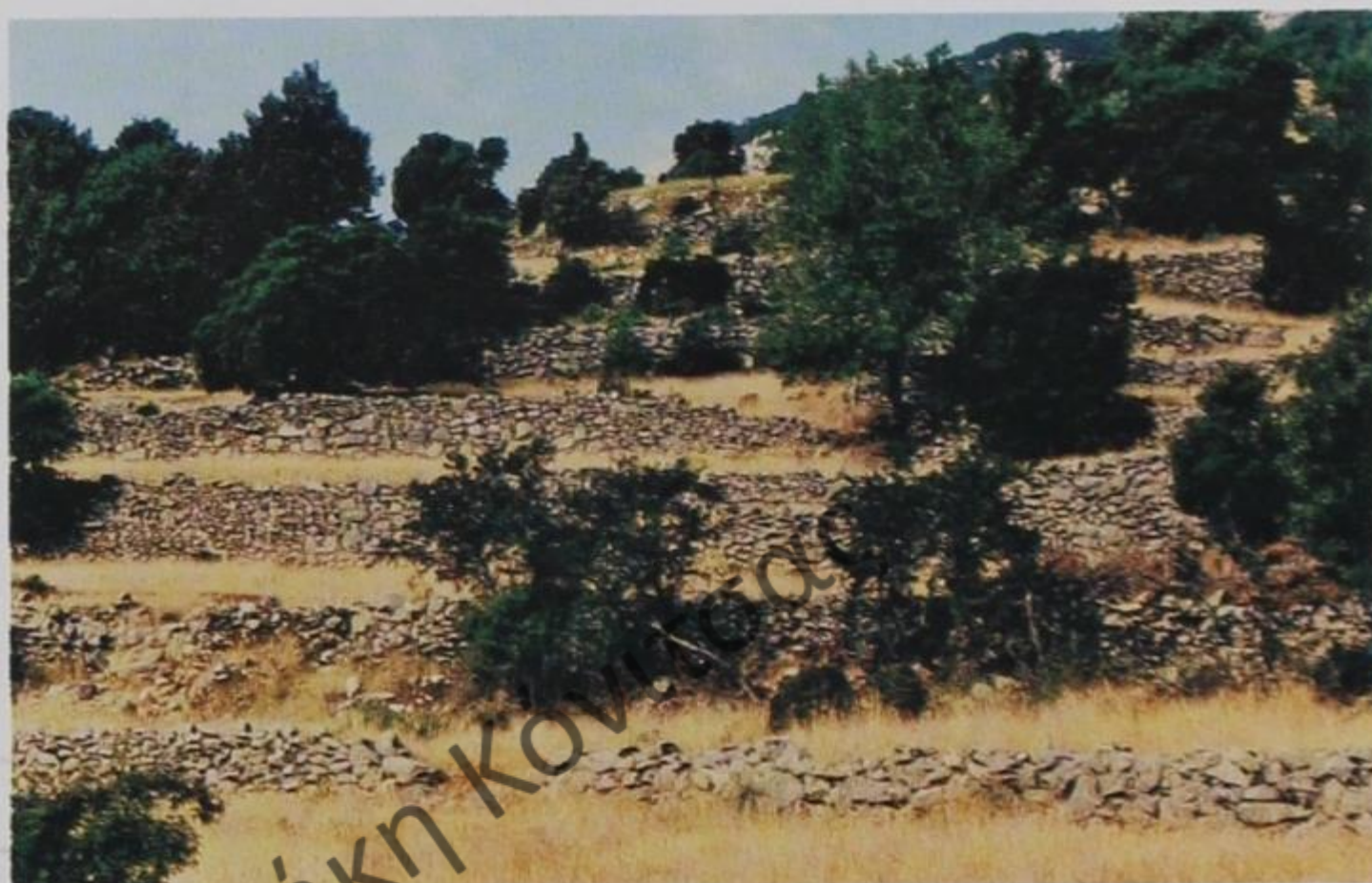
Με εξαίρεση τον κάμπο της Κόνιτσας, όπως έχουμε ήδη πει, η επαρχία Κόνιτσας είναι κατ' εξοχήν ορεινή. Μια ματιά στα στατιστικά δεδομένα των χρήσεων γης επιβεβαιώνει αυτή την παρατήρηση. Μόνο το 4% της έκτασης ανήκει στην κατηγορία της καλλιεργήσιμης γης, ενώ το 88% ανήκει στα δάση και τους βοσκοτόπους. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις ανήκουν βασικά στην Κόνιτσα και στα χωριά γύρω από τον κάμπο της, ενώ όσο ανεβαίνουμε προς τα ορεινά το ποσοστό μειώνεται δραματικά για να εκμηδενιστεί στα ορεινά κτηνοτροφικά χωριά, όπου η κτηνοτροφία σε συνδυασμό με την υλοτομία έχει συμβάλει στη συγκράτηση ενός μέρους του πληθυσμού κατά τους θερινούς μήνες.

Τα περισσότερα χωριά της ενότητας των Μαστοροχωριών μαζί με το δημογραφικό μαρασμό παρουσιάζουν και μια οικονομική παρακμή, αφού από τη μια έχουν εγκαταλειφθεί τα τεχνικά επαγγέλματα του παρελθόντος και από την άλλη μειώθηκαν δραματικά και οι συμπληρωματικές γεωργο-κτηνοτροφικές δραστηριότητες λόγω της δημογραφικής αποψίλωσης. Έτσι, τα χωράφια, τα αμπέλια και οι κήποι που αφθονούσαν παλιά έχουν σήμερα «παραδοθεί» στην φυσική αναδάσωση, ενώ τα οικόσιτα ζώα έχουν κι αυτά μειωθεί πολύ με εξαίρεση κάποιες νέες σύγχρονες μονάδες που δημιουργήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, με καλύτερο παράδειγμα το Κεφαλοχώρι.

Τα χωριά της Λάκκας Αώου έχουν δείξει περισσότερη αντοχή στην εγκατάλειψη, ίσως χάρη κυρίως στις δυνατότητες που προσφέρουν τα δάση της περιοχής για υλοτομικές δραστηριότητες. Το Δίστρατο αποτελεί μια φωτεινή εξαίρεση στον κανόνα τα εγκατάλειψης και της παρακμής, καταφέροντας όχι απλά να επιβιώνει αλλά και να συγκρατεί ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού μέσω των παραγωγικών του δυνατοτήτων, που τα τελευταία χρόνια συμπληρώνονται από την τουριστική ανάπτυξη με άξονα το χιονοδρομικό κέντρο της Βασιλίτσας.

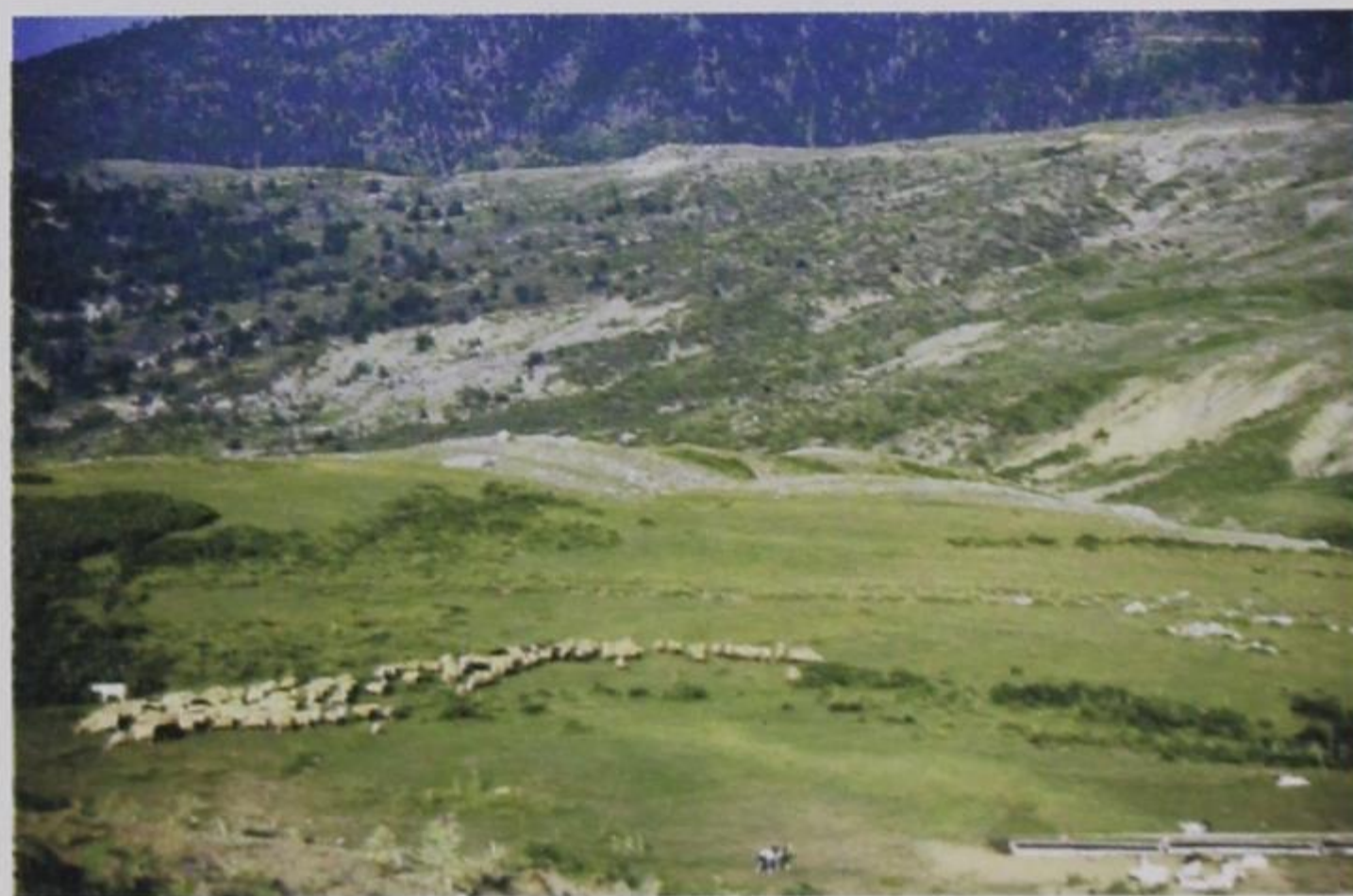
Η κτηνοτροφία συνεχίζει, με την μετακινούμενη μορφή της κυρίως, να αποτελεί σημαντική παραγωγική δραστηριότητα της επαρχίας με βάση τα Βλαχοχώρια Φούρκα και Αετομηλίτσα, που διατηρούν ακόμα και σήμερα κάποιες δεκάδες χιλιάδες αιγοπροβάτων και βοοειδών. Επιπλέον, και άλλοι κτηνοτρόφοι ξεκαλοκαιριάζουν στην περιοχή, κυρίως από την περιοχή της Θεσπρωτίας, νοικιάζοντας

βοσκοτόπια από κοινότητες που δεν διαθέτουν δικά τους κοπάδια. Η νομαδική αυτή κτηνοτροφία, που διαχρονικά χαρακτηρίζει την περιοχή, δεν είναι απλά μια σημαντική παραγωγική δραστηριότητα προσαρμοσμένη στα οικολογικά δεδομένα της περιοχής αλλά και ένα φαινόμενο με τεράστια πολιτισμική

17. Πεζούλες από ξερολιθιά

σημασία, καθώς με τις μετακινήσεις τους οι κτηνοτρόφοι αποτελούν ένα είδος διαμεσολαβητών ανάμεσα στις περιοχές που μετακινούνται χειμώνα καλοκαίρι.

18. Βοσκοτόπι

Σε αντίθεση με τα ορεινά χωριά τα καμποχώρια, που βρίσκονται στην περίμετρο του κάμπου και κοντά στην κωμόπολη της Κόνιτσας, παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα, τόσο ως προς τα κοινωνιοδημογραφικά όσο και ως προς τα οικονομικά δεδομένα. Η γειτνίαση με την

19. Η Κόνιτσα

Κόνιτσα αποτελεί έναν θετικό παράγοντα αλλά η παρουσία του παραγωγικού κάμπου είναι ο πιο καθοριστικός. Ο αναδάσμος, τα αρδευτικά έργα και ο εκσυγχρονισμός των καλλιεργειών έχουν συμβάλει τα μέγιστα στη συγκράτηση ενός μέρους του πληθυσμού όχι μόνο στα χωριά αυτά αλλά και στην ίδια την Κόνιτσα, στην οποία αρκετοί κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία.

Η Κόνιτσα πάντως αποτελεί ένα κέντρο παροχής υπηρεσιών περισσότερο παρά μια αγροτική κωμόπολη. Ο χαρακτήρας της αυτός ενισχύθηκε τις τελευταίες δεκαετίες από την ανάπτυξη του τουρισμού, που τείνει να γίνει η

αιχμή του δόρατος της οικονομικής ανάπτυξης. Τις γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες των κατοίκων, ωστόσο, συμπληρώνουν και κάποιες βιοτεχνικές δραστηριότητες, που, σε συνδυασμό με τις σύγχρονες μονάδες καλλιέργειας πέστροφας και πτηνοτροφίας, αποτελούν την εκσυγχρονισμένη πλευρά της τοπικής οικονομίας. Η αγορά της Κόνιτσας συνεχίζει, ωστόσο, να είναι το επίκεντρο της οικονομικής της λειτουργίας, ενισχυμένη μάλιστα την τελευταία δεκαετία από το άνοιγμα των ελληνο-αλβανικών συνόρων, που διεύρυνε την ενδοχώρα της προς την περιοχή του Λεσκοβικίου και της Πρεμετής.

Η κοινωνία: Ο ιστός των σχέσεων

Ο β' παγκόσμιος πόλεμος και ο εμφύλιος που τον ακολούθησε επέφεραν ένα βαρύ πλήγμα στην επαρχία Κόνιτσας. Η περιοχή βρέθηκε στο επίκεντρο των γεγονότων και βίωσε τις καταστροφές αυτών των πολέμων στο μέγιστο βαθμό. Τις καταστροφές αυτές ακολούθησαν η μαζική δημογραφική έξοδος, η εγκατάλειψη και το ψυχροπολεμικό κλίμα της περιόδου μετά τον εμφύλιο, που κάθε άλλο παρά ευνόησε την ανάκαμψη των τοπικών κοινωνιών.

Έτσι, εδώ δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για κοινωνικό μετασχηματισμό αλλά μάλλον για κατάρρευση των κοινωνικών δομών. Ο «παραδοσιακός» ταξιδιωτισμός έγινε μόνιμη μετανάστευση και συμπληρώθηκε από την πολιτική προσφυγιά ενός σημαντικού μέρους του νεανικού πληθυσμού στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης με το τέλος του Εμφυλίου. Τα ποσοτικά χαρακτηριστικά των φαινομένων της «φυγής» ήταν τέτοια που εκ των πραγμάτων επέφεραν ένα θανατηφόρο πλήγμα στις κοινότητες, τέτοιο που οδήγησε στην αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού.

Παραδοσιακές μορφές παραγωγικών συσσωματώσεων, όπως τα τσελιγκάτα στα κτηνοτροφικά χωριά και τα μπουλούκια στα μαστοροχώρια εκλείπουν, ενώ ανάλογες μορφές οικογενειακής οργάνωσης, όπως η διευρυμένη οικογένεια αποσυντίθενται. Στα ορεινά χωριά μάλιστα με το χρόνο κυρίαρχη μορφή οικογένειας γίνεται το ζευγάρι των ηλικιωμένων ανθρώπων, που περνούν τα τελευταία χρόνια της ζωής τους στα ερημικά χωριά τους. Το δημογραφικό αδιέξοδο αποτυπώνεται στο σταδιακό κλείσιμο των σχολείων λόγω έλλειψης παιδιών. Η διάλυση του κοινωνικού ιστού από την άλλη δεν αποτυπώνεται μόνο στη μοναξιά των σπιτιών και στη σιγή των δημόσιων χώρων αλλά και στον κόσμο των εθίμων, όπου «τα έθιμα της τελευταίας» έχουν τον κύριο λόγο. Η «επιστροφή στις ρίζες» και η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τα χωριά τα τελευταία χρόνια δεν φαίνεται να είναι από μόνα τους ικανοί παράγοντες για να οδηγήσουν στην ανασύσταση του κοινωνικού ιστού μέσω της δημογραφικής αναγέννησης. Αυτό είναι το μεγάλο ζητούμενο άλλωστε.

Η βίαιη διάσπαση της οικογένειας που χαρακτήρισε την ίδια την κοινωνική αποσύνθεση είχε σημαντικές συνέπειες για την αναπαγωγή των κοινοτήτων, τέτοιες που σε πολλά

χωριά μπορεί να μιλήσει κανείς για μια ολοκληρωτική αποδυνάμωση της υλικής τους υπόστασης, παρότι η ιδέα της κοινότητας επιβιώνει και αναπαράγεται σε συμβολικό και όχι μόνο επίπεδο στους τόπους της διασποράς. Οι αδελφότητες και οι σύλλογοι είναι θεσμικές εκφράσεις αυτής της πραγματικότητας, που αποτυπώνεται επίσης στα δίκτυα των συγγενειακών και άλλων σχέσεων, καθώς αναπαράγονται ακόμα και στα μεγάλα αστικά κέντρα όπου εγκαθίστανται συγχωριανοί.

20. Οικογενειακή στιγμή από το παρελθόν

Από την κατάσταση αυτή, που χαρακτηρίζει περισσότερο ή λιγότερο το σύνολο των ορεινών χωριών, εξαιρείται η ίδια η Κόνιτσα, που, παρά τα πλήγματα που και αυτή δέχτηκε, λόγω του ρόλου της ως διοικητικού και εμπορικού κέντρου της ευρύτερης περιοχής, άντεξε και ανασυντάχθηκε με το χρόνο, συγκρατώντας ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της και αναπληρώνοντας τα κενά της με κατοίκους των χωριών που εγκαθίστανται εκεί και βεβαίως προσπαθώντας να ακολουθήσει τους ρυθμούς ανάπτυξης του ηπειρώτικου αγροτικού χώρου και βιώνοντας τους ανάλογους κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Η ιστορία: Στα ίχνη του χρόνου, στο δρόμο για το παρόν

Ξεφεύγοντας από τις γνωστές γραμμικές αφηγήσεις τοπικών ιστοριών, όπου κυριαρχεί η παράθεση σημαντικών γεγονότων από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας, και υιοθετώντας μια δομική προσέγγιση με άξονα τις βαθύτερες κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες που βρίσκονται πίσω από τα πολιτικά γεγονότα και

ευρύτερου βαλκανικού χώρου σε ό,τι αφορά στη συγκρότηση, τους μετασχηματισμούς αλλά και την πορεία τους προς τη νεωτερικότητα με την αποσύνθεση του οθωμανικού συστήματος και τη συγκρότηση των εθνικών κρατών.

Οι διαθέσιμες ιστορικές πηγές δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφισβήτησης της

21. Κοινοτική σύναξη στο παρελθόν

με εργαλείο την έννοια της μεγάλης και μικρής διάρκειας, όπως και εκείνη της συγκυρίας και της τομής, θα προσπαθήσουμε επιγραμματικά να δώσουμε το ιστορικό υπόβαθρο, που βοηθά στην ερμηνεία και κατανόηση της ιστορικής συγκρότησης των τοπικών πολιτισμών της περιοχής.

Το οθωμανικό πλαίσιο διοίκησης που επιβλήθηκε από τις αρχές του 15^{ου} αι. μ.Χ. δεν υπήρξε απλά καθοριστικό για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική συγκρότηση του χώρου, αλλά άφησε βαθιά χαραγμένα τα σημάδια του στις πολιτισμικές δομές και τις νοοτροπίες του πληθυσμού. Η μακρά διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, με όλους τους μετασχηματισμούς της, αποτελεί το βασικό ιστορικό πλαίσιο κατανόησης των τοπικών κοινωνιών του

θέσης ότι η συγκρότηση των κοινοτήτων με τη μορφή που τις ξέρουμε στη νεώτερη περίοδο έλαβε χώρα μετά την οθωμανική κατάκτηση και εντάσσεται στην ίδια τη λογική της. Γνωρίζουμε ότι πριν την έλευση των Οθωμανών η λεκάνη της Κόνιτσας είχε αναπτυχθεί δημογραφικά και οικονομικά, τουλάχιστον από τον 13^ο αιώνα. Είναι γνωστή η εμποροπανήγυρη της Διπαλίτσας, στην περιοχή της Μεσογέφυρας, στην οποία συνέρρεαν άνθρωποι και προϊόντα από μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα. Η οικονομική ακμή αυτής της περιοχής επηρέασε την ίδια την Κόνιτσα και την ευρύτερη ορεινή περιοχή. Έτσι αναπτύχθηκαν αργότερα και άλλα τοπικά παζάρια, όπως της Κόνιτσας και της Φετόκου στη λάκκα του Σαρανταπόρου. Μαζί με τη γεωργοκτηνοτροφία έχουμε επίσης στοιχεία για την

22. Οικισμός στα χαμηλώματα

ανάπτυξη βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως η βυρσοδεψία και η γουνοποιία.

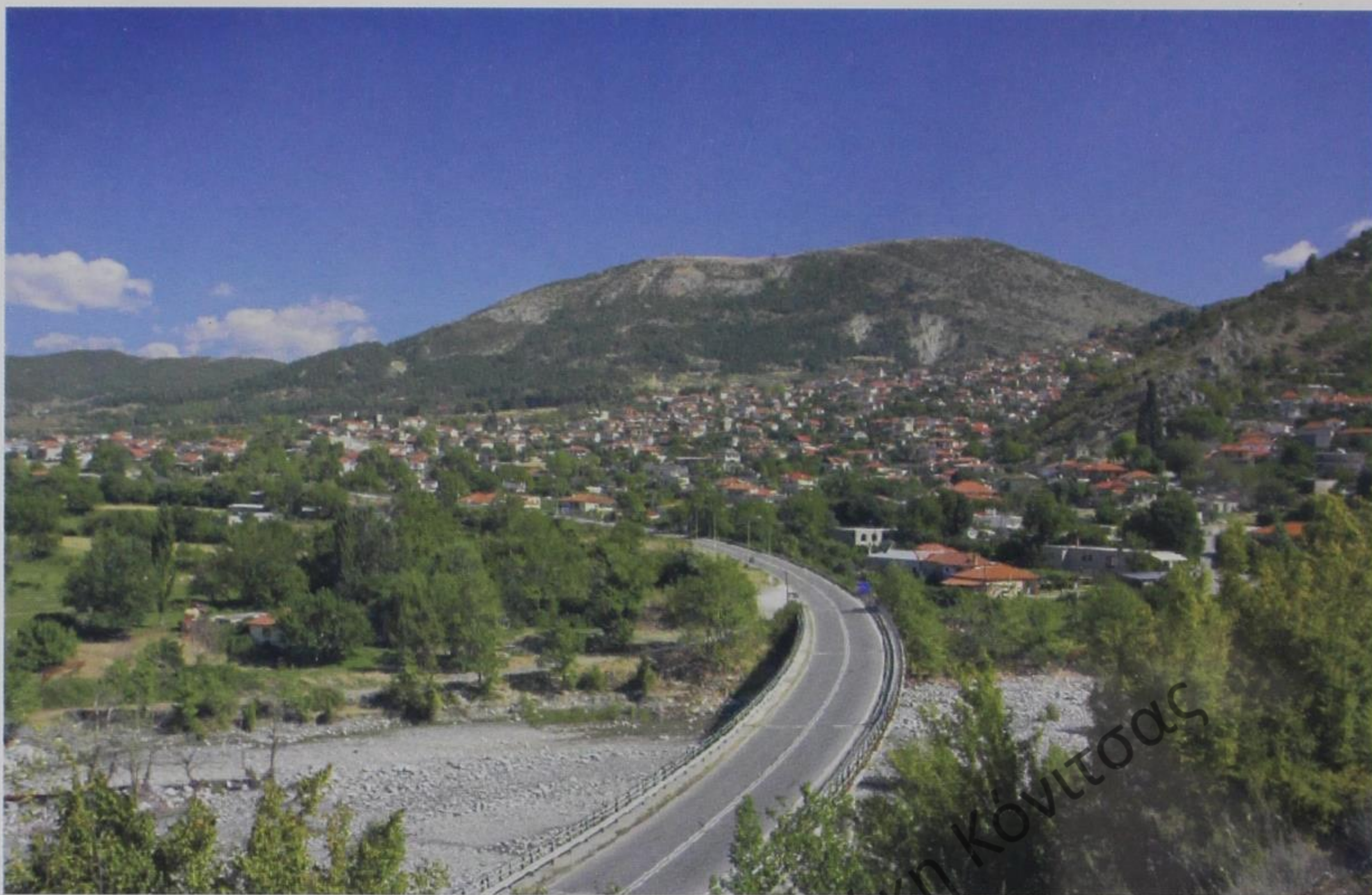
Οι οικισμοί και οι αντίστοιχες κοινότητες, όπως τις ξέρουμε σήμερα, στη μεγάλη τους πλειοψηφία συγκροτήθηκαν από τη συναγωγή μικρότερων διάσπαρτων οικισμών της ευρύτερης περιοχής ως απάντηση στις απαιτήσεις του διοικητικού και φορολογικού συστήματος, της ίδιας της κατακτητικής λογικής των Οθωμανών. Η ένταξη στο οθωμανικό σύστημα εξασφάλισε στις περισσότερες κοινότητες ένα είδος αυτοδιοίκησης με βασική υποχρέωσή τους τη συλλογική απόδοση των φόρων στην κεντρική εξουσία από τη μια και από την άλλη την ασφάλεια στην περιοχή. Η διαδικασία συγκρότησης των κοινοτήτων φαίνεται να ολοκληρώνεται τον 17^ο αιώνα, ενώ στη συνέχεια έχουμε τη δημογραφική τους ανάπτυξη, στην οποία συνέβαλε και η σταδιακή εγκατάσταση επήλυδων, γεγονός που θα οδήγησε τον επόμενο αιώνα τα περισσότερα χωριά στην τεχνική εξειδίκευση ως διέξοδο στην οικονομική στενότητα.

Κατά τους τελευταίους αιώνες βέβαια της οθωμανικής κυριαρχίας αρκετά χωριά έγιναν τσιφλίκια και η περιοχή γενικά βίωσε δύσκολες καταστάσεις λόγω της ανεξέλεγκτης δράσης τόσο των τοπικών μπέηδων όσο και των

ληστοτικών ομάδων Μουσουλμάνων από την Καραμουρατιά (περιοχή Λεσκοβικίου). Μέχρι την άνοδο του Αλή Πασά στην εξουσία τα χωριά διοικούνταν από τους προεστούς, που εξέλεγαν οι ίδιες οι κοινότητες για να τις εκπροσωπούν απέναντι στην κεντρική διοίκηση και οι οποίοι με τη σειρά τους εξέλεγαν τον Γενικό Προεστό του Βιλαετίου. Ο Αλή Πασάς διόρισε στη θέση των προεστών ανθρώπους της εμπιστοσύνης του και δεν είναι τυχαίο ότι στην εποχή του τσιφλικοποιήθηκαν αρκετά χωριά και στη λάκκα του Σαραντάπορου. Η περίοδος μετά το θάνατο του Αλή Πασά χαρακτηρίστηκε από μια σχετική αποδιοργάνωση του διοικητικού συστήματος, που είχε ως αποτέλεσμα την περαιτέρω τσιφλικοποίηση χωριών.

Η εξασθένηση της οικονομίας της περιοχής αρχίζει ουσιαστικά από τον 18^ο αιώνα και κορυφώνεται το 19^ο με την γενική κρίση της οθωμανικής οικονομίας εξαιτίας των συνεπειών της ανάπτυξης του ευρωπαϊκού βιομηχανικού καπιταλισμού. Μετά την έξοδο στην τεχνική εξειδίκευση και εξαιτίας της επιδεινούμενης οικονομικής κατάστασης στην αγροτική οικονομία και λόγω της άγριας εκμετάλλευσης των αγροτών από τους τσιφλικάδες, σημειώνεται και το πρώτο ρεύμα μετανάστευσης από την περιοχή προς τη Βλαχία, την Πόλη, την Αίγυπτο

23. Η Κόνιτσα από την εθνική οδό

και αλλού, που θα βοηθήσει αρκετά στην οικονομική ανάκαμψη. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα η συμβολή των εμβασμάτων των ξενιτεμένων στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των περισσότερων χωριών είναι αξιοσημείωτη.

Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα έχουμε τη μεγάλη τομή, που είναι η απελευθέρωση της Ηπείρου (1913), γεγονός που σήμανε το τέλος της μεγάλης διάρκειας της οθωμανικής κυριαρχίας και την αρχή μιας νέας εποχής, που τη χαρακτηρίζουν η ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος και η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό και τη νεωτερικότητα. Η μετανάστευση βέβαια συνεχίζεται, τώρα και προς νέους προορισμούς, όπως αυτός της Αμερικής, αλλά και προς την «παλιά Ελλάδα» και την πρωτεύουσα. Παράλληλα, η ένταξη στο ελληνικό βασίλειο προκάλεσε ρήξεις στο διοικητικό καθεστώς των κοινοτήτων, με αποτέλεσμα όσες είχαν σχετική αυτονομία να τη χάσουν. Από την άλλη, όσα χωριά είχαν γίνει τσιφλίκια πέρασαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην κυριότητα των κατοίκων τους. Τα χρόνια που ακολούθησαν τους βαλκανικούς πολέμους δεν ήταν απλά μεταβατικά αλλά και δύσκολα. Στις πολλές αντιξοότητες, που μια διέξοδος συνέχισε να είναι η μετανάστευση, όπως είπαμε,

προστέθηκε και η εθνική περιπέτεια στη Μικρά Ασία, η οποία επηρέασε τις τοπικές κοινωνίες από την άποψη της πολύχρονης στρατιωτικής θητείας των νέων ανδρών, αφού την πολεμική περίοδο των βαλκανικών διαδέχτηκε η Μικρασιατική καταστροφή. Επιπλέον, στα προβλήματα της οικονομικής ανέχειας και της κοινωνικής αποσύνθεσης πρέπει να προσθέσουμε και αυτό της ασφάλειας, αφού η πάταξη της ληστείας που συνέχισε να μαστίζει την περιοχή, δεν ήλθε παρά στα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Ένας ακόμα σημαντικός παράγων που επηρέασε την περιοχή ήταν η ίδρυση του αλβανικού κράτους παράλληλα με την απελευθέρωση της Ηπείρου και η συνακόλουθη χάραξη του συνόρου, που διέσπασε μια ενότητα που είχε διαμορφωθεί σε μια μακρά διάρκεια σε σχέση με την περιοχή του Λεσκοβικίου. Παρότι η επικοινωνία συνεχίστηκε ανεμπόδιστα μέχρι την επιβολή του κομμουνιστικού καθεστώτος στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, η ένταξη των δύο περιοχών σε διαφορετικά κράτη ήταν καθοριστική για την πορεία τους, που τώρα διαγράφονταν με ξεχωριστούς προσανατολισμούς στο πλαίσιο δύο διαφορετικών εθνικών κρατών. Η δημιουργία των εθνικών

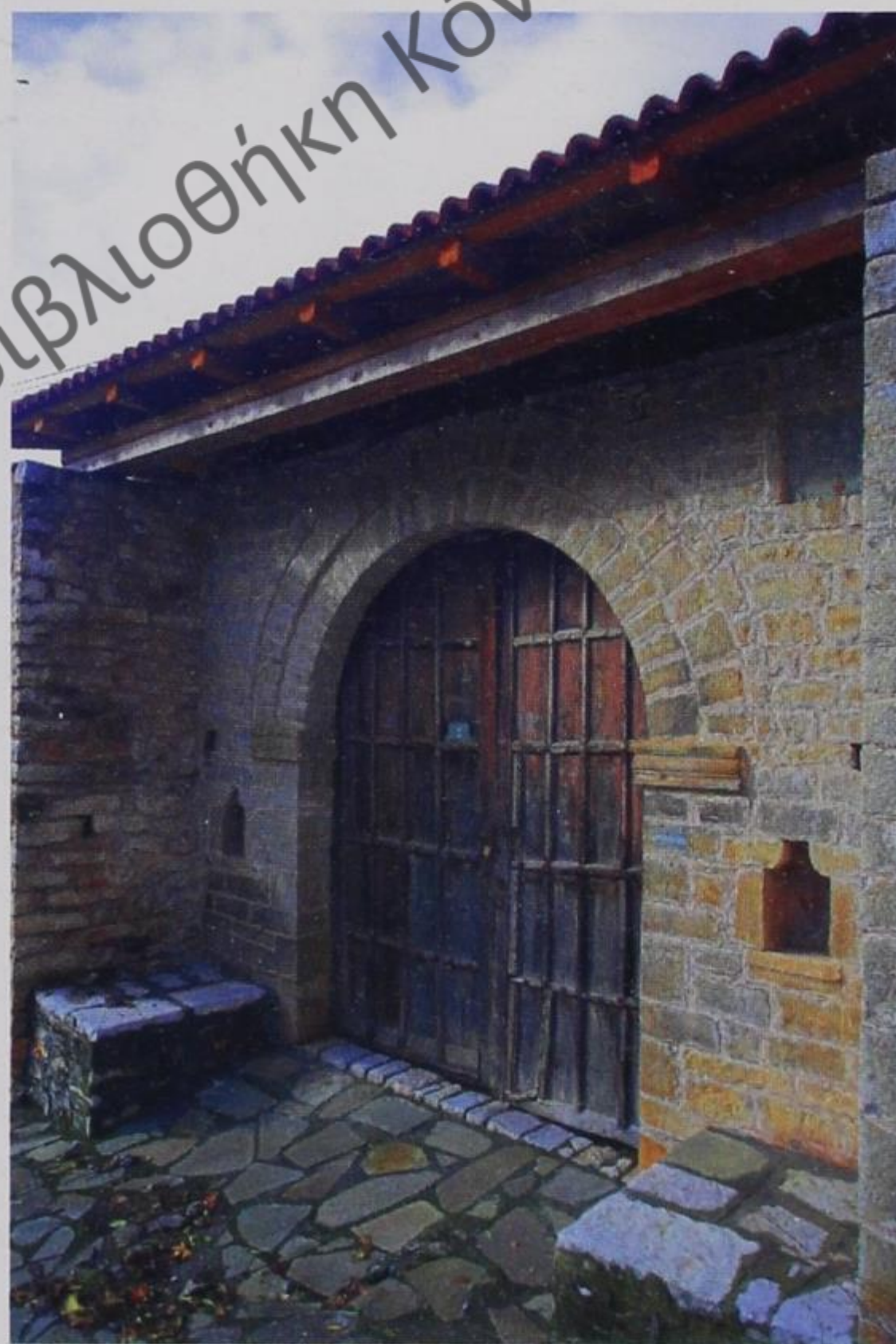

κρατών και η χάραξη των συνόρων υπήρξε γενικά καθοριστικής σημασίας για όλη την Ήπειρο, αφού άλλαξε ριζικά το γεωπολιτικό χάρτη και η συγκεκριμένη περιοχή άρχισε να περιθωριοποιείται ως παραμεθόριος.

Το οριστικό όμως χτύπημα το επιφύλασσε η δεκαετία του 1940 με τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο, τη γερμανική κατοχή και στη συνέχεια τον Εμφύλιο. Πρόκειται για ιστορικά γεγονότα που έπληξαν βαριά την περιοχή, καθώς βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων. Ιδιαίτερα ο Εμφύλιος άφησε βαθιά χαραγμένες ουλές στο σώμα και τη μνήμη της περιοχής μέχρι τις μέρες μας. Τόσο ο Γράμμος όσο και η πόλη της Κόνιτσας έγιναν σύμβολα του εθνικού διχασμού, ένα γεγονός που με δυσκολία η τοπική κοινωνία αλλά και η πολιτεία προσπάθησαν να μετριάσουν μετά τη μεταπολίτευση και την καθολική προσπάθεια της ελληνικής κοινωνίας για εθνική συμφιλίωση. Είναι χαρακτηριστική η τάση που παρατηρήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες για τη μετατροπή της περιοχής από σύμβολο διχασμού σε τόπο εθνικής συμφιλίωσης.

Η ίδια η πόλη της Κόνιτσας δεν μπορεί παρά να αφουγκράζεται και να αποτυπώνει τις περιπέτειες της ενδοχώρας της, αντέχοντας φυσικά περισσότερο ως διοικητικό και εμπορικό κέντρο της περιοχής και δεχόμενη ένα μέρος, αν και μικρό, του πληθυσμού που εγκαταλείπει τα χωριά αναζητώντας μια καλύτερη ζωή. Η παρακμή της πάντως ήταν αναπόφευκτη με απαρχή τη χάραξη των συνόρων και την φυγή του μουσουλμανικού πληθυσμού της. Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κάτω Κόνιτσα αναπλήρωσε κάπως το πληθυσμιακό κενό αλλά ο χαρακτήρας της πόλης άλλαξε ριζικά. Η παρακμή των βιοτεχνικών επαγγελμάτων και η γενικότερη οικονομική κρίση οδήγησε σταδιακά και στην παρακμή του παζαριού, που ήταν η καρδιά της πόλης και ο δείκτης της ευημερίας της. Στη μεταπολεμική περίοδο η Κόνιτσα από μια ακμάζουσα πόλη του παζαριού άρχισε να παρουσιάζει την εικόνα μιας χτυπημένης από την ιστορία και αδικημένης από τις τρέχουσες εξελίξεις παραμεθόριας κωμόπολης. Η εικόνα αυτή θα αρχίσει να αλλάζει κατά τις τελευταίες δεκαετίες κυρίως χάρη στην ανάπτυξη ενός σημαντικού τουριστικού ρεύματος.

Ο 21^{ος} αιώνας βρίσκει την Κόνιτσα και την ενδοχώρα της σε μια κατάσταση όχι πολύ διαφορετική, αλλά με ανοιχτά τα σύνορα με την Αλβανία και ανοιχτές τις προοπτικές για κάποια οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική ανασύνταξη, με άξονα κυρίως τις διάφορες μορφές τουρισμού και με την αξιοποίηση των συναισθηματικών δεσμών των ανθρώπων της διασποράς με τον τόπο καταγωγής τους. Είναι, πάντως, γεγονός πως ο ορεινός αυτός χώρος δεν αντιμετωπίζεται τώρα πια τόσο όσο παραγωγικός χώρος αλλά περισσότερο ως αντικείμενο τουριστικής κατανάλωσης στο πλαίσιο της γνωστής ως «αστικής νοσταλγίας» για το χαμένο παράδεισο της «αγνής, φυσικής και παραδοσιακής αγροτικής ζωής».

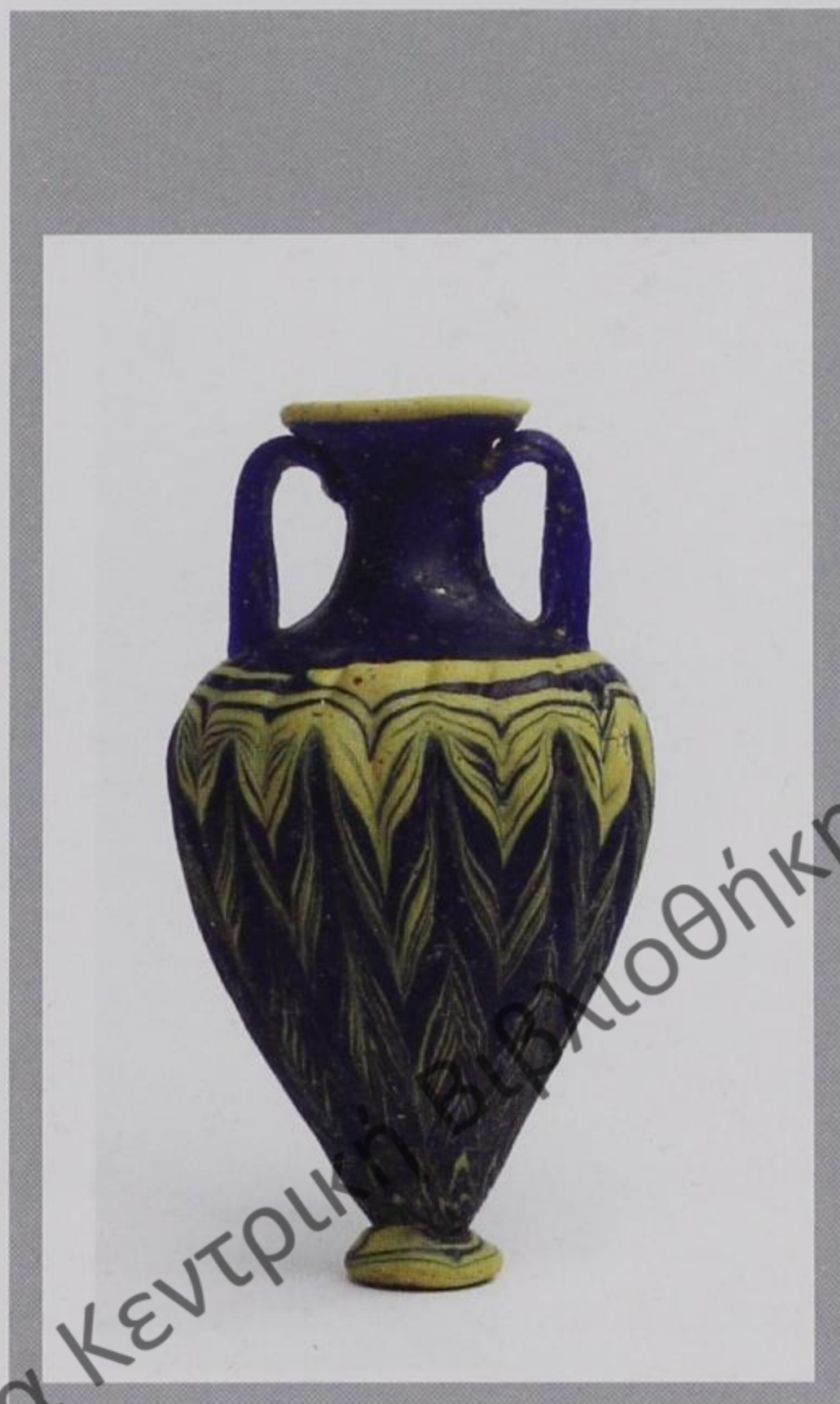

24. Εξώπορτα στην Κόνιτσα

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η μαρτυρία του αρχαιολόγου

Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Κυνηγοί και τροφосуλλέκτες

Η περιοχή της Κόνιτσας, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα κατοικήθηκε από τις πρώιμες φάσεις της Προϊστορίας. Στο ιδιαίτερο οικοσύστημα της περιοχής, με τους ορεινούς όγκους, τις κοιλάδες των ποταμών και τις περιορισμένες πεδινές εκτάσεις, δραστηριοποιήθηκαν στους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους κοινωνικές ομάδες που ανέπτυξαν ποικίλες στρατηγικές επιβίωσης προσαρμοσμένες στις εκάστοτε περιβαλλοντικές αλλαγές και στις συνθήκες του ευρύτερου κοινωνικού χώρου. Την επαρχία της Κόνιτσας διασχίζουν τρία ποτάμια: ο Αώος και οι δύο παραπόταμοι του, ο Βοϊδομάτης και ο Σαραντάπορος. Ο Αώος βρίσκεται διέξοδο στη λεκάνη της Κόνιτσας, στο στόμιο της χαράδρας που σχηματίζουν οι οροσειρές του Σμόλικα και της Τύμφης, στο σημείο που τις δύο όχθες του ενώνει το μονότοξο λίθινο γεφύρι της Κόνιτσας. Στο κέντρο περίπου της λεκάνης, στους πρόποδες του λόφου του

Λιατοβουνίου, ο Αώος σμίγει με τον Βοϊδομάτη και στη συνέχεια κοντά στη μονή της Μολυβδοσκεπάστου, στα ελληνοαλβανικά σύνορα, ενώνεται με τον Σαραντάπορο. Στην Αλβανία ο Αώος ρέει μέσα σε μια πλούσια κοιλάδα έως την Κλεισούρα και από εκεί για λίγα χιλιόμετρα διασχίζει ένα φαράγγι, γνωστό στους ιστορικούς χρόνους ως «Στενά του Αώου». Στην έξοδο των Στενών, περίπου πέντε χιλιόμετρα νότια από το Τεπελένι, ο Αώος συναντιέται με τον Δρίνο και μετά από μακρά πορεία χύνεται στην Αδριατική νότια της αρχαίας Απολλωνίας.

Ο Σαραντάπορος συγκεντρώνει τα νερά του από πηγές του Γράμμου και του Σμόλικα που πλαισιώνουν τη λεκάνη απορροής του πριν από την ένωσή του με τον Αώο. Οι αρχαίες γραπτές πηγές αναφέρουν διαδρομές στις κοιλάδες του Σαραντάπορου και του Αώου που ένωναν τη Μακεδονία με την Ήπειρο και την Ιλλυρία

βορειότερα. Παρόμοιες διαδρομές ίσχυαν και στους προϊστορικούς όπως και στους νεώτερους χρόνους.

Ο Βοΐδομάτης πηγάζει στις ανατολικές υπώρειες της Τύμφης, στο Ζαγόρι, και αφού διασχίσει το περίφημο φαράγγι του Βίκου (μέσους ρους), στη συνέχεια για 6 περίπου χιλιόμετρα τα διαυγή νερά του ρέουν σε πλούσια από βλάστηση κοιλάδα (κάτω ρους) και χύνονται στη

ορισμένες από τις οποίες βρέθηκαν κατάλοιπα ανθρώπινης δραστηριότητας.

Τρεις από τις βραχοσκεπές, όπως προέκυψε από τις αρχαιολογικές ανασκαφές, το Κλειδί, ο Μεγαλάκκος και η Μποΐλα, χρησιμοποιήθηκαν περιοδικά για χιλιετίες, από μικρές ομάδες κυνηγών-συλλεκτών, οι οποίες εκμεταλλεύτηκαν τις φυσικές πηγές του οικοσυστήματος με την υιοθέτηση σύνθετων στρατηγικών διαχείρισης των φυσικών πόρων.

Το Κλειδί αποτελεί τη μεγαλύτερη μέχρι σήμερα σε μέγεθος βραχοσκεπή (300 τ.μ. δύναμι ωφέλιμα) που έχει εντοπιστεί στο χώρο της Ηπείρου. Βρίσκεται κοντά στη μονή των Αγίων Αναργύρων, πάνω από τη βόρεια όχθη του Βοΐδομάτη, σε υψόμετρο 460 μ. περίπου.¹ Το μικρό σπήλαιο στη θέση Μεγαλάκκος απέχει περίπου 400 μ. ανατολικά του Κλειδιού, στο βάθος ενός πλευρικού ρέματος του Βοΐδομάτη. Η χρονική διάρκεια της χρήσης του Μεγαλάκκου συμπίπτει σε γενικές γραμμές με αυτή του Κλειδιού. Η Μποΐλα βρίσκεται σε απόσταση 2 χιλιομέτρων από το Κλειδί, στο στόμιο της κοιλάδας, δίπλα στο γεφύρι της Κλειδωνιάς. Πρόκειται για μια

25. Άποψη της κοιλάδας του Βοΐδομάτη από ανατολικά (1996). Στην δεξιά πλευρά στο βάθος διακρίνεται η βραχοσκεπή Κλειδί

λεκάνη της Κόνιτσας, κοντά στο τοξωτό γεφύρι της Κλειδωνιάς, σε μικρή απόσταση από το ερειπωμένο σήμερα μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων.

Οι πρώτες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή ανάγονται στις τελευταίες χιλιετίες της Ανώτερης Παλαιολιθικής εποχής. Στην πορεία του Βοΐδομάτη, από το χωριό Κήποι έως την έξοδό του στην πεδιάδα της Κόνιτσας, εντοπίζονται τουλάχιστον είκοσι έξι βραχοσκεπές, σε

επιμήκη, αβαθή βραχοσκεπή (80 τ.μ.), το φυσικό στέγαστρο της οποίας από τους προϊστορικούς χρόνους έως και σήμερα έχει μερικώς κατακρημνισθεί. Χρονολογικά, αν και διαπιστώνεται μερική σύμπτωση στη χρήση της Μποΐλας και του Κλειδιού, η πρώτη χρησιμοποιείται πιο συστηματικά, όταν στο Κλειδί η συχνότητα επίσκεψης των κυνηγών είναι πια περιστασιακή. Οι χρήστες της Μποΐλας εκμεταλλεύονταν κυρίως τους φυσικούς πόρους του άμεσου περιβάλλοντος του ποταμού και

1. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Bailey, H. G. (επιμ.), *Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece*. τ. 1-2. McDonald Institute Monographs, University of Cambridge, 1997. Bailey, G. κ.ά., 1990, «The "Older Fill" of the Voidomatis Valley. Northwest Greece and its Relationships to the Palaeolithic Archaeology and Glacial History of the Region», *Journal of Archaeological Science* 17, 145-150. Bailey G., «The Paleolithic of Klithi in its Wider Context», *Annual of the British School at Athens* 87 (1992), 1-8. Galanidou, N., *Home is where the Hearth is: the Spatial Organization of the Upper Palaeolithic Rockshelter Occupations at Klithi and Kastritsa in Northwest Greece*, Cambridge, 1997.

επιπροσθέτως αναζητούσαν άλλες πηγές φυσικών αγαθών σε περιοχές εκτός της κοιλάδας.²

Λίθινα εργαλεία και κατάλοιπα διατροφής (οστά ζώων) αποτελούν τον κύριο όγκο των ευρημάτων των ανασκαφών. Στην ευρύτερη περιοχή της λεκάνης της Κόνιτσας έχουν εντοπιστεί λίγοι υπαίθριοι καταυλισμοί της Ανώτερης Παλαιολιθικής που αποτελούσαν ευκαιριακούς σταθμούς διέλευσης, χώρους εξειδικευμένων δραστηριοτήτων, ενώ μια ακόμη βραχοσκεπή με ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας εντοπίζεται στις νότιες παρυφές της πεδιάδας, στη δεξιά πλευρά του σύγχρονου δρόμου Ιωαννίνων-Κόνιτσας.

Η παρουσία του ανθρώπου στο Κλειδί διαρκεί 7000 χρόνια (17000 έως 10000 Π.Σ.)³, που αντιστοιχούν με φάσεις της Υστερης Τελευταίας Παγετώδους. Κατά την περίοδο αυτή οι ομάδες των κυνηγών ανέπτυξαν επιτυχημένες στρατηγικές επιβίωσης κάτω από εξαιρετικά αντίξοες κλιματικές συνθήκες, ανάμεσα σε περιόδους ακραίου ψύχους και ξηρασίας και απότομων θερμών μεταβολών. Η πιο εντατική δραστηριότητα στη βραχοσκεπή εντοπίζεται στα 16500-13500 Π.Σ. Όπως έδειξε η μελέτη του αρχαιοζωολογικού υλικού των ανασκαφών, τα οστά των ζώων ανήκουν κυρίως σε αίγαγρους-*ibex* και σε αγριόγιδα- *Rupicapra rupicapra*. Το πρώτο είδος απαντάται σε διπλάσιες ποσότητες, ενώ και τα δύο μαζί αντιστοιχούν στο 99% του συνόλου του υλικού που συγκεντρώθηκε. Οι κυνηγοί της ομάδας εφάρμοζαν διάφορες τακτικές μεταφέροντας στο προφυλαγμένο περιβάλλον της βραχοσκεπής είτε ολόκληρο το θήραμα, είτε επιλεγμένα τμήματα του ζώου, ανάλογα με την ηλικία, το βάρος ή τη θρεπτική τους αξία. Στο σύνολο των οστών εντοπίζονται επίσης κάστορες, πουλιά και μικρός αριθμός ψαριών. Τους κάστορες, ιδιαίτερα χρήσιμους για τη γούνα τους, εντόπιζαν και παγίδευαν κοντά στο ποτάμι, στις όχθες του οποίου θα πρέπει να υπήρχε πυκνή βλάστηση με φυλλοβόλα δένδρα. Τα ζώα αποτελούσαν το κύριο πρωτογενές αγαθό επιβίωσης, για το κρέας τους που το καταλάωναν στη βραχοσκεπή, για τα οστά τους που

26. Λεπίδες από πυριτόλιθο του Βοϊδομάτη.

τα επεξεργάζονταν και τα μετέτρεπαν σε εργαλεία και για τα δέρματα που είχαν ποικίλες χρήσεις, κυρίως στην κατασκευή ενδυμάτων. Ίχνη στα οστά δείχνουν πως, μετά από την εκδορά, τεμάχιζαν τα σφάγια με αιχμηρά λίθινα εργαλεία για να πάρουν το κρέας, ενώ, κατά κανόνα, θρυμματίζαν τα αυλόσχημα οστά για να αφαιρέσουν το πλούσιο σε πρωτεΐνες μεδούλι. Η ασήμαντη παρουσία οστών ελαφιών

2. Βλ. Κοτζαμποπούλου, Ε., Παναγοπούλου, Ε., Αδάμ, Ε., 1996, « Η παλαιολιθική έρευνα στην Μποϊλα (κοιλάδα Βοϊδομάτη, Ν. Ιωαννίνων)», *Αρχαιολογία* 60, 31-35 και Kotjabopoulou, E., Panagopoulou, E., Adam E., 1999, « The Boila rockshelter: further evidence of human activity in the Voidomatis Gorge», στο: *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994, Annual of the British School at Athens, Studies 3, Nottingham, 197-210.

3. Π.Σ.= χρόνια πριν από σήμερα (B.P. = before present, αβαθμονόμητες ραδιοχρονολογήσεις).

27. Οστέινα εργαλεία (α και β) και οστό με εγχάρκτη διακόσμηση (γ).

στο ζωοαρχαιολογικό υλικό του Κλειδιού θεωρήθηκε αρχικά δυσερμήνευτη. Από το μισό περίπου εκατομμύριο οστών που συγκεντρώθηκαν κατά τις ανασκαφές, μόλις δεκαεννέα ανήκουν στο είδος του ερυθρού ελαφιού- *Cervus elaphus*. Από αυτά τα οκτώ είναι δόντια τα οποία φέρουν τεχνητή διάτρηση, ενώ τα υπόλοιπα σχετίζονται με εργαλεία και όχι με τη διατροφή. Ωστόσο, όπως διαφαίνεται και από τα κατάλοιπα της θήρας στη γειτονική Μποϊλα, όπου εκτός από τους αϊγάγρους και τα αγριόγινδα σημαντικό είναι και το ποσοστό οστών που ανήκουν σε ελάφια, οι κυνηγοί εφάρμοζαν συγκεκριμένες και επιλεκτικές κάθε φορά τακτικές, συχνά συμπληρωματικού χαρακτήρα, ώστε να μεγιστοποιούν τα αποτελέσματα της εργασίας τους. Με άλλα λόγια, στο Κλειδί που βρισκόταν βαθιά μέσα στην κοιλάδα οι κυνηγοί επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στους

πληθυσμούς των αιγάγρων, ενώ οι κυνηγοί της Μποϊλας, στο στόμιο του φαραγγιού, προσελκύονταν από τα φυτοφάγα της παρακείμενης λεκάνης της Κόνιτσας.

Η πλειονότητα των υλικών καταλοίπων στο Κλειδί ανήκει σε λίθινα εργαλεία και σε προϊόντα της λάξευσης. Για την κατασκευή των λίθινων εργαλείων οι προϊστορικοί λιθοξοοί χρησιμοποιούσαν ως πρώτη ύλη γκριζόμαυρο πυριτόλιθο, πέτρωμα που αφθονεί στις προσχώσεις του ποταμού (γνωστό στους ερευνητές ως πυριτόλιθος τύπου Βοϊδομάτη). Πρόκειται για πυριτόλιθο κακής ποιότητας, που θρυμματίζεται εύκολα και δεν επιτρέπει την κατασκευή μακρών λεπίδων. Η ικανότητα όμως στην λάξευση του λίθου από τους τεχνίτες-πελεκάνους μετέτρεπε την πρώτη ύλη σε μικρά εργαλεία ωφέλιμα σε ποικίλες εργασίες: άλλα χρησιμοποιούνταν ως αιχμές για βέλη και δόρατα και

28. Διάτρητα δόντια ελαφιού (α και β) και όστρεο (γ)

άλλα για την εκδορά, τον τεμαχισμό του κρέατος, την επεξεργασία του ξύλου και των οστών. Όπως διαπιστώνεται από τον εντοπισμό ολόκληρης της αλυσίδας παραγωγής, η επεξεργασία της πρώτης ύλης γινόταν επιτόπου, μέσα στη βραχοσκεπή. Στο σύνολο των λίθινων εργαλείων εντοπίστηκαν ορισμένα από αλλογενή πυριτόλιθο, σαφώς καλύτερης ποιότητας, που αντικαθιστούσε τα μειονεκτήματα του ντόπιου και έφτανε στον καταυλισμό από μακρινές περιοχές με ανταλλαγές. Όλες οι εργασίες στο σπήλαιο γίνονταν γύρω από μια εστία, όπου διέμεναν 5-10 άτομα μιας μεικτής ως προς το φύλο και την ηλικία ομάδας. Μια δεύτερη εστία που μόνο ίχνη της βρέθηκαν, πιθανώς μαρτυρεί διπλάσιο αριθμό ενοίκων.

Από τη στατιστική ανάλυση του αρχαιολογικού υλικού (π.χ. ηλικίες και φύλο των θηραμάτων) φαίνεται ότι οι μικρές ομάδες επισκέπτονταν το χώρο περιοδικά, για ένα ή δύο μήνες το χρόνο, ακολουθώντας τη μετανάστευση των άγριων ζώων, που το χειμώνα κατέβαιναν νοτιότερα σε θερμότερες περιοχές και επέστρεφαν τους θερινούς μήνες στα υψίπεδα. Η επαναλαμβανόμενη κατοίκηση στο Κλειδί για χιλιετίες οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στην θέση της, η οποία προσφερόταν ειδικά για το κυνήγι δύο ειδών ζώων - *Capra*

ibex, *Rupicapra rupicapra*. Η φυσική διαμόρφωση και ο μεσημβρινός προσανατολισμός της βραχοσκεπής θα πρέπει επίσης να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην επιλογή της θέσης.⁴

Σε γενικές γραμμές, από τα δεδομένα των αρχαιολογικών θέσεων της ευρύτερης περιοχής της Κόνιτσας αλλά και από άλλες ανασκαμμένες θέσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής στην Ήπειρο διαγράφεται η εικόνα μιας έντονης κινητικότητας των ανθρώπινων ομάδων που επέλεγαν τοποθεσίες στην ενδοχώρα της Ηπείρου κατά τη διάρκεια της ζεστής περιόδου του ετήσιου κύκλου (τέλη της άνοιξης / αρχές καλοκαιριού έως το φθινόπωρο). Χιλιάδες χρόνια αργότερα παρόμοιες πρακτικές ακολουθούν οι κτηνοτρόφοι της περιοχής που ασκούν νομαδική (nomadism) ή μεταβατική κτηνοτροφία (transhumance pastoralism), οδηγώντας οι ίδιοι πλέον κοπάδια με αιγοπρόβατα.

Στις πεδινές παραθαλάσσιες περιοχές του Ιονίου τους χειμερινούς μήνες και στα οροπέδια της ενδοχώρας τους θερινούς.

Σε άλλες περιοχές της Ευρώπης, η Ανώτερη Παλαιολιθική διακρίνεται μεταξύ άλλων και για καλλιτεχνικές εκφράσεις όπως οι βραχογραφίες, η μικροτεχνία και η διακόσμηση οργανικών τέχνηργων. Στον ελλαδικό χώρο δεν έχουν έως τώρα βρεθεί αντίστοιχα δείγματα.

4. Βλ. σχετικά Κοτζαμποπούλου, Ε., Παναγοπούλου Ε. και Αδάμ, Ε., 1996, « Η παλαιολιθική έρευνα στην Μπόϊλα (Κοιλάδα Βοϊδομάτη, Ν. Ιωαννίνων) », *Αρχαιολογία*, 60, 30-35.

Στην Ήπειρο, κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική τα μοναδικά αντικείμενα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι δηλώνουν μια συγκεκριμένη καλλιτεχνική βούληση, με ό,τι αυτό σήμαινε για εκείνους τους ανθρώπους, είναι θαλάσσια ή γλυκού νερού όστρεα, δόντια ερυθρού ελαφιού και τρεις χάνδρες από μαλακή πέτρα (στεατίτης). Όλα είναι διάτρητα και προέρχονται από τις ανασκαφές στο Κλειδί, στην Μποϊλα και στο σπήλαιο της Καστρίτσας, το οποίο βρίσκεται στις παρυφές της λίμνης των Ιωαννίνων.⁵ Τα αντικείμενα αυτά ανήκουν σε συνθέσεις κοσμημάτων τα οποία είτε φορούσαν οι κάτοικοι των παλαιολιθικών αυτών καταυλισμών (περιδέρμια, βραχιόλια, κεφαλόδεσμοι) είτε έρραβαν

πάνω στο ρουχισμό τους. Πρόκειται για προϊόντα μιας «καθημερινής τέχνης», αντικείμενα γοήτρου, τα οποία συχνά είχαν συμβολικό χαρακτήρα. Οι θαλάσσιες χάντρες που έφτασαν στον Βοϊδομάτη από απόσταση 70-100 χιλιομέτρων από τις ακτές του Ιονίου, όπως και ο αλλογενής πυριτόλιθος, πιστοποιούν την ύπαρξη ενός δικτύου επαφών και κυκλοφορίας αντικειμένων τα οποία προορίζονταν για παραγωγικές διαδικασίες, κυρίως όμως για να καλύψουν τις ανάγκες που ανάγονται στη σφαίρα των ιδεολογικών αντιλήψεων. Παρόμοια δίκτυα επικοινωνίας με ακόμη πιο μακρινές περιοχές ανιχνεύονται και σε άλλες εποχές, όπως θα δούμε παρακάτω.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

---

5. Βλ. Kotjabopoulou, E., Adam, E., 2004, « People, Mobility and Ornaments in Upper Palaeolithic Epirus, NW Greece», στο: Otte, M., (επιμ.), *La Spiritualité, Actes du Colloque international de Liège (10-12 décembre 2003)*, Études et Recherches Archéologiques de l' Université de Liège, Λιέγη.

Κτηνοτρόφοι και Γεωργοί

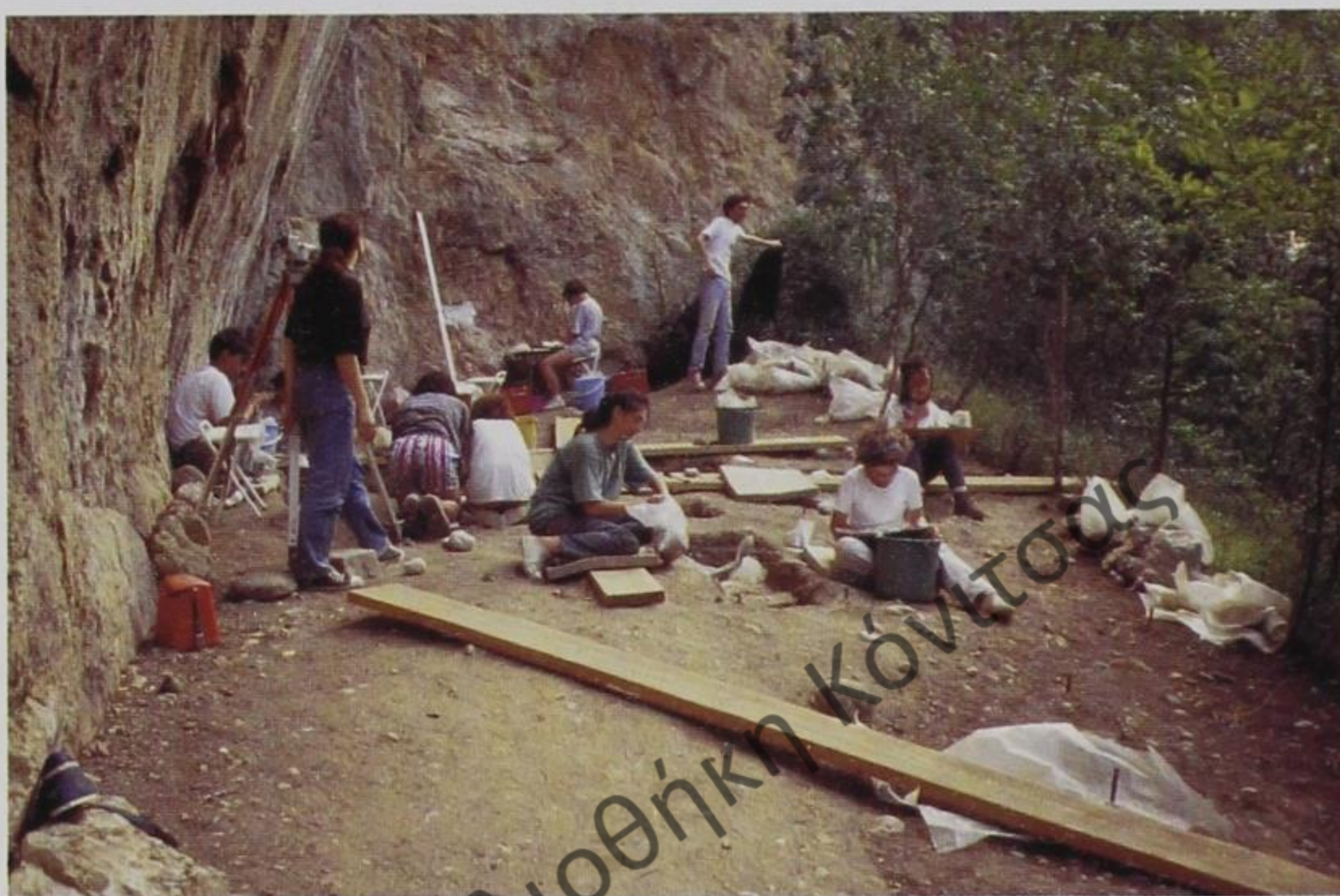
Την τελευταία παγετώδη περίοδο του Πλειστόκαινου ακολουθεί το Ολόκαινο, η γεωλογική περίοδος με τις περιβαλλοντικές και κλιματικές συνθήκες που σε γενικές γραμμές βιώνουμε έως σήμερα. Η προσαρμογή των ανθρώπων στα νέα δεδομένα οδήγησε από το θηρευτικό-συλλεκτικό στάδιο επιβίωσης στο παραγωγικό, το οποίο χαρακτηρίζεται από το τρίπτυχο της λεγόμενης «Νεολιθικής επανάστασης»: μόνιμη εγκατάσταση, γεωργία και κτηνοτροφία (6700 - 3200 π.Χ.).

Μεταξύ της Ανώτερης Παλαιολιθικής και της Νεολιθικής Εποχής μεσολαβεί η μεταβατική Μεσολιθική Εποχή του πρώιμου Ολόκαινου (9700-8000 Π.Σ.).

Ο προσδιορισμός της Μεσολιθικής εποχής στην Ελλάδα είναι αποσπασματικός, καθώς υπάρχουν δυσκολίες στον εντοπισμό θέσεων αυτής της περιόδου. Ο εντοπισμός μικρολιθικών εργαλείων της μεταβατικής αυτής περιόδου σε θέσεις της ενδοχώρας όπως η Μποϊλα και ο Μεγαλάκκος και, νοτιότερα, στον κάτω ρου του Αχέροντα και στην παράκτια ζώνη της χερσονήσου της Προβείας, μαρτυρεί για τη συνέχιση της ανθρώπινης παρουσίας στην Ήπειρο στην περίοδο αυτή.⁶

Η αυτοφύης χλωρίδα της Ηπείρου, η οποία εντάσσεται στην κλιματική "Ιόνιο Πεδινή Ζώνη" με μέση ετήσια βροχόπτωση 800 ως 1500 κυβικά χιλιοστά, χωρίς έντονες εποχιακές αντιθέσεις θερμοκρασίας, ρυθμιζόταν και κατά τη Νεολιθική εποχή που ακολουθεί από τις βασικές παραμέτρους του κλίματος, του

υψόμετρου, και των φυσικών ιδιοτήτων των εδαφών. Πληροφορίες για το κλίμα και τη βλάστηση που επικράτησαν στη ΒΔ Ελλάδα από το τέλος του Πλειστόκαινου (περ. 9000 π.Χ.) και εξής, όταν δηλαδή άρχισαν να λιώνουν αργά οι πάγοι και η θερμοκρασία βαθμιαία να

29. Οι ανασκαφικές εργασίες (1995) στην βραχοσκεπή της Μποϊλας

ανεβαίνει, αντλούμε από πυρηνοληψίες για την ανάλυση της γύρης που έγιναν σε λιμνοελώδεις εκτάσεις της Μακεδονίας και της Ηπείρου.⁷ Μετά το τέλος της τελευταίας παγετώδους περιόδου και τη βαθμιαία επικράτηση υψηλότερων θερμοκρασιών στην Ήπειρο, όπως και σε όλη τη ΒΔ Ελλάδα, η βλάστηση τύπου στέπας δίνει σταδιακά τη θέση της σε θερμόφιλα είδη της δασικής βλάστησης. Με την έναρξη της Νεολιθικής εποχής, σε υψόμετρο 200-100 μ. παρουσιάζεται η εικόνα «ώριμων» δασών δρυός ανάμεικτων με φλαμουριές, άγριες λεπτοκαρυές, σφένδαμνους, φτελιές, κέδρους και

6. Βλ. Runnels, C., Tj. H. Van Andel, K. Zachos and P. Paschos, (επιμ.) « Human Settlement and Landscape in the Preveza Region», στο: Bailey, G. N., E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perles and K. Zachos (eds.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, British School at Athens, Studies 3, 1999, 126-128. Runnels, C., 2001, «The Stone Age of Greece from Palaeolithic to the Advent of the Neolithic with an Addendum: 1995-1999», στο: T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, AJA, Supplement 1, 250-7.

7. Βλ. Bottema S., 1974, Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece. Ph. D. thesis, Rijksuniversiteit Groningen. Greig J. R. A and Turner, J., 1974, « Some pollen diagrams from Greece and their archaeological significance», *Journal of Archaeological Science* 1, 177-94. Willis, K. J., 1989, *Late Quaternary Vegetational History of Epirus, Northwestern Greece*. Αδημοσ. Διατριβή, Cambridge University, 46-54.

σημύδες. Στις πλαγιές των πεδινών εκτάσεων τα δάση ήταν αραιά, με ξέφωτα όπου φύτρωναν θάμνοι και άγρια χόρτα, ενώ στα υψίπεδα της Πίνδου μεγάλωναν η μαύρη πεύκη, η ελάτη και η οξιά. Περίπου από την 5^η χιλιετία, στη σύνθεση των μεικτών φυλλοβόλων δασών, δίπλα στα είδη που αναφέρθηκαν, άρχισαν να πολλαπλασιάζονται ο γάβρος - *Carpinus orientalis* και η όστρα - *Ostrya carpinifolia*, είδη που φύονται και σήμερα στον εθνικό δρυμό Βίκου-Αώου, ενώ στα χαμηλά υψόμετρα εμφανίστηκαν άγρια είδη δημητριακών της οικογενείας *Gramineae* και στα χαμηλά ξέφωτα αναπτύσσονταν τα σχοίνα, τα πυξάρια και κυρίως τα πουρνάρια - *Quercus coccifera*. Κατά την τρισχιλιετή και πλέον διάρκεια της Νεολιθικής, η περιοχή ΝΔ της Πίνδου, σε υψόμετρο από 400 ως 1000 μ., καλυπτόταν από μεικτά φυλλοβόλα δάση με θαμνώδη ξέφωτα και ενδιάμεσα χορτολίβαδα, ενώ πάνω από τα 1200 μ. επικρατούσαν τα κωνοφόρα δάση πεύκης και ελάτης με μικρά ποσοστά βαλανιδιάς. Μετά περίπου από το 3.000 π.Χ., εκτός από τους κλιματικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες, την αυτοφυή βλάστηση άρχισαν να επηρεάζουν και ανθρωπογενείς επεμβάσεις, όπως για παράδειγμα η εντατική βόσκηση των αιγοπροβάτων. Στην Ήπειρο, βέβαια, δεν καταγράφεται ραγδαία και θεαματική αποσταθεροποίηση εδαφών από ανθρωπογενείς αιτίες, όπως αυτή που καταγράφεται σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την προϊστορική περίοδο, όπου ανιχνεύτηκαν εντατικές εκχερσώσεις με σκοπό την καλλιέργεια ή την εξασφάλιση βοσκότοπων για ποιμνία.⁸ Οι παλυνολογικές έρευνες βεβαιώνουν, ωστόσο, ότι από την 3^η χιλιετία επεκτείνονται οι πληθυσμοί πουρνარიού, ίσως επειδή το είδος αυτό δεν το προτιμούν τα αιγοπρόβατα, σε αντίθεση με άλλα φυτά που έχουν τρυφερότερα

φυλλώματα. Παράλληλα, τα δάση κωνοφόρων έδωσαν σταδιακά τη θέση τους, τουλάχιστον μέχρι τα 1500 μ., στη βαλανιδιά, της οποίας τα φρέσκα ετήσια φύλλα αποτελούν ακόμα και σήμερα αντικείμενο συγκομιδής ως χειμερινή ζωοτροφή σε κοινότητες της ορεινής ενδοχώρας.⁹

Ο ορεινός χαρακτήρας της Ηπείρου σε συνδυασμό με την σεισμικότητα της περιοχής και τη διάβρωση των πρανών που έχουν ως αποτέλεσμα μεγάλης κλίμακας εναποθέσεις εδαφών στις ορεινές λεκάνες και στις χαμηλές κοιλάδες των ποταμών ή τις παράκτιες ζώνες, συνέβαλαν άμεσα στην κατάχωση των λειψάνων των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων της προϊστορικής περιόδου. Στους λόγους αυτούς προφανώς, σε συνδυασμό με την περιορισμένη αρχαιολογική έρευνα (ανασκαφικών ή εντατικών επιφανειακών ερευνών), θα πρέπει να αποδοθεί η ένδεια των προϊστορικών αρχαιολογικών θέσεων της Νεολιθικής και του μεγαλύτερου διαστήματος της Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο.¹⁰

Στην ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη της ανθρωπίνης παρουσίας καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου. Μια σημαντική όμως θέση που χρονολογήθηκε από τα συννευρήματα και τη μέθοδο του ραδιοάνθρακα στο τέλος της Νεολιθικής και τις αρχές της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (περίπου 3370-2900 π.Χ.) εντοπίστηκε τη δεκαετία του 1990 στη γειτονική λεκάνη των Δολιανών, στον άνω ρου του Καλαμά (αρχαίου Θυάμιδος). Η θέση βρίσκεται σε απόσταση 500 μέτρων ανατολικά του αποξηραμένου σήμερα έλους Γραμμούστι (υψόμ. 585 μ.), και σε απόσταση 50-200 μέτρων από την ελώδη περιοχή των πηγών του ποταμού Καλαμά.¹¹ Τα έργα αποξήρανσης του έλους Γραμμούστι και των ελών της ευρύτερης

8. Βλ. van Andel, T.H., Zangger, E., Demitrack, A., 1990, «Land use and Soil Erosion in Prehistoric and Historical Greece», *JFA* 17, 379-396.

9. Για την συγκομιδή των φυλλωμάτων (harvesting of leafy hay) βαλανιδιάς αλλά και οξυάς σε κωνικούς σχηματισμούς -Κλαδαριές- ως χειμερινή ζωοτροφή στο χωριό Πληκάτι της Επαρχίας Κόνιτσας βλ. Halstead P., «Present to past in the Pindhos: diversification and specialization in mountain economies». *Rivista di Studi Liguri*, A. LVI, 1-4, (1990), 61 - 80. Του ίδιου, «Ask the fellows who Lop the Hay: Leaf-Fodder in the Mountains of Northwest Greece», *Rural History* (1998) 9, 2, Cambridge University Press, 211-234.

10. Βλ. Andreou, S., Fotiadis M. and Kotsakis, K., 2001, «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», στο Cullen T., (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, *AJA*, Supplement 1, 315-6.

11. Για προκαταρκτικές εκθέσεις της ανασκαφής, βλ. Α., Ντούζουγλη, «Κοιλάδα Δολιανών, Γήπεδο Υποσταθμού ΔΕΗ», *ΑΔ* 45 (1990) 239-241. Α. Ντούζουγλη και Κ. Ζάχος, «Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα: 1989-1990», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994) 11-50. Α. Ντούζουγλη, Κατοίκηση - Ήπειρος - Ιόνια Νησιά, στο Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.) *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996, 46-48; Α. Ντούζουγλη, «Κεραμική - Ήπειρος - Ιόνια Νησιά», στο: Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996, 117-119.

30. Δολιανά νομού Ιωαννίνων. Η θέση της νεολιθικής εγκατάστασης

περιοχής συνέβαλαν στην αύξηση των καλλιεργήσιμων σήμερα εκτάσεων, ενώ τα υψώματα στις παρυφές της κοιλάδας, παρά την εντατική βόσκηση των τελευταίων αιώνων, παρουσιάζουν πλούσια θαμνώδη βλάστηση.¹² Οι ανασκαφές στη θέση που σήμερα καταλαμβάνουν οι εγκαταστάσεις του υποσταθμού της ΔΕΗ αποκάλυψαν αρχαιολογικά κατάλοιπα που καταλάμβαναν μια έκταση μόλις 5 μ. Χ 3,5 μ. Η απουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα θρησκευτικά κατάλοιπα (όστρακα αγγείων, εργαλείων, λίθινα εργαλεία, σφονδύλια κ.λπ.) ανήκουν σε προϊστορικές καλύβες σε επάλληλα στρώματα, κατασκευασμένες από κλαδιά, καλάμια και ξερά χόρτα, κατά το διατηρούμενο επί χιλιετίες στην Ήπειρο πρότυπο της κυκλικής ή ορθογώνιας καλύβας των κτηνοτρόφων. Εντός της καλύβας εντοπίστηκαν επάλληλα δάπεδα από πατημένο χώμα με ψιλό χαλίκι και στρωμένο με μικρές γωνιώδεις ή ποταμίσιες πέτρες και όστρακα

αγγείων. Πάνω στα δάπεδα βρέθηκαν υπολείμματα από εστίες, με κάρβουνα, στάχτες, σπασμένων και όστρακα αγγείων.

Στο αρχαιοζωολογικό υλικό περιλαμβάνονται οστά από βοοειδή - *Bos taurus*, πρόβατα - *Ovis aries*, κατσίκια - *Capra hircus*, χοίρους - *Sus scrofa dom.*, σκύλους - *Canis familiaris*, κόκκινα ελάφια - *Cervus elaphus*, ζαρκάδια - *Capreolus capreolus*, αγριογούρουνα - *Sus scrofa*, αρκούδες - *Ursus arctos* και λαγούς - *Lepus europaeus*. Από την ποσοτική μελέτη των οστών, η πλειονότητα των οποίων ανήκει σε εξημερωμένα ζώα, αλλά και από τη θέση της εγκατάστασης κοντά σε πηγές ύδατος και βοσκοτόπους, συνάγεται ότι η βασική οικονομική δραστηριότητα της ομάδας στηριζόταν στην κτηνοτροφία. Αντιθέτως το κυνήγι και η περιορισμένη γεωργία είχαν συμπληρωματικό ρόλο. Στους λιγυστούς απανθρακωμένους σπόρους που περισυλλέχθηκαν περιλαμβάνεται μονόκοκκο σιτάρι, ενώ από τα λίγα πυριτολιθικά εργαλεία μια λεπίδα φέρει

Dousougli, A., Zachos, K., 2002, «L' Archéologie des zones montagneuses: modèles et interconnexions dans le néolithique de l'Épire et de l' Albanie meridionale», στο: G. Touchais-J. Renard (επιμ.), *L' Albanie dans l' Europe prehistorique*. BCH Supplément 42, Recherches Franco-albanaises I, Actes du colloque de L'Orient, Παρίσι, 111-143.

12. Για τη γεωλογική εξέλιξη της κοιλάδας των Δολιανών βλ. Sturdy, D. A. and Webley, D. P., «Palaeolithic geography: or where are the deer?», *World Archaeology*, (1988) 19, 3, 270-273. Για τη γεωλογία, υδρολογία και την παλαιοχλωρίδα της λίμνης Γραμμούστι που καταλάμβανε έκταση 125.000 τ.μ. και αποξηράνθηκε το 1961 και η οποία γειτνιάζει με τη νεολιθική εγκατάσταση βλ. Willis, K. J. *Late Quaternary Vegetational History of Epirus, Northwestern Greece*. Αδημοσ. Διατριβή, Cambridge Univeristy, 1989, 76-88. Της ίδιας «The late Quaternary Vegetational History of Northwest Greece. I. Lake Gramousti», *New Phytologist* (1922a) 121, 101-117.

31. Δολιανά: πήλινα σφονδύλια.

πάτινα από την κοπή φυτικών ινών. Τα δώδεκα πήλινα σφονδύλια που βρέθηκαν στην ανασκαφή δηλώνουν ότι το γνέσιμο του μαλλιού ήταν μία από τις κύριες φροντίδες πιθανώς των γυναικών που ζούσαν στην καλύβα. Η απουσία οικοδομικών καταλοίπων που συνήθως σχετίζονται με μόνιμη εγκατάσταση, σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία που αποτελούσε την κύρια δραστηριότητα των ενοίκων της καλύβας, θέτουν προβληματισμούς ως προς τον χαρακτήρα της εγκατάστασης. Δεν γνωρίζουμε δηλαδή εάν η διαμονή στη συγκεκριμένη θέση ήταν μόνιμη καθ' όλη τη διάρκεια του έτους ή εποχική, σύμφωνα με τον τρόπο ζωής των σύγχρονων κτηνοτρόφων, των Σαρακατσάνων ή των Βλάχων που ασκούν αντίστοιχα νομαδική κτηνοτροφία (nomadism) ή μεταβατική κτηνοτροφία (transhumance pastoralism). Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο θέμα της μόνιμης ή εποχικής εγκατάστασης στηρίζονται κατά κύριο λόγο στις αναλύσεις του αρχαιολογικού υλικού που κωδικοποιούν το φύλο και την ηλικία των ζώων όταν σφάζονταν. Ειδικότερα για τα Δολιανά, λόγω του μικρού αριθμού των οστών, η συναγωγή συμπερασμάτων θα ήταν παρακινδυνευμένη. Οι απόψεις των ειδικών πάνω στο ενδιαφέρον θέμα της εμφάνισης της νομαδικής (ή μεταβατικής)

κτηνοτροφίας, που εφαρμόζεται μέχρι σήμερα στη λεκάνη της Μεσογείου, είναι διχασμένες. Ορισμένοι υποστηρίζουν πως δεν αποκλείεται να εφαρμόστηκε ήδη από τη Νεολιθική εποχή, ενώ σύμφωνα με άλλους η παρουσία της δεν στοιχειοθετείται πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε κάθε περίπτωση, η κτηνοτροφία ως παραγωγική διαδικασία που τεκμηριώνεται στα Δολιανά θα παραμείνει η βασική πλουτοπαραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων της ενδοχώρας καθ' όλη τη διάρκεια των προϊστορικών αλλά και των ιστορικών χρόνων, ακόμη και μέχρι το πρόσφατο παρελθόν.

Σε σχέση με τη μικρή έκταση που κάλυψε η ανασκαφή των Δολιανών, οι ποσότητες της κεραμικής που συγκεντρώθηκαν είναι μεγάλες. Τα αγγεία, που εικάζεται ότι κατασκευάζονταν πλησίον της εγκατάστασης, είναι χειροποίητα, ψημένα ανισομερώς σε ανοικτές εστίες, όπως τεκμηριώνεται από τις κηλίδες που φέρει ο χρωματισμός στις επιφάνειές τους. Στα σχήματα περιλαμβάνονται χονδρότοιχα αποθηκευτικά πιθάρια διαφόρων μεγεθών, διακοσμημένα με ανάγλυφες ταινίες, φιάλες, λεκανίδες και καδόσχημα δοχεία. Σε γενικές γραμμές η κεραμική από τα Δολιανά παρουσιάζει συγγένειες με ανασκαμμένα σύνολα της ίδιας περιόδου (τέλος

32. Δολιανά: πήλινα αγγεία (φιάλες).

της Νεολιθικής αρχές της Πρώιμης Χαλκοκρατίας) από τη γειτονική Αλβανία. Παράλληλα όμως παρουσιάζει και αξιοσημείωτες ιδιαιτερότητες, κυρίως ως προς τα σχήματα των αγγείων. Στο σύνολο της κεραμικής ξεχωρίζουν λίγα όστρακα που ανήκουν σε χαρακτηριστικές μικρές φιάλες με εγχάρακτη διακόσμηση και επίθετο λευκό παχύρρευστο χρώμα. Τα αγγεία αυτά, γνωστά στην αρχαιολογική ορολογία ως φιάλες τύπου *Bratislava*, παρουσιάζουν μεγάλη διάδοση, από τα Καρπάθια έως τα Βαλκάνια (Βουλγαρία, Κόσοβο, Αλβανία) και τον ελλαδικό χώρο (Μακεδονία, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα

και Αττική). Οι φιάλες αυτές μαζί με άλλα χαρακτηριστικά σχήματα αγγείων από τα Δολιανά, όπως για παράδειγμα τα καδόσχημα αγγεία, φαίνεται πως ανήκουν σε φορείς ενός «πολιτισμού», με την αρχαιολογική σημασία του όρου,¹³ που μόλις τα τελευταία χρόνια αρχίζει να ανιχνεύεται στον ελλαδικό χώρο.

Τις επόμενες περίπου τρεις χιλιετίες που καλύπτει η εποχή του Χαλκού (3200-1100 π.Χ.), οι αρχαιολογικές μαρτυρίες για την περιοχή της Κόνιτσας είναι πενιχρές, όπως εξάλλου και για ολόκληρη την Ήπειρο. Στο μεγαλύτερο διάστημα αυτής της περιόδου οι μόνες μαρτυρίες στην

13. Αρχαιολογικός πολιτισμός: Ένα ομοιογενές σύνολο τεχνουργημάτων, που θεωρούνται αντιπροσωπευτικά ενός είδους δραστηριοτήτων και συμπεριφοράς και έλαβαν χώρα σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, Renfrew C., Bahn P., 2001, *Αρχαιολογία: Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές εφαρμογές*, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 579.

33. Δολιανά: Φιάλη τύπου Bratislava.

Ηπειρο προέρχονται από την κεραμική, κυρίως επιφανειακή, η οποία χρονολογείται σε γενικές γραμμές, στην Πρώιμη ή Μέση Εποχή του Χαλκού. Κατά τις τελευταίες φάσεις της Υστεροελλαδικής Εποχής (ΥΕ ΙΙΑ-Γ) τα αρχαιολογικά δεδομένα αυξάνονται με την παρουσία οικισμών και ευρημάτων που συνδέονται με τη διείσδυση των Μυκηναίων στα παράλια της Ηπείρου (έχουν εντοπιστεί περίπου τριάντα επτά θέσεις με αντικείμενα μυκηναϊκής προέλευσης ή επιρροής).¹⁴ Στην ενδοχώρα εντοπίζονται σποραδικά ευρήματα που προέρχονται κυρίως από μικρές συστάδες τάφων ή μεμονωμένους κιβωτιόσχημους τάφους. Την ίδια εποχή εμφανίζεται στη νότια Ηπειρο το έθιμο της ταφής σε ομαδικούς τύμβους, ευρύτερα διαδεδομένο στη βόρεια Ηπειρο και την Ιλλυρία και γνωστό στον ελλαδικό χώρο ήδη από την Πρώιμη και Μέση εποχή του Χαλκού (τύμβοι σε Λευκάδα, Μεσσηνία, Αργολίδα).

Στον νομό Ιωαννίνων κιβωτιόσχημοι τάφοι βρέθηκαν στους πρόποδες του λόφου της Καστρίτσας στις παρυφές της λίμνης Παμβώτιδας, στην Πεδινή, στο Καλπάκι, στον Ελαφότοπο και στο Μαζαράκι, ενώ ορισμένα τυχαία ευρήματα, όπως ένας σημαντικός αριθμός αιχμών δοράτων, ένα ξίφος από την Τσεραβίνα και δύο ξίφη από τη Μεσογέφυρα, ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα σε κτέρηση τάφων. Στα ευρήματα αυτά θα πρέπει να προστεθούν και χάλκινα εργαλεία και όπλα από το ιερό της Δωδώνης.

Στα ευρήματα των τάφων περιλαμβάνονται εκτός από την εγχώρια χειροποίητη κεραμική, τη μυκηναϊκή κεραμική ή τις εγχώριες απομιμήσεις της, χάλκινα όπλα και εργαλεία, κοσμήματα από χαλκό, ορεία κρύσταλλο, ήλεκτρο, χαλκηδόνιο και φαγεντιανή. Στα αντικείμενα αυτά αντανακλάται ένας ιδιόμορφος συγκρητισμός πολιτιστικών στοιχείων, καθώς άλλα προέρχονται από τα μυκηναϊκά

14. Βλ. Tartaron T. F., Zachos K. L., 1999, «The Mycenaean and Epirus», στο: *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία, 57-76.

Οι κτηνοτρόφοι της ενδοχώρας συναντούν τους Μυκηναίους

34. Ελαφότοπος Ζαγορίου: Μόνωτος κύαθος από τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

κέντρα του νότου, άλλα από την κεντρική Ευρώπη, όπου αποτελούν προϊόντα των φορέων του παραδουνάβιου πολιτισμού *Lausitz*, ενώ ορισμένα χάλκινα αντικείμενα δεν αποκλείεται να παράχθηκαν τοπικά σε απομίμηση των εισηγμένων.

Τα όπλα με τα οποία συνοδεύονται οι νεκροί πολεμιστές και τα κοσμήματα, όπως αυτά που ήταν κατασκευασμένα από ήλεκτρο, αποτελούν αντικείμενα γοήτρου καθώς έφταναν στην Ήπειρο από μακρινές περιοχές. Υποδηλώνουν συγχρόνως την εντατική εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων και την παρουσία του απαραίτητου για τις ανταλλαγές πλεονάσματος, όπως και την εμφάνιση κοινωνικής διαστρωμάτωσης, στην ηγετική τάξη της οποίας, κατά πάσα πιθανότητα, ανήκαν οι πολεμιστές και οι νεκροί άλλων πλούσια κτερισμένων τάφων. Ο νομαδικός ποιμενικός βίος καθόρισε και την κοινωνική δομή των Ηπειρωτών στους ιστορικούς χρόνους που χωρίζονταν σε πολλά μικρά φύλα και κατείχαν συγκεκριμένους βοσκότοπους, όπως οι

μεγάλες οικογένειες των Σαρακατσάνων, οι παρέες ή τσελιγκάτα. Από συνενώσεις μικρότερων ομάδων προκειμένου να υπερασπιστούν κοινά συμφέροντα, σχετιζόμενα με δικαιώματα σε βοσκότοπους, προέκυψαν μεγαλύτερα κυρίαρχα φύλα όπως των Μολοσσών και των Χαόνων. Η κοινωνική δομή των φύλων που είχε ως υπόβαθρο τον ποιμενικό βίο χάνεται στο βάθος της προϊστορίας, ανιχνεύεται όμως τους μεταβατικούς χρόνους στους τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού καθώς και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (νεκροταφεία των τύμβων στην κοιλάδα του Γορμού ή Ξηροποτάμου, στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου στη λεκάνη της Κόνιτσας και στο νεκροταφείο της Βίτσας στο Ζαγόρι).

Προπολεμικά, στην περιοχή της Μεσογέφυρας, είχαν βρεθεί δύο χάλκινα ξίφη που προφανώς αποτελούσαν κτερίσματα τάφου τα οποία φυλάσσονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Ιωαννίνων. Παρόμοια ξίφη έχουν βρεθεί από την Κρήτη, την Αργολίδα και τη Λευκάδα έως τα Γρεβενά, την πρώην

35. Ψευδόστομος μυκηναϊκός αμφορίσκος από το Μαζαράκι στην κοιλάδα του Καλαμά.

Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, και χρονολογούνται στην ΥΕ ΠΒ-ΠΙΑ. Τα ξίφη αυτά θεωρούνται προϊόντα εργαστηρίων του νότου. Έχει μάλιστα υποστηριχτεί και η άποψη ότι πρόκειται για τοπικές μιμήσεις. Τα δύο ξίφη της Μεσογέφυρας, μαζί με όστρακα της Υστεροελλαδικής Εποχής, που περισυλλέχτηκαν επιφανειακά, υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιας θέσης στην κομβική αυτή περιοχή της συμβολής του Αώου με τον Σαραντάπορο. Σε θερινή πρόχειρη εγκατάσταση ανήκαν πιθανώς και τα όστρακα της χειροποίητης αμαυρόχρωμης κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, που βρέθηκαν κατά τις εργασίες διάνοιξης δρόμου πλησίον της κοινότητας Οξιάς (θέση «Κυρ' τα Σιάδια»)¹⁵

36. Χάλκινο εγχειρίδιο και φυλλόσχημη αιχμή από το Μαζαράκι.

15. Βλ. Βοκοπούλου Ι., ΑΔ 27(1972), Β2, Χρονικά, σελ. 456.

Δωρεά Ησαΐα Αναπτόκου 50

37. Χάλκινο δρεπανειδές μαχαίρι από τον Ελαφότοπο.

38. Χάλκινο βραχύ μυκηναϊκό ξίφος από το Μαζαράκι.

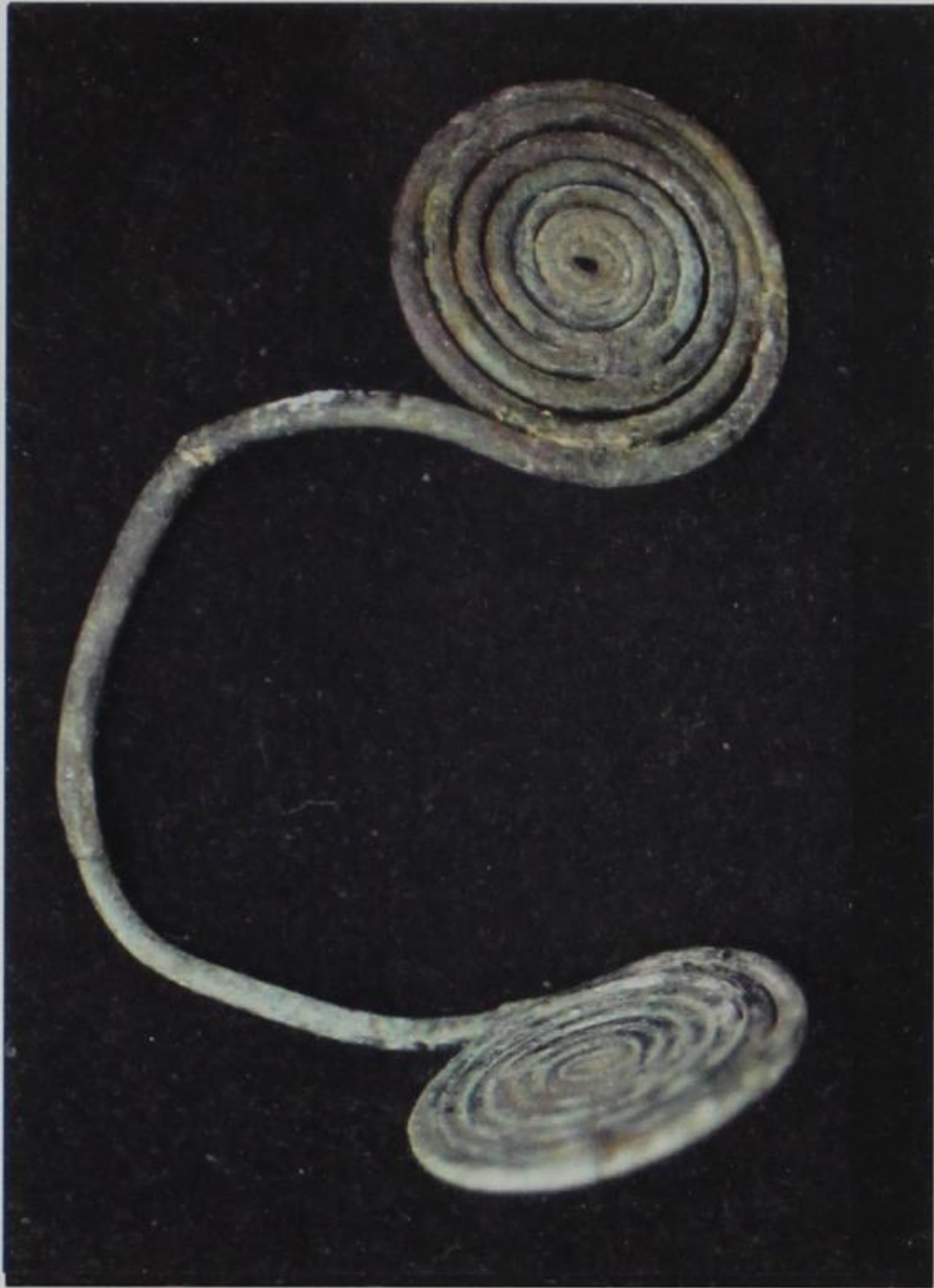

39. Χάλκινο εγχειρίδιο από τάφο στην Πεδινή, στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων.

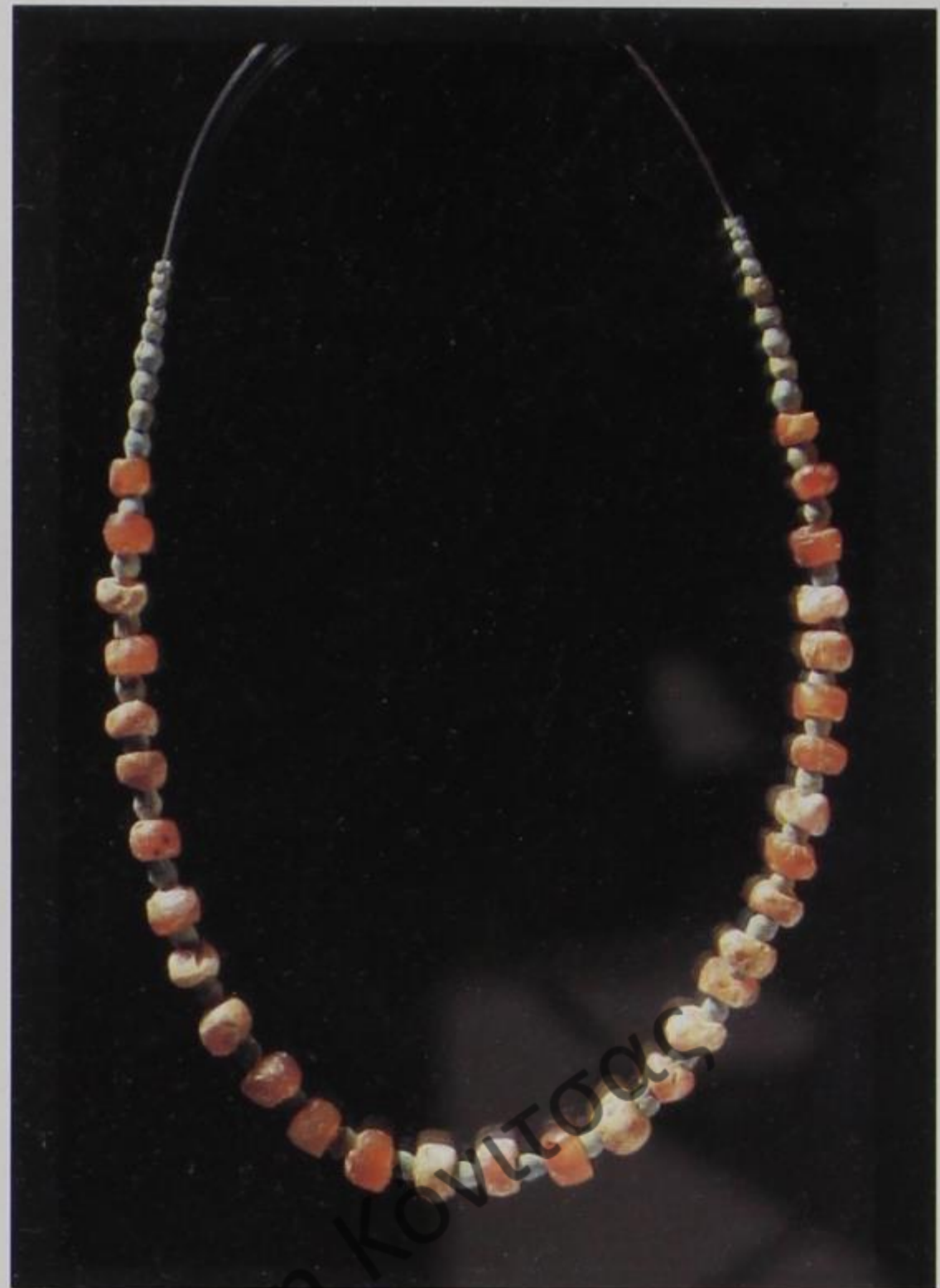

40. Χάλκινη φλογόσχημη αιχμή δόρατος από τον τάφο στην Πεδινή.

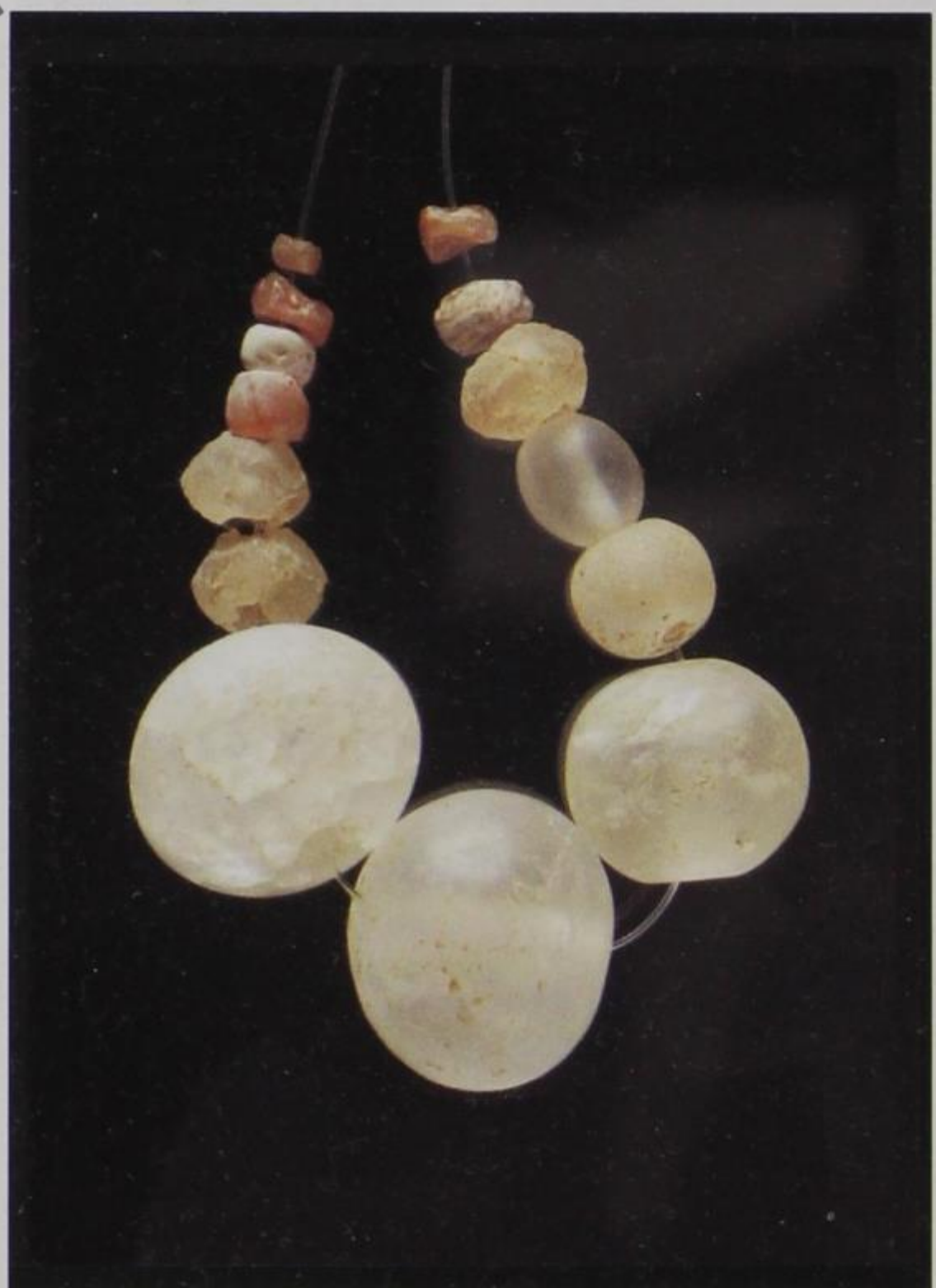
41. Χάλκινο ψέλιο από τον Ελαφότοπο.

42. Περιδέραιο από τον Ελαφότοπο με ψήφους χαλκηδόνιου λίθου.

43. Περιδέραιο από το Μαζαράκι με ψήφους από φαγεντιανή.

44. Περιδέραιο από το Μαζαράκι με ψήφους από ορεία, κρύσταλλο, χαλαζία και χαλκηδόνιο.

45. Χάλκινα ξίφη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από τη Μεσογέφυρα Κόνιτσας.

Στις πλαγιές που καταλαμβάνει σήμερα η Κόνιτσα εντοπίζεται μια εγκατάσταση που χρονολογείται στους μεταβατικούς χρόνους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, σύμφωνα με τα ευρήματα των τελευταίων χρόνων. Δυτικά της Αναγνωστοπούλειας Γεωργικής Σχολής εντοπίστηκαν επιφανειακά όστρακα προϊστορικών χρόνων, τα οποία λόγω της φθοράς δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Στο χώρο της Σχολής ο Nicholas Hammond αναφέρει ότι είχε δει προπολεμικά έναν λίθινο διάτρητο πέλεκυ.

Επίσης, στην Κάτω Κόνιτσα, βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕ ΙΙΙ εποχής. Ο ένας, της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής, περιείχε ως κτερίσματα χειροποίητο κάρναρο, χάλκινο εγχειρίδιο, χάλκινη αιχμή δόρατος και δύο χάλκινα κομβία. Στη θέση Λάκκα, στις εκσκαφές οικοπέδου για ανοικοδόμηση οικίας, βρέθηκε, σε αξιόλογο βάθος, ποσότητα χειροποίητης αμαυρόχρωμης κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, που ανήκει κατά πάσα πιθανότητα σε οικιστικό σύνολο.

46. Ο λόφος του Λιατοβουνίου στη σμίξη του Αώου με τον Βοϊδομάτη. Στο βάθος η Κόνιτσα.

Μια μολοσσική κώμη στον κάμπο της Κόνιτσας

Σε πολεμιστή ανήκει ο πρωιμότερος τάφος του νεκροταφείου που βρέθηκε στο λόφο του Λιατοβουνίου, κοντά στη σμίξη του Αώου με τον Βοϊδομάτη. Στον επιμήκη λόφο που υψώνεται στη λεκάνη της Κόνιτσας (υψόμεν. 525μ.), ανασκάφηκε τη δεκαετία του 1990 εκτεταμένο νεκροταφείο και τμήμα του παρακείμενου οικισμού.¹⁶ Αποκαλύφθηκαν συνολικά εκατόν τρεις τάφοι που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙ Γ εποχή (1200-1150 π.Χ.) έως το α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Ο τάφος του πολεμιστή χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ εποχή, όπως και ένας δεύτερος που είχε καταστραφεί από την άροση (ένα ξίφος που βρέθηκε επιφανειακά θα πρέπει να προέρχεται από διαλυμένο τάφο). Εκτός από τρεις κεραμοσκεπείς, έναν κιβωτιόσχημο και μια ταφή σε πίθο, οι περισσότεροι τάφοι ήταν λάκκοι απλοί ή επενδυμένοι με κροκάλες, ανοιγμένοι στο φυσικό αργιλώδες έδαφος. Οι τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι που αποτελούσαν συστάδα στην ανατολική πλευρά του νεκροταφείου συνδέονται με την ευκαιριακή χρήση του χώρου

στους χρόνους της ρωμαιοκρατίας. Οι νεκροί ενταφιάζονταν εκτάδην και σκεπάζονταν με χώμα και λιθόσωρο με ποταμίσιες κροκάλες, που αποτελούσε το σήμα του τάφου. Οι λάκκοι στο σύνολό τους περιείχαν από μια ταφή· περισσότερες ταφές στον ίδιο λάκκο ή παραμερισμένα οστά παλαιότερης ταφής (ανακομιδή) βρέθηκαν σε λίγες περιπτώσεις. Ίχνη καύσεων με υπολείμματα θυσιών στους νεκρούς (εναγισμοί), που παρατηρήθηκαν σε ορισμένα σημεία του νεκροταφείου, χρονολογούνται στον 5ο π.Χ. αι. Στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου δεν παρατηρήθηκαν καύσεις νεκρών. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με πήλινα και χάλκινα αγγεία, χάλκινα και σιδερένια όπλα, με κοσμήματα από χαλκό, ασημί, σίδηρο, ορεία κρύσταλλο και υαλόμαζα. Πρόκειται για αντικείμενα προσφορών στους νεκρούς, που απηχούν κοινωνικές δομές και μεταφυσικές αντιλήψεις. Όπως σημειώνει η ανασκαφέας του νεκροταφείου: *Η εικόνα που αποκομίζει κανείς από το νεκροταφείο του μολοσσικού αυτού οικισμού είναι*

16. Ντούζουγλη, Α., 1996, «Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα», στο: Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο. Εισηγήσεις στο Α' επιστημονικό συμπόσιο (Κόνιτσα, 12, 13, 14 Μαΐου 1995, Κόνιτσα, 21. Περισσότερα στοιχεία για το Λιατοβούνι, επίσης στην ίδια εργασία.*

47. Χάλκινα εξαρτήματα οπλισμού (ομφάλια, ξίφος, φλογόσχημη αιχμή) από τον τάφο της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής (Τ59) του Λιατοβουνίου.

ότι ο νεκρός περιβάλλεται με πολύ σεβασμό στην ατομικότητά του και στο ρόλο που είχε μέσα στην κοινότητα και ότι ενταφιάζεται βάσει ενός αυστηρού τελετουργικού που φανερώνει κοινωνική συνοχή και οργάνωση. Η ανάλυση του ανθρωπολογικού υλικού που βρίσκεται σε εξέλιξη, θα διαφωτίσει διάφορες παραμέτρους σχετικά με τον πληθυσμό που ενταφιάστηκε στο νεκροταφείο, όπως φύλο, ηλικία, ύψος και τυχόν ασθένειες.

Ο νέος άνδρας της πρωιμότερης ταφής ενταφιάστηκε με τον πλούσιο οπλισμό του: ένα χάλκινο ξίφος, ένα χάλκινο εγχειρίδιο, δυο χάλκινες αιχμές δοράτων, επτά ομφάλια και

αρκετά κομβία με συμφυείς κρίκους στην εσωτερική τους πλευρά. Τα χάλκινα ομφάλια και τα κομβία πιθανώς ήταν ραμμένα πάνω στον δερμάτινο ή από χονδρό ύφασμα κατασκευασμένο θώρακα του πολεμιστή. Το αμφίστομο εγχειρίδιο φέρει στη λεπίδα και στη λαβή εγχάρκτη διακόσμηση με συνεχείς σπείρες. Η λαβή του σώζει τμήματα από την οστέινη επένδυση. Η ταφή ανήκει σε σημαντικό μέλος της κοινότητας, πιθανώς τον «πατριάρχη» του φύλου. Η προφορική παράδοση, παρόμοια με εκείνη στην οποία οφείλεται η καταγραφή της ηρωικής εποχής του μυκηναϊκού κόσμου στα έπη του Ομήρου, θα πρέπει να έπαιζε καθοριστικό

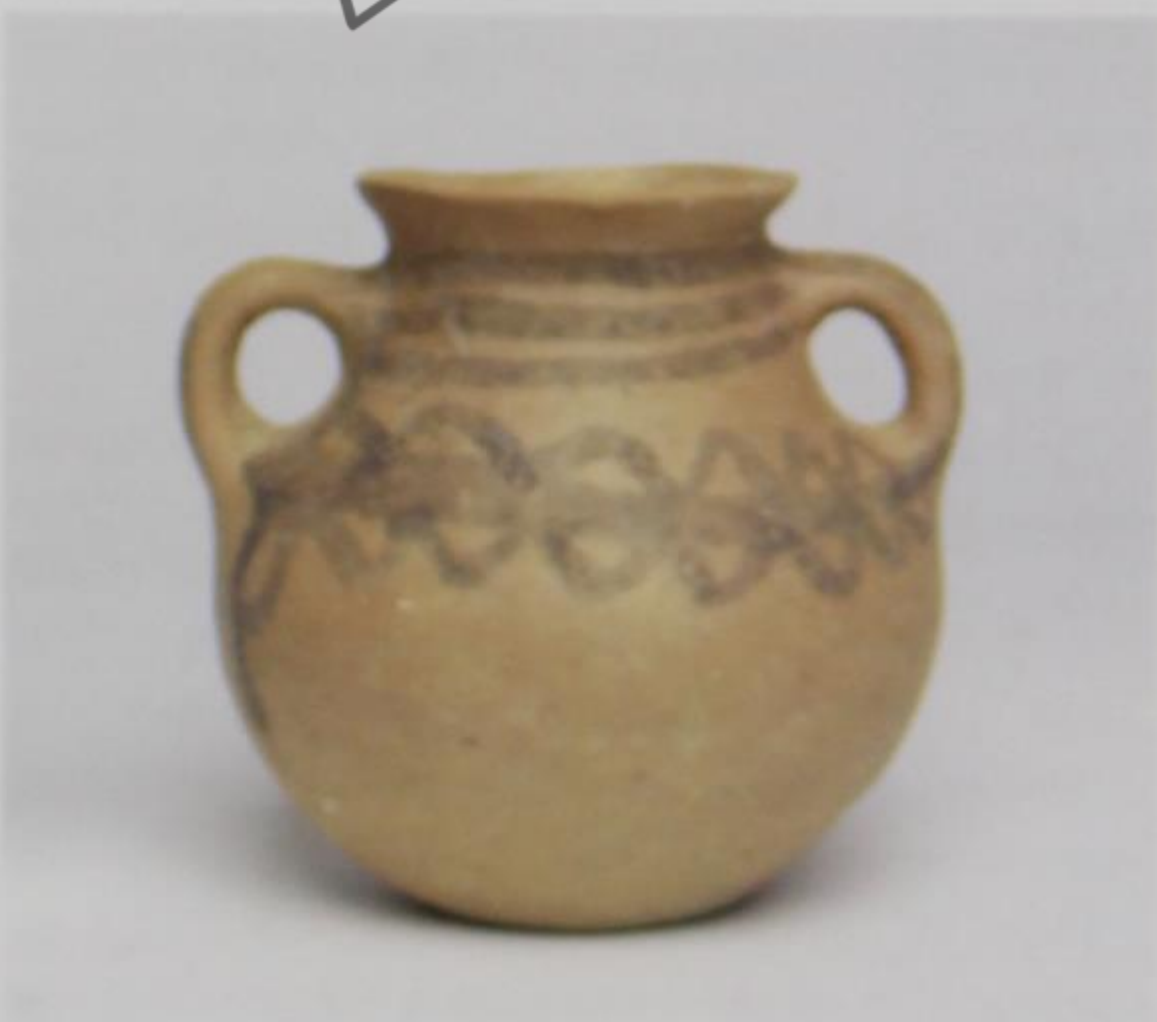

48. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου: αμαυρόχρωμα αγγεία.

ρόλο στην κοινωνική συνοχή των ιεραρχικά δομημένων φύλων της Ηπείρου. Η συλλογική μνήμη φαίνεται ότι διατήρησε για αιώνες και πιθανώς περιέβαλε με διηγήσεις κατορθωμάτων τη θύμηση του «προγόνου» πολεμιστή. Έτσι άλλωστε εξηγείται η περιμετρική διάταξη των μεταγενέστερων ταφών γύρω από τον τάφο του επιφανούς προγόνου. Στη σύνδεση με το ηρωικό παρελθόν που η προφορική παράδοση και μυθοπλασία μετέφεραν από γενεά σε γενεά, σε συνάφεια με το κύρος που επιθυμούσε να προσδώσει στην ηγεμονία του ο βασιλικός οίκος του κυριάρχου φύλου των Μυλλοσσών, οφείλεται η απόδοση της καταγωγής του στον πάππο του

Αχιλλέα, τον Αιακό.

Από τους πρώιμους τάφους (9ος-8ος αι. π.Χ.) προέρχεται μια κατηγορία αγγείων της «αμαυρόχρωμης βορειοδυτικής γεωμετρικής κεραμικής» που η καταγωγή της ανάγεται στους πρώτους ελλαδικούς χρόνους. Πρόκειται για χειροποίητη κεραμική η οποία φέρει γεωμετρικά σχέδια με θαμπό (αμαυρό) μαύρο χρώμα. Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου η αμαυρόχρωμη κεραμική θεωρείται ότι είχε ως κοιτίδα τη δυτική Μακεδονία και τη νοτιοανατολική Αλβανία, από όπου εξαπλώθηκε στην Ηπειρο, στη δυτική Αλβανία, στην Αιτωλία, στη Θεσσαλία και στην Πιερία. Η αμαυρόχρωμη κεραμική της νότιας

49. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου: αμαυρόχρωμοι αμφορίσκοι.

50. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου: χάλκινη οκτώσχημη πόρπη.

Ηπείρου που έχει βρεθεί σε διάφορες θέσεις, όπως στη Δωδώνη, στην Καστρίτσα, στο Κουτσελιό, στην Κρύα, στα Κάτω Πεδινά, στη Βίτσα, στους τύμβους του Παγωνίου, στην Κόνιτσα (θέση Λάκκα), στην Οξυά, κ. ά., ανήκει σε μια κοινή ομάδα με τη δυτική Αλβανία, ως προς την ποικιλία των σχημάτων και των διακοσμητικών θεμάτων. Η χειροποίητη αυτή κεραμική που χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό, αποτελούσε προϊόν υλοτεχνίας, η τεχνική εμπειρία της οποίας θα μεταδιδόταν από τα ωριμότερα στα νεότερα άτομα του πληθυσμού.

Από τα κοσμήματα των γεωμετρικών χρόνων ξεχωρίζουν σπειροειδή ψέλια και χάλκινες οκτώσχημες πόρπες με δύο σπειροειδείς δίσκους από μονοκόμματο σύρμα. Στον 8ο π.Χ. αιώνα εμφανίζονται στο Λιατοβούνι τροχήλατα γεωμετρικά Κορινθιακά αγγεία, όπως και στη γειτονική Βίτσα, κυρίως όμως στην Αμβρακία, σημαντικό εμπορικό «σταθμό» των Κορινθίων στην περιοχή. Στο εξής, και κυρίως με την ίδρυση κορινθιακών αποικιών στα παράλια του Αμβρακικού (Ανακτόριο, Αμβρακία), οι επαφές με το νότο πολλαπλασιάζονται, όπως

51. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου: τμήμα χάλκινης τοξωτής πόρπης και αργυρή περόνη με απόληξη σε σχήμα λεοντοκεφαλής.

δηλώνουν τα κτερίσματα στις ταφές, μεταξύ των οποίων και ένα πρώιμο κορινθιακό αλάβαστρο με γραπτή και εγχάρακτη παράσταση γλαυκός και λέοντος του β' μισού του 7ου π.Χ. αι. Μετά από τη δημογραφική κάμψη του 6ου π.Χ. αι. (όπως δηλώνεται από τη μείωση των τάφων), ο πληθυσμός στο Λιατοβούνι αρχίζει να αυξάνεται και οι επαφές με το νότο εντατικοποιούνται. Μεταξύ των κτερισμάτων εμφανίζονται μελανόμορφα αγγεία όπως μια αττική μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση Αθηνάς σε άρμα, Απόλλωνος κιθαρωδού και Ερμή. Στο α' μισό του 5ου π.Χ. αι. ανήκουν πολύχρωμα γυάλινα αγγεία του λεγόμενου «φοινικικού» τύπου, που θα έφτασαν στον οικισμό με το πολύτιμο περιεχόμενό τους από αιθέρια έλαια. Στην κλασική εποχή ανήκει και ένα εξαιρετο δείγμα αργυροχοΐας, μια αργυρή περόνη με απόληξη σε σχήμα λεοντοκεφαλής.

Τους άρρενες νεκρούς μαζί με άλλα κτερίσματα συνόδευαν σιδερένιες αιχμές δοράτων,

52. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου: ερυθρόμορφη οينوχόη.

53. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου: μελανόμορφη λήκυθος.

συνήθως κατά ζεύγη. Παρόμοιο έθιμο παρατηρείται στα νεκροταφεία της Βίτσας στο Ζαγόρι και στο νεκροταφείο τύμβων στο Πωγώνι. Η πληθώρα των όπλων στους τάφους των τριών νεκροταφείων παραπέμπει στην αναφορά των αρχαίων πηγών για τη σιδηροφορία των Ηπειρωτών. Τα όπλα αυτά δεν συνδέονται απαραίτητα μόνον με πολεμικές πρακτικές, αλλά με την προστασία των οικογενειών και των κοπαδιών στις μετακινήσεις των κτηνοτρόφων.

54. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου:
ερυθρόμορφο ληκύθιο.

56. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου:
μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση
θεοτήτων (Αθηνά, Απόλλων, Ερμής).

55. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου:
γυάλινος αμφορίσκος
«φοινικικού τύπου».

61. Βίτσα. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου.

να επιβεβαιωθεί λόγω των σύγχρονων παρεμβάσεων που αφαίρεσαν επιχώσεις και της συνεχούς άρωσης που διατάραξε, ευτυχώς, μόνο τις ανώτερες στρώσεις. Επίσης δεν εντοπίστηκε στο Λιατοβούνι το έθιμο της προσφοράς εναγισμών, με εξαίρεση λίγα χρόνια του 5ου αι. π.Χ., που παρατηρείται στους γεωμετρικούς χρόνους στη Βίτσα. Στην επιφάνεια των τάφων της Βίτσας τοποθετούσαν ιδιότυπα αγγεία με δύο ή τρία στόμια στο άνω μέρος και μια διάτρητη απολήξη στο κάτω, που στερεωνόταν στο έδαφος. Στα αγγεία πιστεύεται ότι έριχναν χόες, οι οποίες κατέληγαν στο χώμα.

Η ομοιομορφία των εθίμων ταφής που παρατηρείται στα δυο νεκροταφεία διατηρήθηκε अपαράλλαχτη για αιώνες, χωρίς αξιόλογους νεωτερισμούς, οι οποίοι θα φανέρωναν την αλλαγή της σύνθεσης των μικρών κοινωνιών στους δυο οικισμούς. Κύρια βιοποριστική ασχολία των κατοίκων του Λιατοβουνίου και της Βίτσας ήταν η κτηνοτροφία. Μάλιστα η Ιουλία Βοκοτοπούλου που δημοσίευσε με κάθε λεπτομέρεια τα δεδομένα των ανασκαφών της στη Βίτσα υποστήριξε πως λόγω των καιρικών συνθηκών θα ήταν αδύνατη η διατροφή των κοπαδιών στη διάρκεια του χειμώνα στα ορεινά της Πίνδου· για αυτό οι αρχαίοι κάτοικοι της

Βίτσας θα πρέπει να ασκούσαν μεταβατική νομαδική κτηνοτροφία κατά τον τρόπο των Σαρακατσάνων (συμπτωματικά στα χρόνια της ανασκαφής τη δεκαετία του 1960, σε μικρή απόσταση από το χώρο, υπήρχε καταυλισμός με τις καλύβες Σαρακατσάνων). Οι αρχαίοι κάτοικοι της Βίτσας, σύμφωνα με την Βοκοτοπούλου, θα έμεναν τον μισό χρόνο στην Πίνδο, από τα τέλη Απριλίου έως τα τέλη Οκτωβρίου (όπως οι Σαρακατσάνοι των οποίων οι μετακινήσεις σηματοδοτούνταν από τις γιορτές του χριστιανικού εορτολογίου, του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου) και το χειμώνα θα κατέβαιναν στα χειμαδιά, στις πεδιάδες της Αμβρακίας, της Κασσωπιάς και της Θεσπρωτίας. Από τις μετακινήσεις αυτές των κτηνοτρόφων μπορούν να ερμηνευτούν τα κτερίσματα με τα κορινθιακά και τα γεωμετρικά αγγεία ρυθμού δυτικής Ελλάδας, που μόνο στις αγορές των κορινθιακών και ηλειακών αποικιών μπορούσαν να τα προμηθευτούν. Ο αντιπραγματισμός θα πρέπει να ήταν ο τρόπος που προμηθεύονταν τα αγαθά οι νομάδες ποιμένες, όσα, βέβαια, δεν κατασκεύαζαν οι ίδιοι. Στις ταφές της Βίτσας και του Λιατοβουνίου δεν βρέθηκε ούτε ένα νόμισμα. Τα κοσμήματα μακεδονικής προέλευσης που βρέθηκαν στη

62. Νεκροταφείο Λιατοβουνίου.
Ο τάφος 58 κατά την ανασκάφη.

Βίτσα και στο Λιατοβούνι θα πρέπει να έφταναν στην Ήπειρο μέσω των ορεινών περασμάτων της Πίνδου. Μια νεαρή γυναίκα που θάφτηκε με όλα της τα στολίδια στη Βίτσα, θα πρέπει να ήταν μακεδονικής καταγωγής, εφόσον τα κοσμήματά της συγγενεύουν με ανάλογα ευρήματα από το νεκροταφείο των τύμβων της Βεργίνας. Στα κτερίσματα της γυναικείας ταφής του 9ου π.Χ. αι., που είναι η πλουσιότερη του νεκροταφείου, περιλαμβάνονται: ένα χάλκινο διάδημα με σφυρήλατη διακόσμηση, ζεύγος οκτώσχημων πορπών, σπειροειδείς σύριγγες, χάλκινη αμφικωνική πυξιδίσκη, οκτώ χάλκινοι δακτύλιοι,

χάλκινο περίτμητο περιάπτο, σιδερένιο μαχαίρι, ένα περιδέραιο με ψήφους από μαύρο στεατίτη και μαύρη υαλόμαζα, ένα δεύτερο περιδέραιο με ψήφους από πολύχρωμη υαλόμαζα, σάρδιο, λευκή ημιπολύτιμη πέτρα και φαγεντιανή, ένα οστέινο χτένι και άλλα αντικείμενα.

Με βάση τον αριθμό των ταφών στα νεκροταφεία της Βίτσας και τον αριθμό των ατόμων που θα πέθαιναν και θα θάβονταν κοντά στα χειμαδιά, αυξημένο κατά ένα ποσοστό 25% λόγω των περισσότερων ασθενειών στη διάρκεια του χειμώνα, η Βοκοτοπούλου υπολόγισε ένα σύνολο 431 ατόμων που έζησαν στον οικισμό από το β' μισό του 9ου μέχρι το τέλος του 4ου π.Χ. αι. Η ταξινόμηση του αριθμού των ατόμων που έζησαν στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους στον οικισμό, εφόσον μάλιστα δεν ανασκάφηκε στο σύνολό του, είναι αδύνατη. Η εφαρμογή της ίδιας μεθοδολογίας στο Λιατοβούνι ανεβάζει τον αριθμό των ατόμων που αποτελούσαν την ομάδα των κτηνοτρόφων από τον 9ο έως το α' μισό του 4ου π.Χ. αι. συνολικά στα 232 άτομα.

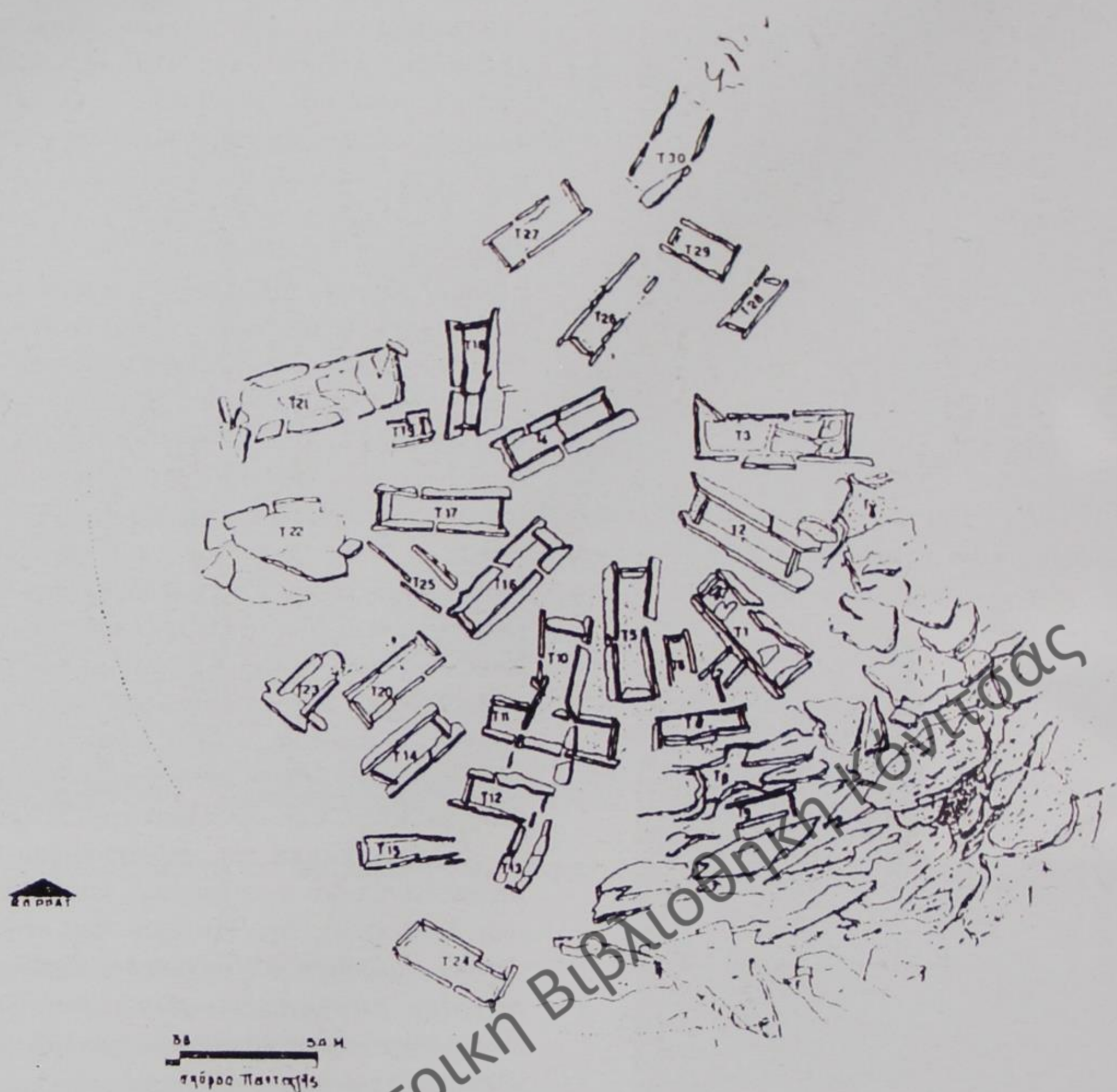
Οι οικισμοί του Λιατοβουνίου και της Βίτσας ανήκουν γεωγραφικά και εθνολογικά στη Μελοσσία της Ηπείρου και αποτελούν τυπικό παράδειγμα εγχώριων οικισμών. Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν πως οι Ηπειρώτες ζούσαν κατά κόμας ακόμη και στους κλασικούς χρόνους.

Παρόμοιοι οικισμοί θα πρέπει να υπήρχαν διάσπαρτοι στην ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας, όπως και στο Ζαγόρι. Ο μεμονωμένος τάφος της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής και η ομάδα της «αμαυρόχρωμης βορειοδυτικής γεωμετρικής κεραμικής», που βρέθηκαν στην Κόνιτσα, μαρτυρούν ίσως την ύπαρξη παρόμοιου οικισμού στη θέση που καταλαμβάνει η σύγχρονη κωμόπολη.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 εντοπίστηκαν και έκτοτε ανασκάπτονται οικισμοί και εκτεταμένα νεκροταφεία τύμβων κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Γορμού (ή Ξηροπόταμος) μεταξύ των βουνών Μερόπη και Κουτσόκρανο στο Πωγώνι.¹⁸ Οι οικισμοί και τα νεκροταφεία καλύπτουν μεγάλη χρονική περίοδο από το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού μέχρι και τους ελληνοιστικούς χρόνους, ενώ έχουν εντοπιστεί και τάφοι των μεσαι-

18. Βλ. ενδεικτικά Ανδρέου, Η., «Οι τύμβοι Πωγωνίου Μερόπης», *Αρχαιολογία* 3 (1982), 54-60. Του ίδιου «Ανασκαφή τύμβων Πωγωνίου», *Αρχαιολογία* 16 (1985), 86-87. Του ίδιου «Χάλκινα αγγεία από τους τάφους της Μερόπης Πωγωνίου», στο: Αδάμ-Βελένη, Π., (επιμ.), *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 2000, 9-22.

63. Κάτοψη του Τύμβου Α στη Μερόπη Πωγωνίου.

ωνικών χρόνων. Οι τύμβοι διασπείρονται σε έκταση περίπου δύο-τριών χιλιομέτρων σε μικρότερες και μεγαλύτερες συστάδες, που αριθμούν ακόμη και 20-45 τύμβους. Οι κυκλικοί τύμβοι που ορίζονταν με πέτρες και είχαν κατά περίπτωση διαφορετικές διαστάσεις περιείχαν κιβωτιόσχημους τάφους από ασβεστολιθικές πλάκες, πάνω από τους οποίους συσσωρεύονταν χώμα. Ένας από τους μεγαλύτερους τύμβους (τύμβος Α) είχε διάμετρο 12 μ. και περιείχε τριάντα κιβωτιόσχημους τάφους. Στα κτερίσματα των ταφών περιλαμβάνονται πήλινα χειροποίητα και τροχήλατα αγγεία, χάλκινα αγγεία, χάλκινα και σιδερένια όπλα, χάλκινα, χρυσά, ασημένια, σιδερένια και οστέινα κοσμήματα, που υποδηλώνουν επαφές όπως στα νεκροταφεία της Βίτσας και του Λιατοβουνίου με τους κορινθιακούς σταθμούς

και τα αστικά κέντρα στα νότια παράλια της Ηπείρου. Από τον 5ο π.Χ. αι. απαντώνται εισηγμένα αντικείμενα αττικών εργαστηρίων και αργότερα στους ελληνιστικούς χρόνους αντικείμενα από τα αστικά κέντρα των ηπειρωτικών Κοινών. Τα ευρήματα μαρτυρούν επίσης την κοινωνική διαστρωμάτωση των ομάδων που ενταφιάστηκαν στους τύμβους. Σε μια γυναικεία ταφή (10ος - 9ος π.Χ. αι.) βρέθηκε χάλκινο ταινιωτό διάδημα με έκκρουστη στική διακόσμηση, παρόμοιο με το διάδημα της πλούσιας γυναικείας ταφής στη Βίτσα. Στην οργάνωση των νεκροταφείων σε τύμβους και συστάδες αντανακλάται πιθανότατα και η οργάνωση του συνόλου του πληθυσμού που διαβιούσε στους οικισμούς. Στους τύμβους θα πρέπει να ενταφιάζονταν τα μέλη της ίδιας οικογένειας. Οι συστάδες αντιπροσώπευαν τον

κύκλο της ευρύτερης οικογένειας των κτηνοτρόφων και το σύνολο του οικισμού, τη φυλή. Στα λείψανα οικισμών που εντοπίστηκαν ανήκουν θεμέλια κυκλικών, αψιδωτών και ορθογώνιων κτισμάτων.

Το χαμηλό υψόμετρο της περιοχής (600-700 μ.), η πλούσια βλάστηση, τα νερά του Γορμού, οι γειτονικές πηγές του Κεφαλόβρυσου και οι μικρές καλλιέργειες πιθανόν σε «πεζούλες» στα πρανή των λόφων επιτρέπουν την υπόθεση μιας μικτής οικονομίας στην οποία μαζί με την κύρια ασχολία της κτηνοτροφίας οι καλλιέργειες θα είχαν παραπληρωματικό χαρακτήρα. Πιθανώς ένα μέρος του πληθυσμού να κατέβαινε στα χειμαδιά και το υπόλοιπο να παρέμεινε στους οικισμούς. Η μεγάλη έκταση που καταλαμβάνουν τα νεκροταφεία των

τύμβων και η εκτενής διάρκειά τους, από το τέλος της Χαλκοκρατίας έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους, υποδηλώνουν, σύμφωνα με την άποψη του Nicholas Hammond, την εγκατάσταση μιας μεγάλης φυλετικής ομάδας στην περιοχή αυτή, η οποία αποτελεί πιθανόν την κοιτίδα της ομάδας των μολοσσικών φύλων.

Το βιοτικό επίπεδο των κτηνοτρόφων που διαβιούσαν στη λεκάνη της Κόνιτσας, στην κοιλάδα του Γορμού και πάνω από τη χαράδρα του Βίκου, δεν ήταν ευκαταφρόνητο. Αντίθετα, μάλιστα, τα πολύτιμα χρηστικά ή μη αντικείμενα, μαρτυρούν για ευμάρεια άμεσα συνδεδεμένη με το περίσσειμα στον πρωτογενή τομέα, το οποίο και αρκούσε να υποστηρίξει τις ανταλλαγές σε είδος.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Από τις μεταρρυθμίσεις του βασιλιά Θαρύπα μέχρι και τη ρωμαϊκή κατάκτηση

64. Οπισθότυπος νομίσματος με παράσταση κερανού ανάμεσα σε κλάδους δρυός.

65. Η ονομασία "ΜΟΛΟΣΣΩΝ" σε νόμισμα του 4ου π.Χ. αιώνα.

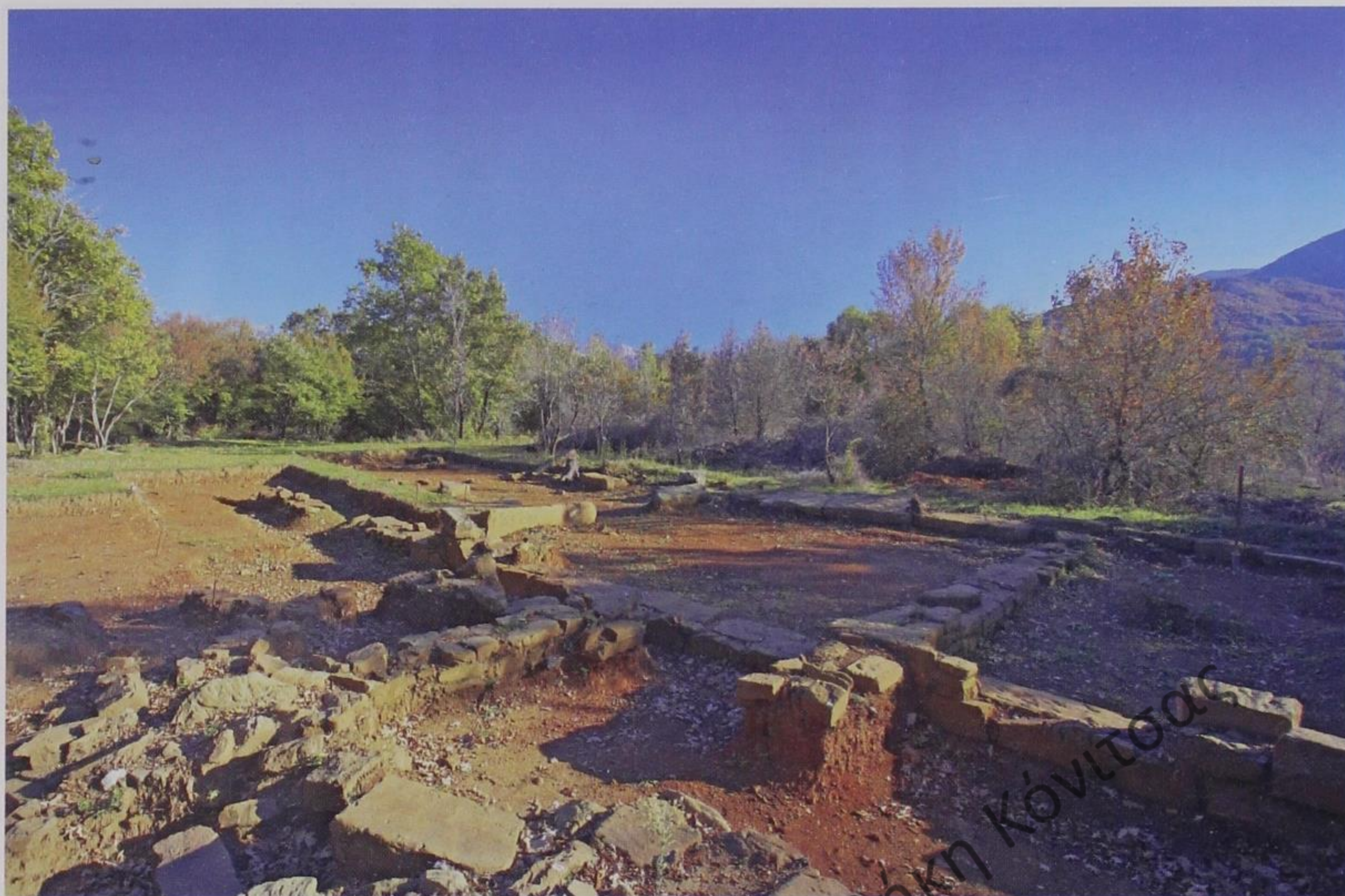
Στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. ο βασιλιάς των Μολοσσών Θαρύπας, που ως νέος διαμένει στην Αθήνα, εισάγει νέους θεσμούς και εκσυγχρονίζει τις παραδοσιακές δομές των Μολοσσών. Την περίοδο της βασιλείας του (423/422 έως περίπου 395 π.Χ.) μικρές κώμες συνενώνονται σε πόλεις, εισάγονται στοιχεία του τρόπου ζωής της νότιας Ελλάδας και επεκτείνονται τα σύνορα της Μολοσσίας προς τα δυτικά με την κατάληψη του ιερού της Δωδώνης, που ανήκε στους Θεσπρωτούς, και προς νότο, έως τον Αμβρακικό κόλπο. Στην ίδια εποχή πραγματοποιείται η πρώτη κοπή νομισμάτων, με σημαντικές επιπτώσεις στο τρόπο των συναλλαγών.

Στα χρόνια του Θαρύπα και του διαδόχου του Αλκέτα Α' (390, 385-370 π.Χ.) οι Μολοσσοί επέκτειναν την επιρροή τους σε τμήμα της Χαονίας, της Θεσπρωτίας, της Κασσωπίας, της Αθαμανίας και της δυτικής Μακεδονίας. Στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. δημιουργείται και το πρώτο συλλογικό όργανο των Μολοσσών, το Κοινό των Μολοσσών (αρχές 4ου-330/325 π.Χ.), στο οποίο συμμετέχουν και άλλα Ηπειρωτικά φύλα, το οποίο διαδέχεται η Ηπειρωτική

Συμμαχία (330/325-234/2 π.Χ.) και αργότερα, μετά την βίαιη έξωση του τελευταίου απογόνου της δυναστείας των Αιακιδών και την ανακήρυξη της δημοκρατίας, το Κοινό των Ηπειρωτών (234/2-168 π.Χ.).

Στην Ελληνιστική Εποχή και ιδιαίτερα στον 2ο και 1ο αι. π.Χ., οι ενδείξεις για ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή της Κόνιτσας πληθαίνουν. Στα χρόνια της βασιλείας του Πύρρου (297-272 π.Χ.) σημειώνεται δημογραφική και οικονομική ακμή, η οποία συνοδεύεται από την έντονη ανάγκη για προστασία του πληθυσμού και της παραγωγής του. Την ίδια πιθανόν εποχή δημιουργούνται μικρές κώμες, όπως αυτές στην Ηλιόρραχη και στο Κάστρο (ή Ζιάβισκο ή Κουρί). Στην Ηλιόρραχη, στο ύψωμα «Βράχος του Τράγου», εντοπίζεται οχύρωση και στην ευρύτερη περιοχή κιβωτιόσχημοι τάφοι. Επίσης, νομίσματα διαφόρων πόλεων που βρέθηκαν κατά καιρούς στο Κάστρο, μαρτυρούν την ύπαρξη μιας οικονομικά εύρωστης κοινότητας. Για την προστασία των πληθυσμών και των αγαθών από τον 4ο αι. και κυρίως στα χρόνια του Πύρρου,

66. Μεσογέφυρα Κόνιτσας. Ερείπια κτιρίου ελληνιστικών χρόνων.

οργανώθηκε ενιαία αμυντική γραμμή με την ίδρυση οχυρών σε διάφορους λόφους στρατηγικής σημασίας. Στην περιοχή της Κόνιτσας εντοπίζονται δύο ακόμη οχυρές θέσεις, ο λόφος της Μεσογέφυρας και το Καστράκι στον Άγιο Μηνά.

Το Καστράκι του Αγίου Μηνά βρίσκεται σε στρατηγική θέση εφόσον ελέγχει δύο σημαντικές φυσικές διαβάσεις: μία από την πεδιάδα της Κόνιτσας προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και εκείνη από το Ζαγόρι προς τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία.¹⁹

Στο λόφο της Μεσογέφυρας διενεργούνται ανασκαφές από την ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων οι οποίες έφεραν στο φως ένα οικοδόμημα ελληνιστικών χρόνων. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζει θησαυρός πέντε αργυρών τετράδραχμων του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Σύμφωνα με τον Nicholas Hammond, η οχυρή θέση στο λόφο της Μεσογέφυρας ταυτίζεται με το

στρατόπεδο του Πύρρου που αναφέρεται στην εκστρατεία του Φιλίππου του Ε'. Στις αρχές της Άνοιξης του 198 π.Χ., ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος Ε', όπως αναφέρει ο Τίτος Λίβιος, έστειλε ως προπομπό τον στρατηγό Αθηναγόρα, με μια δύναμη μισθοφόρων και ελαφρώς οπλισμένων Μακεδόνων στη Χαονία δια της Ηπείρου να καταλάβουν τα Στενά στην Αντιγόνεια "in Chaoniam per Epirum ad occupandas quae ad Antigoneam fauces sunt Stena vocant Graeci" (Λίβιος 32,5,9). Τα στενά αυτά έχουν ταυτιστεί με το φαράγγι στον κάτω ρου του Δρίνου, πριν από τη ένωσή του με τον Αώο. Όταν αργότερα έφτασε ο ίδιος ο Φίλιππος με τον κύριο όγκο του στρατού, οι Μακεδόνες εγκατέλειψαν τη θέση των στενών του Δρίνου (στενά της Αντιγόνειας) και κατέλαβαν τα Στενά του Αώου. Ο Φίλιππος ακολούθησε την κοιλάδα του Σαρανταπόρου και έφτασε από τη Μακεδονία στη Μέρτζιανη. Στη συνέχεια εισήλθε στην κοιλάδα του Αώου περνώντας από

19. Βλ. Πέτσας, Φ., «Το Καστράκι στο Δυτικό Ζαγόρι», Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρ. Σούλη, Αθήναι, 1956, σελ. 90-92. Hammond N.G.L. *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent areas*, Οξφόρδη, 1967, σελ. 247, 277, 318, 321, 326, 439, 578, 617, 660, 679, 683, 685.

67. Μεσογέφυρα Κόνιτσας. Εμπροσθότυπος τετραδράχμων με απεικόνιση κεφαλής Ηρακλέους, μυθικού γενάρχη των Μακεδόνων.

τη Μολοσσία στη Χαονία. Στη μάχη που έγινε στα στενά του Αώου, οι Μακεδόνες ηττήθηκαν από τον Φλαμινίνο, ύστερα από προδοσία, και τράπηκαν σε φυγή, χάνοντας 2000 άνδρες. Ο Φίλιππος ανασυνέταξε τις δυνάμεις του και γύρισε πίσω από τον ίδιο δρόμο της κοιλάδας του Αώου. Με πορεία μιας μέρας έφτασε στην Τριφυλία στην τοποθεσία «Στρατόπεδο του Πύρρου», που ταυτίζεται με το λόφο της Μεσογέφυρας (Locus est in Triphylia terrae Molottidos) και διανυκτέρευσε στον κάμπο της Κόνιτσας, πιθανώς στο λόφο του Λιατοβουνίου,

σύμφωνα με την άποψη του Nicholas Hammond, που θα διέθετε καλούς βοσκότοπους για τα ταλαιπωρημένα ζώα. Την επόμενη, ύστερα από μεγάλη πορεία ολόκληρης ημέρας, έφτασε στα υψίπεδα της κεντρικής Πίνδου στο όρος των Λυγκών, στα σύνορα Ηπείρου, Μακεδονίας και Θεσσαλίας. Στη συνέχεια κατέβηκε προς τα Τρίκαλα της Θεσσαλίας. Σύμφωνα με τον Nicholas Hammond, ο Φίλιππος θα πρέπει να ακολούθησε την πορεία που πήραν και οι Ιταλοί στην οπισθοχώρηση του 1940, από το Ελεύθερο και το Δίστρατο στη Βοβούσα.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η εκδίκηση των Ρωμαίων

68. Παλαιογορίτσα Κόνιτσας.
Χάλκινο άγαλμα πιθανώς νέγρου υπηρέτη.
Ρωμαϊκοί χρόνοι.

Μετά από τη λεηλασία της Ηπείρου από τις λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου το 167 π.Χ., όταν καταστράφηκαν 70 πόλεις και μεταφέρθηκαν ως δούλοι στη Ρώμη 150.000 άνθρωποι, η ύπαιθρος ερημώθηκε και οι πόλεις περιήλθαν σε παρακμή. Ωστόσο, οι δυνατότητες που πρόσφερε για την κτηνοτροφία η Ήπειρος, η άφθονη ξυλεία της και η γειτνίασή της με την Ιταλία και τον ευρύτερο χώρο της Αδριατικής προσείλκυσε αρκετά νωρίς το ενδιαφέρον των Ρωμαίων γαιοκτημόνων. Λόγω της στρατηγικής της θέσης στις φυσικές διαβάσεις των ποταμών στην πορεία προς την Ιλλυρία, η περιοχή της Κόνιτσας παραμένει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Η διάβαση από την κοιλάδα του Αώου φαίνεται ότι ταυτίζεται με τον ρωμαϊκό δρόμο που απεικονίζεται στο χάρτη του 4ου αι. μ.Χ. γνωστού με το όνομα *Tabula Peutingeriana* και κατ' επέκταση η περιοχή της Κόνιτσας με τη θέση του Ρωμαϊκού σταθμού *Plium*.²⁰ Αρχαιολογικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου έχουν εντοπιστεί στην Αετόπετρα (κτηριακό συγκρότημα και κιβωτιόσχημος τάφος του 1ου-2ου αι. μ.Χ.), στην Ηλιόρραχη (τμήμα κιονίσκου), στο Κεφαλοχώρι (πρώην Λυκόρραχη), όπου εντοπίστηκε κεραμοσκεπής τάφος με χάλκινα, γυάλινα και πήλινα αγγεία, εργαλεία και νόμισμα, στα Καλύβια Κλειδωνιάς (αρχιτεκτονικά κατάλοιπα), στη θέση Ελιά ή Σέρβινα (διπλός κιβωτιόσχημος τάφος), στη Γεωργική Σχολή (οχτώ ρωμαϊκά νομίσματα) και στο Κάστρο. Η σημαντικότερη από τις θέσεις της ρωμαϊκής εποχής είναι η Παλαιογορίτσα.

Στο λόφο υπήρχε μια αγροικία (*villa rustica*), έδρα ενός εκτεταμένου ιδιόκτητου αγροκτήματος (*latifundium*) που ανήκε σε πλούσιο Ρωμαίο. Η

20. Βλ. Karatzeni, V. «Epirus in the Roman Era», στο: J. Isager (επιμ.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism*, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 3 (2001), Athens, σελ. 163-179.

κατεστραμμένη σήμερα αγροικία διέθετε λουτρά και δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα. Από την Παλαιογορίτσα προέρχεται και ένα χάλκινο άγαλμα εξαιρετικής ποιότητας που πιθανότατα παριστάνει νέγρο υπηρέτη.

Τον 4ο αι. μ.Χ. η Ήπειρος με τις μεταρρυθμίσεις του Αυτοκράτορα Διοκλητιανού χωρίστηκε σε δύο επαρχίες, την Παλαιά Ήπειρο (Epirus Vetus), από τον Αχελώο ως τα Κεραύνια Όρη, και την Νέα Ήπειρο (Epirus Nova) βορειότερα. Οι διάφορες βαρβαρικές επιδρομές

που πλήττουν την Ήπειρο κατά τον 4ο και 5ο αι. μ.Χ., ασφαλώς δεν θα πρέπει να άφησαν ανεπηρέαστη της περιοχή της Κόνιτσας. Ωστόσο, όπως δηλώνουν σποραδικά αρχαιολογικά κατάλοιπα, η περιοχή συνέχισε να κατοικείται. Την περίοδο αυτή χρονολογούνται οι συστάδες πύθων που εντοπίστηκαν στην Παναγιά Αετόπετρας, αλλά και στην Παλιογορίτσα, όπου δεν αποκλείεται να λειτούργησε κάποτε βασιλική για τις ανάγκες του χριστιανικού πληθυσμού.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

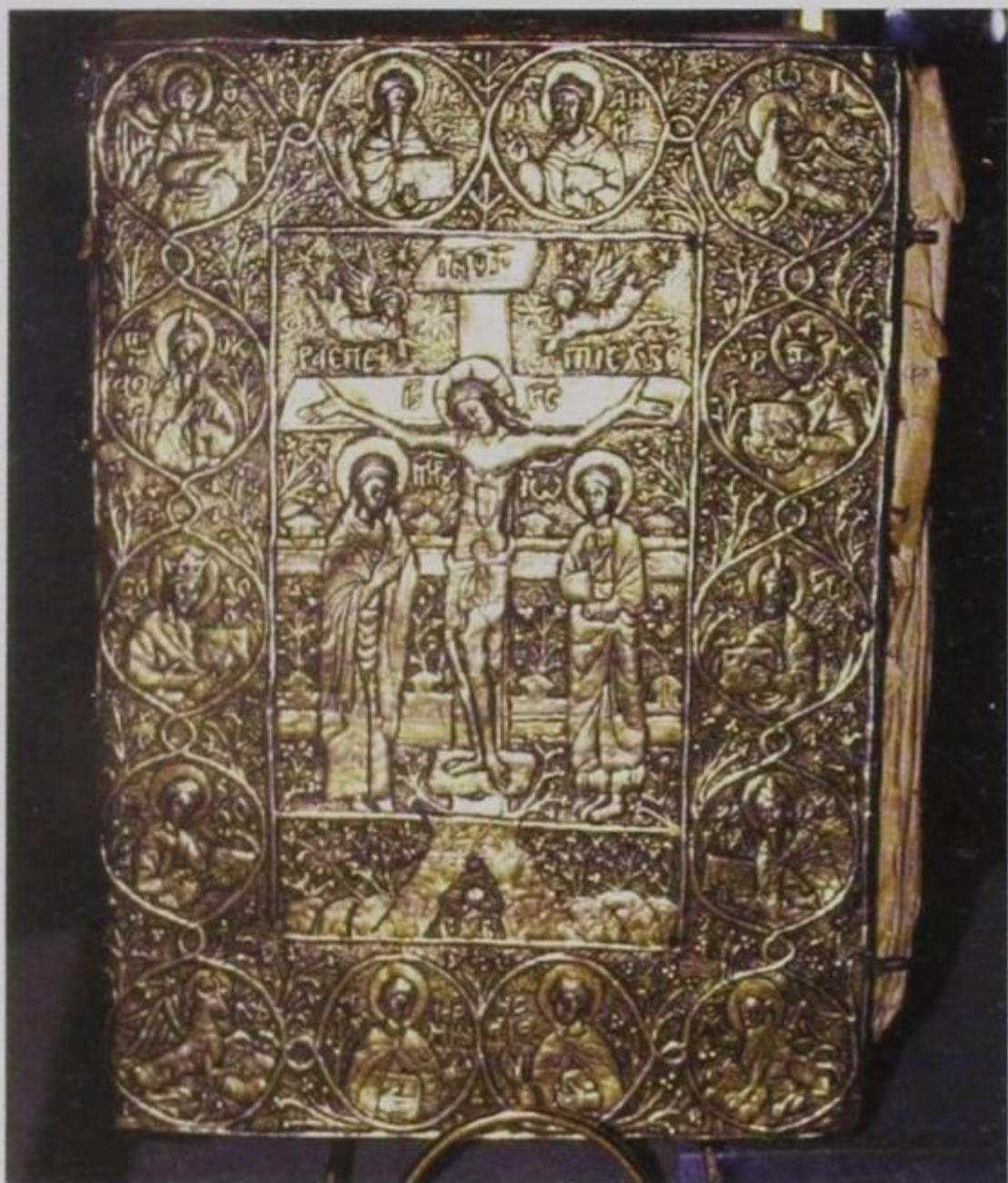
Στα ίχνη του Βυζαντίου

Βαρέρα Ν. Παπαδοπούλου

Βυζαντινή περίοδος

Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της αποτελούσε τη βυζαντινή εποχή μια απομακρυσμένη επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, για την οποία οι μαρτυρίες των πηγών

69. Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων.
Χειρόγραφο Ευαγγέλιο.

είναι λιγοστές. Η έλλειψη πηγών, σε συνδυασμό με την έλλειψη συστηματικών ανασκαφών, αλλά και γενικότερης έρευνας δυσχεραίνει τις γνώσεις μας για το σημαντικό αυτό τμήμα της Ηπείρου.

Η περιοχή της Κόνιτσας αποτελούσε την περίοδο αυτή τον συνδετικό κρίκο μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας, γεγονός που αποτυπώνεται στα σωζόμενα μνημεία της. Η ιδιαιτερότητα της γεωγραφικής της θέσης με την εύφορη κοιλάδα του Αώου ποταμού, της παρείχε προσβάσεις στις περιοχές της Μακεδονίας και της Βορείου Ηπείρου, με την οποία δεν έπαψε ποτέ να επικοινωνεί¹.

Την πρωτοβυζαντινή εποχή (4^{ος}-6^{ος} αιώνας), η περιοχή αποτελούσε τμήμα της επαρχίας *Epirus Vetus*, δηλαδή της Παλαιάς Ηπείρου, τα όρια της οποίας εκτεινόταν από τα Ακροκεραύνια Όρη έως τις εκβολές του Αχελώου ποταμού και η οποία είχε ως πρωτεύουσα τη Νικόπολη. Η περίοδος αυτή για την Κόνιτσα και την ευρύτερη περιοχή της είναι ελλιπέστατα γνωστή. Έχουν εντοπιστεί αρκετές θέσεις με αρχαιότητες, κυρίως στο πεδινό μέρος της Κόνιτσας, καμία όμως από αυτές δεν έχει ερευνηθεί μέχρι σήμερα συστηματικά, με αποτέλεσμα οι πληροφορίες που έχουμε να είναι αποσπασματικές.

Οι εργασίες για την κατασκευή ενός ελικοδρομίου στην κορυφή του λόφου της Παλαιογορίτσας, έφεραν το 1993 στο φως τα λείψανα ενός κτιρίου παλαιοχριστιανικής πιθανόν εποχής, όπου υπήρχαν μεγάλα αποθηκευτικά πιθάκια. Κατά τις εργασίες του ελικοδρομίου, οι αρχαιότητες υπέστησαν μεγάλη καταστροφή. Επιπλέον η έρευνα του χώρου δεν έχει ολοκληρωθεί, με αποτέλεσμα σήμερα να μην γνωρίζουμε τίποτα για τη μορφή και τις διαστάσεις του κτιρίου. Θεωρούμε πολύ πιθανό το οικοδόμημα αυτό να σχετίζεται με τη ρωμαϊκή αγροικία (*villa rustica*)² που είχε βρεθεί στη βόρεια πλευρά του λόφου της Παλαιογορίτσας, αν και είναι αρκετά πρόωμο να διατυπωθούν απόψεις για τη μορφή και τη χρονολόγησή του.

Στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους χρονολογήθηκαν και τα ερείπια ενός κτιριακού συγκροτήματος που αποκαλύφθηκε στη θέση Παναγία της κοινότητας Αετόπετρας³. Η μικρή ανασκαφική έρευνα που έγινε στη θέση αυτή έφερε στο φως εκτός των άλλων και οκτώ πίθους, οι περισσότεροι από τους οποίους σώζονται αποσπασματικά.

Λείψανα της ίδιας εποχής αναφέρονται ότι είχαν εντοπισθεί παλαιότερα στο ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Κλειδωνιά καθώς και στη θέση Ελιά ή Σέρβινα Κόνιτσας.

1. Για τις προσβάσεις της Κόνιτσας στη Μακεδονία και τη Βόρειο Ηπειρο, βλ. N.G.L.Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, σ. 200, 237, σημ. 1 και 268. Η σπουδαιότητα των προσβάσεων αυτών αντικατοπτρίζεται στην τοπική παράδοση, η οποία αναφέρει ότι από εδώ περνούσε η Εγνατία οδός.

2. Α. Ντούζουγλη, «Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Εισηγήσεις Α' Επιστημονικού Συμποσίου*, Κόνιτσα 1996, σ. 29-31.

3. Α. Ντούζουγλη, «Η κοιλάδα του Αώου», *ό.π.*, σ. 26-27.

70. Η Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου.

Την ίδια περίοδο χρονολογούν παλαιότεροι ερευνητές και το **Κάστρο**⁴ της Κόνιτσας, το οποίο βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, στη κορυφή απόκρημνου λόφου, πάνω από το στόμιο της χαράδρας του Αώου ποταμού. Πρόκειται για μια ισχυρή θέση με πολύ καλή ορατότητα στην εύφορη πεδιάδα της Κόνιτσας, αλλά και σε ένα μεγάλο τμήμα της χαράδρας. Σήμερα σώζονται ελάχιστα τμήματά του, μέσα στην πλούσια δασώδη βλάστηση της περιοχής. Φαίνεται ότι είχε δύο περιβόλους, ο πρώτος από τους οποίους σώζεται ελάχιστα. Από τον δεύτερο διατηρούνται περισσότερα τμήματα, που όμως αντιμετωπίζουν άμεσο πρόβλημα κατάρρευσης.

Παλαιότεροι ερευνητές χρονολόγησαν το Κάστρο στην εποχή του Ιουστινιανού,⁵ σήμερα όμως δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να ενισχύουν στην χρονολόγηση αυτή. Ωστόσο,

στις πρόποδες του λόφου που είναι κτισμένο το Κάστρο, έχει κατά καιρούς περισυλλεγεί κεραμική και αρκετά αρχαία νομίσματα, μεταξύ των οποίων και νομίσματα της εποχής που εξετάζουμε⁶.

Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι υπήρχε τη μακρινή αυτή εποχή ένας οικισμός στο πεδινό τμήμα της Κόνιτσας, οι κάτοικοι του οποίου κατέφευγαν στο Κάστρο σε περιπτώσεις εχθρικών επιθέσεων. Για τις ανάγκες των κατοίκων του οικισμού θα πρέπει να κτίστηκε και μια βασιλική (εκκλησία των πρώτων χριστιανικών χρόνων)⁸, η θέση της οποίας δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί. Όταν αργότερα εντάθηκαν οι βαρβαρικές επιδρομές (Βησιγόθων, Οστρογόθων κ.α.) και υπήρχε μεγαλύτερη αναστάτωση στην περιοχή⁹, ο πληθυσμός του οικισμού μετακινήθηκε στη θέση της σημερινής Κόνιτσας, η

4. Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, ό.π., σ. 76-77.

5. Ν. G. L. Hammond, *Epirus*, ό.π., σ. 273.

6. Α. Ντούζουγλη, «Η κοιλάδα του Αώου», ό.π., σ. 32-34.

7. Δεν αποκλείεται να υπήρχαν περισσότεροι του ενός οικισμοί στην πεδιάδα της Κόνιτσας.

8. Όπως η πρόσφατα ανασκαμμένη βασιλική στη θέση Άγιος Γεώργιος Οπάγιας, μεταξύ Καλπακίου και Δολιανών, όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως μεταξύ άλλων και ωραία ψηφιδωτά δάπεδα. Πολύ κοντά σε αυτή εντοπίστηκαν τα ερείπια μιας δεύτερης βασιλικής, αλλά και τα λείψανα ενός πύργου τείχους οχύρωσης, που πιθανότατα περιέβαλλε το χώρο των βασιλικών.

9. Γενικότερα για τις βαρβαρικές επιδρομές στην Ήπειρο την εποχή αυτή, βλ. Ε. Χρυσός, «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), σ. 39 κ.ε.

71. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου. Η επιγραφή στη δυτική πλευρά του καθολικού.

οποία παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια.

Τη βυζαντινή εποχή η περιοχή της Κόνιτσας αποτελούσε τμήμα του Θέματος της Λίβισδας¹⁰. Πρόκειται για διοικητική διαίρεση, που αναφέρεται σε βυζαντινές πηγές, τα όρια της οποίας όμως δεν είναι γνωστά. Αναφέρεται πάντως ότι το Θέμα της Λίβισδας, γειτνίαζε με την Πωγωνιανή, όριο του ήταν το όρος του Παπίγκου και ότι σ' αυτό, ονομαστό ήταν το μοναστήρι της Παναγίας. Το μοναστήρι αυτό ταυτίζεται με τη μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου που κατέχει σημαντική θέση στην ιστορία της βυζαντινής Ηπείρου.

Η μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου είναι κτισμένη σε μικρή απόσταση από τον ομώνυμο οικισμό, στη συμβολή των ποταμών Λαίου και Σαρανταπόρου, κοντά στη γραμμή των ελληνοαλβανικών συνόρων¹¹. Η προσοχή για της προέρχεται από τα μολυβδόφυλλα που κάλυπταν σε παλαιότερες εποχές τη στέγη του καθολικού και κατ' επέκταση ο οικισμός της γειτονικής Διπαλίτσας μετονομάστηκε Μολυβδοσκεπάστος.

Σύμφωνα με επιγραφή που βρίσκεται πάνω από τη δυτική θύρα του ναού, η ίδρυση της μονής αποδίδεται στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παγωνάτο (668-685), ο οποίος, κατά την παράδοση, πέρασε από την περιοχή επιστρέφοντας από εκστρατεία στη Σικελία, ακολουθώντας το δρόμο που οδηγούσε στη Μακεδονία.

Σύμφωνα με την ίδια παράδοση, παρέμεινε ένα διάστημα στην περιοχή για να ξεκουράσει τα στρατεύματά του και έκτισε το μοναστήρι της Παναγίας. Η ίδια επιγραφή, στο δυτικό τοίχο του ναού, αναφέρει ως ανακαινιστή της μονής τον Ανδρόνικο Κομνηνό Μέγα Δούκα και Παλαιολόγο. Πρόκειται πιθανότατα για τον ομώνυμο εγγονό του δεσπότη (ηγεμόνα) της Ηπείρου Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα, που υπήρξε διοικητής Βερατίου κατά τα έτη 1623-28. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, η ανακαίνιση του καθολικού αποδίδεται στο βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο (1282-1328), ο οποίος έδειξε μεγάλη ενοχία στην εκκλησία των Ιωαννίνων και της παραχώρησε πολλά προνόμια.

Η αρχιτεκτονική του μνημείου δεν επιβεβαιώνει την ίδρυσή του τον 7^ο αιώνα από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παγωνάτο, τη διέλευση του οποίου από την περιοχή αμφισβητούν οι περισσότεροι μελετητές, υποστηρίζοντας ότι η παράδοση προήλθε από την παρετυμολογική συσχέτιση των τοπωνυμίων της Ηπείρου Παγωνί και Παγωνιανή με το επώνυμο Παγωνάτος¹².

Το μοναστήρι περιβάλλεται από ψηλό περίβολο και έχει φρουριακό χαρακτήρα. Το καθολικό είναι κτισμένο σε έναν αρκετά σύνθετο αρχιτεκτονικό τύπο, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Αποτελείται από ένα μικρών διαστάσεων τρίκογχο κυρίως ναό (με κόγχες στην

10. Δ. Ζακυνθινός, «Ανέκδοτον βυζαντινόν κτητορικόν εκ Βορείου Ηπείρου», *Ε.Ε.Β.Σ.*, ΙΔ (1938), σ. 276 κ.ε. Τα όρια του θέματος δεν είναι γνωστά, αν και αυτό μνημονεύεται και από τον Ιωάννη Καντακουζηνό.

11. Ι. Λαμπριδής, «Ιερά εν Ηπείρω σκηνώματα εξ αλλοδαπής δωρεών τυχόντα», *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Αθήναι 1888, τευχ. 6^ο, σ. 18-20, D. Nicol, «The churches of Molyvdoskepastos», *ABSA* 48 (1954), σ. 141 κ.ε., σ. 141 κ.ε.,

Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, διδακτ. διατριβή, Καβάλα 1988, σ. 49-50, 203 και σποραδικά, Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στη Μονή Μολυβδοσκεπάστου Ιωαννίνων», *Φηγός, τιμητικός τόμος για τον καθ. Σωτ. Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σ. 490 κ.ε., όπου και άλλη σχετική με τη μονή βιβλιογραφία, Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της», *ό.π.*, σ. 78-79, και Β. Ν. Παπαδοπούλου - Α. Καραμπερίδη, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία Μολυβδοσκεπάστου*, Ιωάννινα 2006, σ. 12-22.

12. Α. Βρανούσης, *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962, σ. 168, σημ.1.

72. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου. Άποψη του καθολικού από νοτιοανατολικά.

ανατολική, τη βόρεια και τη νότια πλευρά), στα δυτικά του οποίου προστέθηκε σταδιακά ένας ορθογώνιος χώρος, -που αποτελεί σήμερα μέρος του κυρίως ναού- και ένας εξωνάρθηκας. Στη βόρεια και νότια πλευρά υπήρχαν επίσης δύο, κατεστραμμένα σήμερα, παρεκκλήσια που ήταν αφιερωμένα στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και την Αγία Παρασκευή.

Αρχικά, πιθανότατα τον 11^ο αιώνα, πρέπει να κτίστηκε ο τρίκογχος ναός, στο κέντρο του οποίου υψώνεται ψηλός οκτάπλευρος τρούλος. Τα περισσότερα μορφολογικά στοιχεία που παρατηρούνται στις εξωτερικές όψεις του καθολικού της μονής Μολυβδοσκεπάστου (πολύπλευρη αψίδα ιερού, δαντελωτά γείσα του τρούλου, τυφλά αψιδώματα) ανήκουν στην παράδοση της αρχιτεκτονικής της Μακεδονίας, και πιθανόν μαρτυρούν την καταγωγή των συνεργείων που εργάστηκαν στο μνημείο. Το ορθογώνιο τμήμα του ναού είναι σταυρεπίστεγο (δηλαδή στεγάζεται με δύο καμάρες, η μία από τις οποίες επικαλύπτει την άλλη) και οικοδομήθηκε μετά το τρίκογχο, στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Στη βόρεια και νότια πλευρά του, πάνω από τα παράθυρα, υπάρχουν εντοιχισμένα έξι αγγεία, τα οποία

αποτελούσαν μέρος της διακόσμησης του ναού. Τα αγγεία χρονολογούνται στον 13^ο και 14^ο αιώνα και σύμφωνα με τους ερευνητές, πιστεύεται ότι έχουν κατασκευαστεί σε εργαστήρια της Νότιας Ιταλίας ή της Σικελίας και ένα από αυτά σε εργαστήριο των Σερρών¹³.

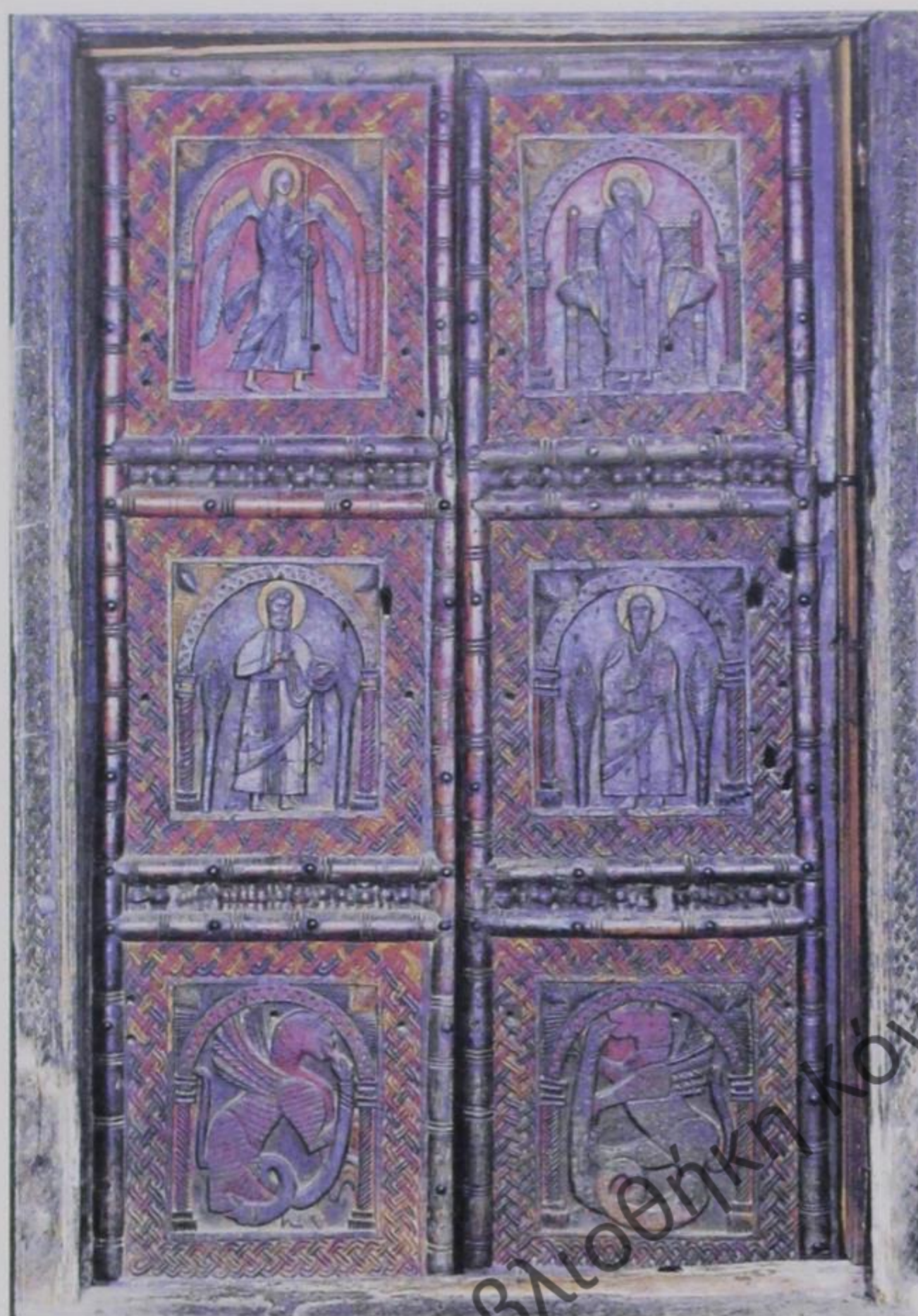
Οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται σήμερα σε άσχημη κατάσταση, αφού ακόμη δεν έχουν συντηρηθεί και ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους. Σύμ-

73. Βυζαντινά πινάκια, εντοιχισμένα στο καθολικό της μονής.

13. Κ.Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, ό.π., σ. 104-107.

74. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου.
Η βυζαντινή ξυλόγλυπτη θύρα της μονής.

φωνα πάντως με δύο επιγραφές που υπάρχουν στο ναό, έγιναν το 1521 και το 1537, με δαπάνη «των τιμιωτάτων Μπωγωνιανών» και είναι γνωστό ότι κάλυψαν άλλες πρωιμότερες τοιχογραφίες.

Στη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας του, το μοναστήρι δέχθηκε πολλές λεηλασίες και καταστροφές. Υπήρξε μεγάλο πνευματικό κέντρο, το οποίο διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη, από την οποία ατυχώς λίγα βιβλία σώζονται σήμερα. Στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων φυλάσσεται ένα χειρόγραφο ευαγγέλιο της μονής, του 12^{ου} - 13^{ου} αιώνα, με αργυρή επένδυση του 16^{ου} αιώνα. Ένα ακόμη αξιόλογο κειμήλιο είναι η ξυλόγλυπτη θύρα, που έχει χρονολογηθεί στην α' εικοσαετία του 14^{ου} αιώνα, και είναι από τα λιγοστά σωζόμενα δείγματα της βυζαντινής ξυλόγλυπτικής στην Ήπειρο¹⁴. Η διακόσμησή της διαρθρώνεται σε έξι τετράγωνα

διάχωρα που κοσμούνται με την παράσταση του Ευαγγελισμού στο πάνω μέρος, τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο στη μέση και φτερωτούς λέοντες που παλεύουν με φίδια, στο κάτω μέρος. Τα διάχωρα περιβάλλονται από πλοχμούς και άλλα ενδιαφέροντα ξυλόγλυπτα σχέδια.

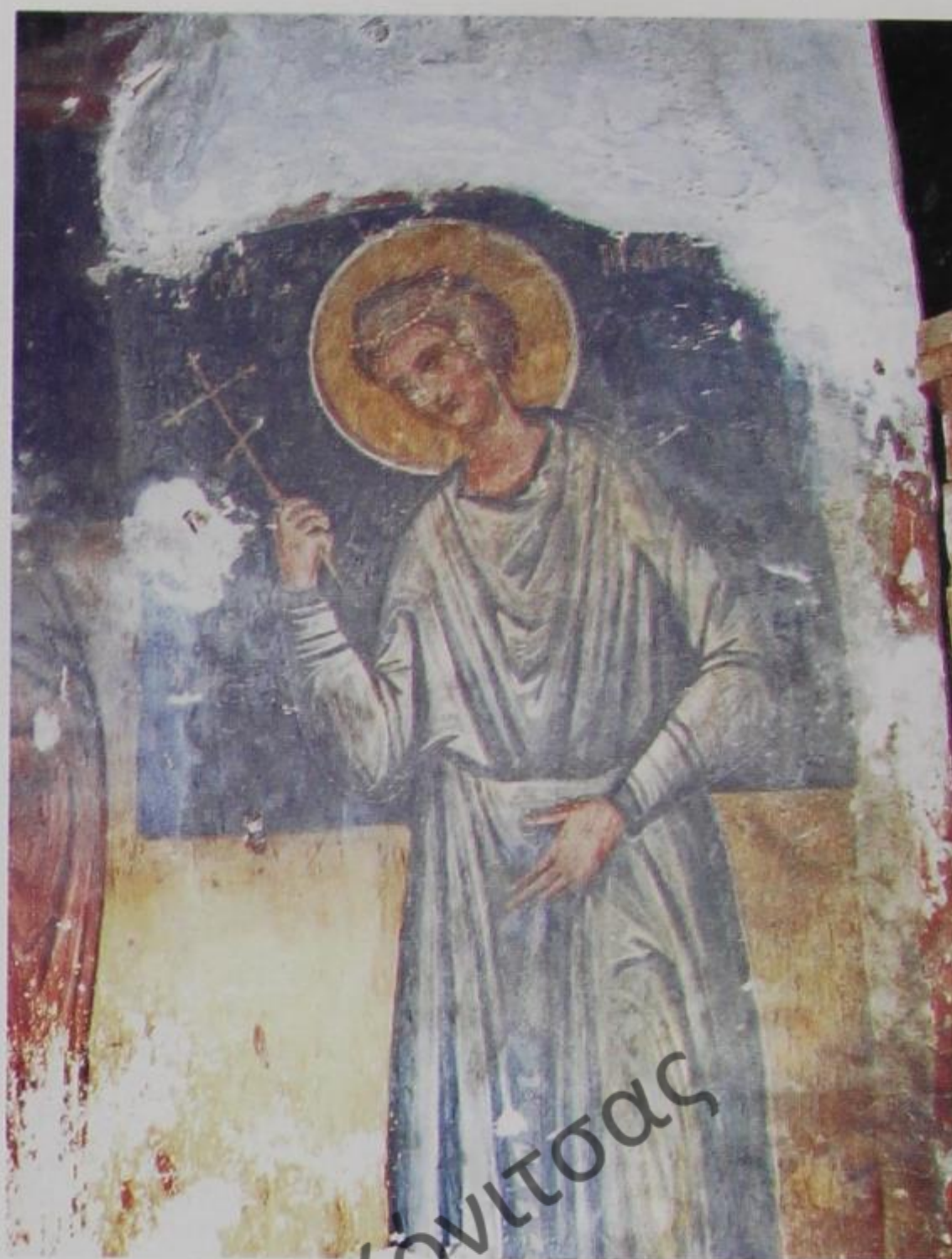
Από τα άλλα κειμήλια¹⁵ της μονής, αξιοσημείωτη είναι η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας με την προσωνυμία Πωγωνιανίτισσα. Στην αργυρή επένδυση που την περιβάλλει υπάρχει μια ενδιαφέρουσα επιγραφή που αναφέρεται στην ιστορία της.

Εκτός από τη μονή Μολυβδοσκεπάστου, το όνομα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πωγωνάτου και η ενδιαφέρουσα σχετική παράδοση, έχει συνδεθεί και με άλλα μνημεία της περιοχής, όπως το μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Κλειδωνιά, η Μεσογέφυρα της Κόνιτσας και το μοναστήρι της Βουτσάς κοντά στο Γρεβενίτι.

14. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Ξυλόγλυπτη πόρτα του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου στη Μολυβδοσκεπάστη Ιωαννίνων», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1993, σ. 83-106.

15. Στη μονή υπάρχει μια ενδιαφέρουσα συλλογή εικόνων, μεταξύ των οποίων και η εικόνα του Χριστού Ανεξίκακου. Για την εικόνα αυτή βλ. παρακάτω στη σ. 90-91.

75. Μονή Μολυβδοςκεπάστου. Τοιχογραφίες στο καθολικό

Τα μνημεία αυτά βρίσκονταν στον ίδιο οδικό άξονα, ο οποίος ένωνε την Ήπειρο με τη Μακεδονία και ήταν γνωστός ως «βασιλικόδρομος». Επίσης, είναι γνωστό ότι αποτελούσε πέρασμα που χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις εποχές από την αρχαιότητα έως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στον ίδιο οδικό άξονα βρισκόταν και η Διπαλίτσα, δηλαδή ο σημερινός οικισμός της Μολυβδοςκέπαστης, που είναι γνωστός για τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία που διασώζει. Ο οικισμός, κτισμένος σε πλαγιά του όρους Νεμέρτσικα (ή Μερόπη), θα πρέπει να υπήρχε ήδη από τη βυζαντινή εποχή, όταν πιθανότατα κτίστηκε η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, που σώζεται σήμερα ερειπωμένη στο κέντρο του. Από τον 11^ο αιώνα είχε κτιστεί σε κοντινή απόσταση η εκκλησία της Παναγίας, που αποτέλεσε αργότερα τον πυρήνα του ομώνυμου μοναστηριού.

Ο οικισμός της Διπαλίτσας γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κυρίως λόγω της θέσης του, και τον 13^ο αιώνα έγινε έδρα της Αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής, η οποία αναφέρεται το 1298 στην «Έκθεση» (κατάλογο επισκοπών) του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου¹⁶.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου είναι κτισμένος στον τύπο της μονόχωρης βασιλικής¹⁷.

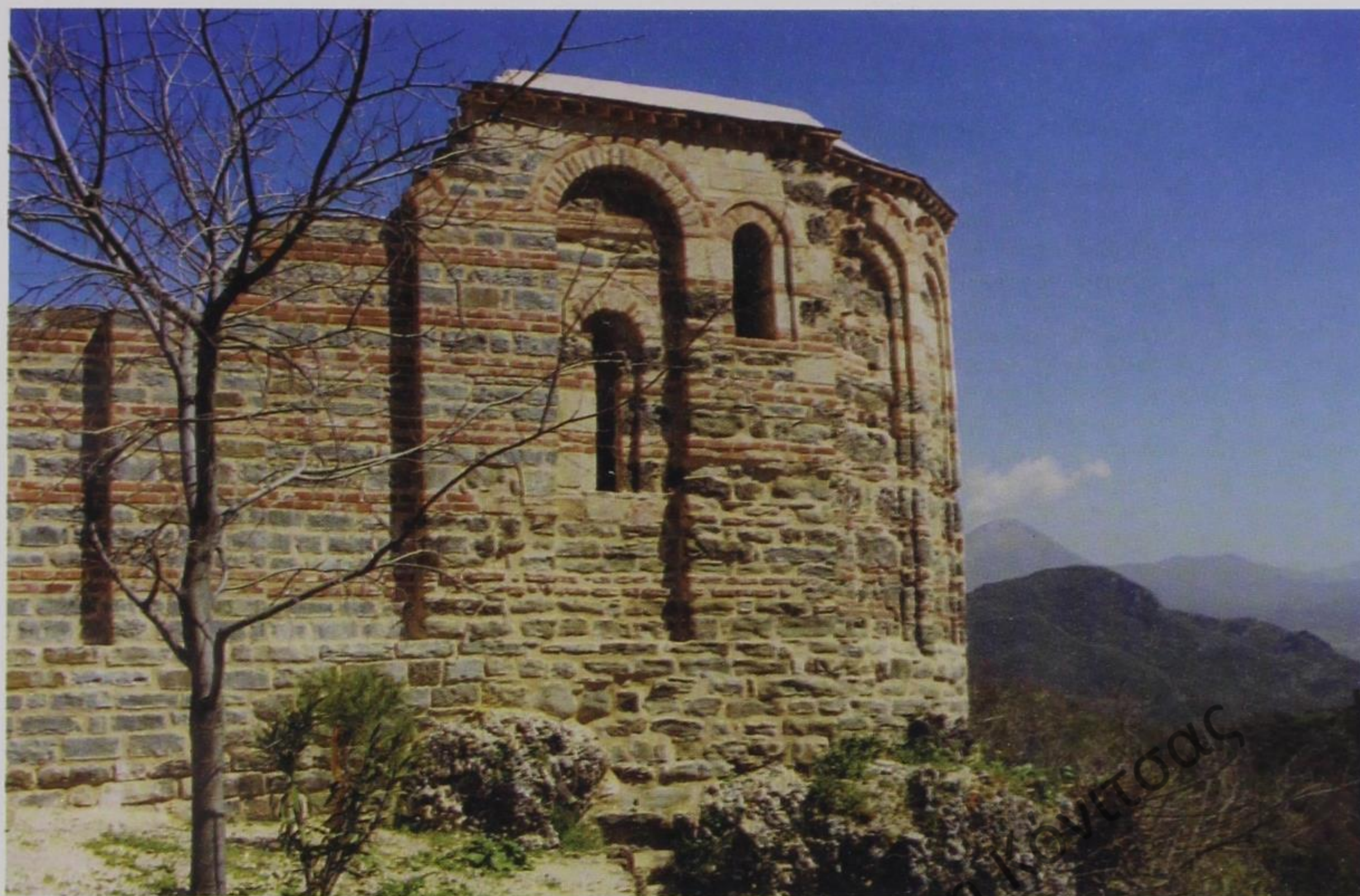

76. Λεπτομέρεια από την ξυλόγλυπτη θύρα της μονής.

16. D. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge 1984, σ. 238.

17. D. Nicol, «The churches of Molyvdoskepastos», ό.π., σ. 141 κ.ε. και Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της», ό.π., σ. 78-79.

77. Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου στη Μολυβδοσκεπάστο.

Σήμερα σώζεται το μεγαλύτερο μέρος της αψίδας του, τμήματα των πλαγίων τοίχων, καθώς και λιγοστά τμήματα των τοίχων του νάρθηκα. Η εκκλησία καταλήγει ανατολικά σε μία μεγάλη ημικυκλική αψίδα, ίση με το πλάτος του ναού, στην οποία διαμορφωνόταν ο χώρος του ιερού. Εξωτερικά, η αψίδα είναι κτισμένη στο κάτω μέρος της με αργολιθοδομή, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της αποτελείται από πωρόλιθους και διπλές οριζόντιες σειρές πλίνθων κατά διαστήματα. Επίσης, διακοσμείται εξωτερικά με επτά διπλά αβαθή αψιδώματα που καταλήγουν πάνω σε πλίνθινα τόξα. Όλα τα παράθυρα του ναού έφεραν στο πάνω μέρος πλίνθινα πλαίσια.

Σύμφωνα με τον διακεκριμένο βυζαντινολόγο D. Nicol, που μελέτησε πρώτος τα μνημεία της Μολυβδοσκεπάστου, η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου χρονολογείται στον 11^ο αιώνα. Όμως κάποια χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του μνημείου, όπως τα τυφλά αψιδώματα, οι διπλές οριζόντιες σειρές πλίνθων κ.α., δημιουργούν ερωτηματικά σχετικά με αυτή τη χρονολόγηση, αφού δεν τα συναντούμε σε μνημεία του 11^{ου} αιώνα στην Ήπειρο. Αντίθετα παρόμοια χαρακτηριστικά όπως και η επιμελημένη τοιχοποιία, απηχούν επιδράσεις από την αρχιτεκτονική

της Μακεδονίας και οδηγούν με σχετική βεβαιότητα στη χρονολόγηση του μνημείου στον 13^ο αιώνα.

Το 1204, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους της Δ' σταυροφορίας, η βυζαντινή αυτοκρατορία κατακερματίζεται και στα εδάφη της δημιουργούνται άλλα, μικρότερα κράτη λατινικά και ελληνικά, μεταξύ των οποίων και το Δεσποτάτο της Ηπείρου που είχε πρωτεύουσα την Άρτα¹⁸. Αργότερα, τα Γιάννενα καταφέρνουν να ανεξαρτοποιηθούν από την Άρτα και να αποτελέσουν ξεχωριστή διοικητική μονάδα, με μεγάλη δυναμική στη γύρω περιοχή. Η περιοχή της Κόνιτσας αναπόφευκτα συνδέθηκε με τα γεγονότα του Δεσποτάτου των Ιωαννίνων και τις προσπάθειες των ηγεμόνων του να οχυρώσουν την επικράτειά τους. Από την περίοδο αυτή λίγα, στοιχεία είναι γνωστά για την περιοχή της Κόνιτσας. Το 1298 αναφέρεται ότι στη Διπαλίτσα, και συγκεκριμένα στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, είχε την έδρα της η Αρχιεπισκοπή της Πωγωνιανής.

Το κενό που υπάρχει στην ιστορική πληροφόρηση έρχονται να καλύψουν τα λιγοστά, αλλά σημαντικά μνημεία που έχουν σωθεί στην περιοχή. Πρόκειται για την εκκλησία της Μετα-

18. Για το Δεσποτάτο της Ηπείρου βλ. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957 και του ιδίου, *The Despotate of Epiros (1267-1479)*, Cambridge 1984.

78. Ο ναός του Αγίου Νικολάου, στη θέση Παλαιογορίτσα Κόνιτσας

μόρφωσης στον παλιό οικισμό της Κλειδωνιάς, την Κόκκινη Παναγιά στη θέση Σέρβινα κοντά στην Κόνιτσα και το ναό του Αγίου Νικολάου στη θέση Παλαιογορίτσα. Την ίδια περίπου εποχή έγινε και η επέκταση του καθολικού της μονής Μολυβδόσκεπάστου από τον Ανδρονικό Παλαιολόγο, για την οποία έγινε ήδη λόγος παραπάνω. Τη βυζαντινή επίσημη εποχή ανάγει την ίδρυσή της και η παλαιότερη μονή της Γκούρας που βρίσκεται κοντά στο Αηδονοχώρι (παλ. Οστανίτσα). Κατά την παράδοση, το βυζαντινό μοναστήρι ήταν κτισμένο στην τοποθεσία Αηδονολαλούσα και αργότερα, πιθανότατα τον 16^ο αιώνα, μεταφέρθηκε στη σημερινή της θέση.

Η Μεταμόρφωση του Σωτήρα, στον παλιό οικισμό της Κλειδωνιάς, πήρε τη σημερινή της μορφή τα μεταβυζαντινά χρόνια¹⁹. Από τον αρχικό ναό σώζεται τμήμα της ανατολικής πλευράς και της αψίδας του, που χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} με αρχές του 14^{ου} αιώνα, αν και η τοπική παράδοση μνημονεύει ως ιδρυτή τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πωγωνάτο. Υπήρξε καθολικό μοναστηριού για το οποίο λιγοστά στοιχεία είναι σήμερα γνωστά. Αντίθετα περισσότερες πληροφορίες υπάρχουν για τη

μεταβυζαντινή μονή που λειτούργησε στην ίδια θέση, για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω.

Στην πεδιάδα της Κόνιτσας, στη θέση Παλαιογορίτσα σώζεται ένα άλλο βυζαντινό μνημείο που χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} με αρχές του 15^{ου} αιώνα. Πρόκειται για το ναό του Αγίου Νικολάου, μικρών διαστάσεων μονόχωρη βασιλική, που αναστηλώθηκε παλαιότερα από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, όπως και άλλα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής.

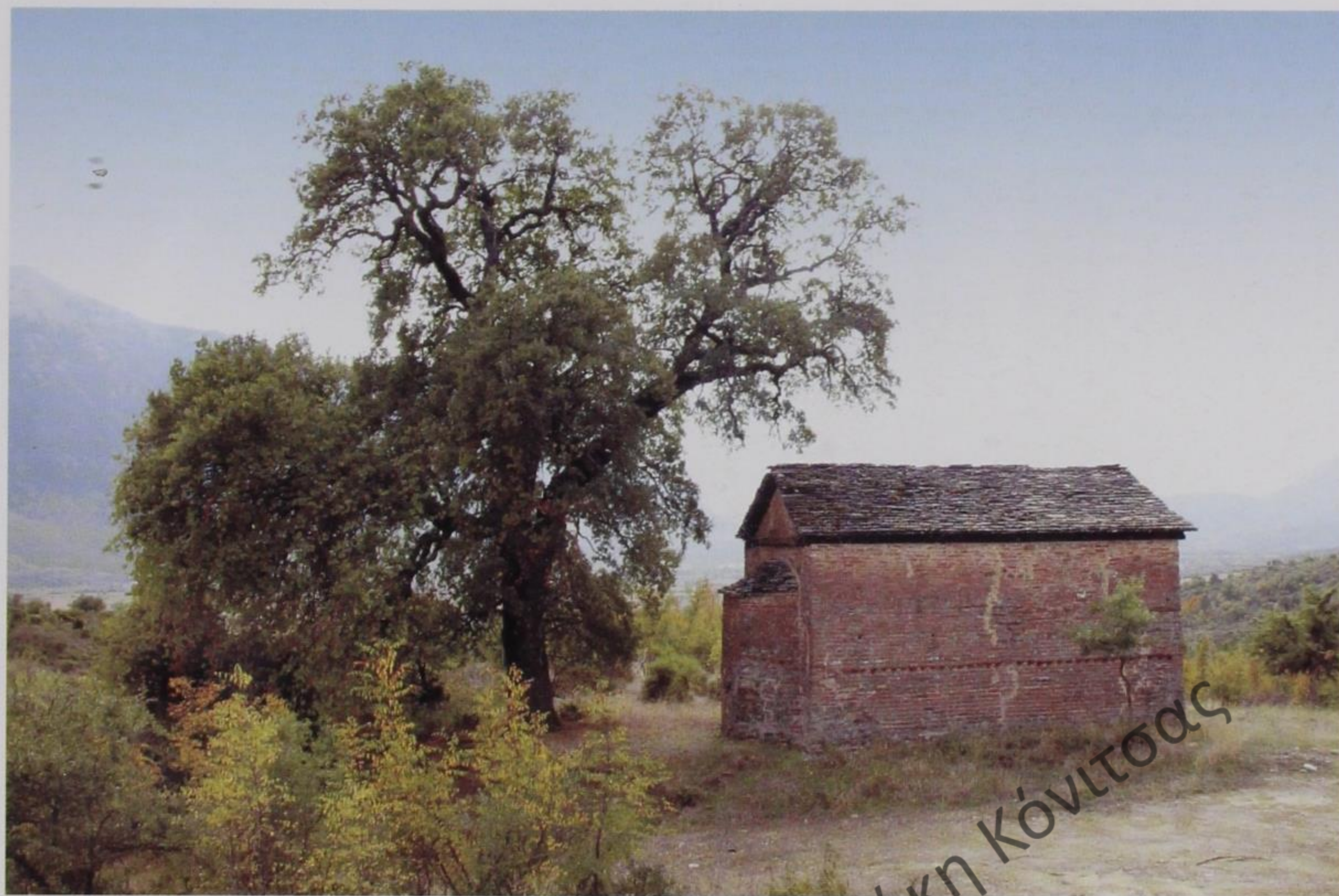
Σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Νικόλαο βρίσκεται η Κόκκινη Παναγιά που οφείλει το όνομά της στο κόκκινο χρώμα των τούβλων, με τα οποία είναι εξολοκλήρου κτισμέ-

79. Ναός Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια διακόσμησης της εξωτερικής τοιχοποιίας.

19. Δ.Τριανταφυλλόπουλος, «Εκκλησιαστικά μνημεία Κλειδωνιάς», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 19(1975), σ. 9 κ.ε. και Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, ό.π., σ. 49, 163-4, 203.

80. Ο ναός της Κόκκινης Παναγιάς, στη θέση Σέοβινα Κόνιτσας.

νη²⁰. Τα τούβλα (πλίνθοι) πρέπει να προέρχονται από κάποιο κτίριο που υπήρχε στη γειτονική θέση Παλαιογορίτσα.

Το μνημείο είναι κυρίως γνωστό για τις σημαντικές τοιχογραφίες που διασώζει. Είναι αφιερωμένο στη Ζωοδόχο Πηγή και χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αρχές 14^{ου} αιώνα. Οδοντωτή ταινία περιτριχίλλει τους τοίχους της εκκλησίας και την αντίπλευρη κόγχη της, η οποία στο πάνω μέρος της κοσμεύεται επίσης με πλίνθους σε διάφορους σχηματισμούς.

Οι βυζαντινές τοιχογραφίες σώζονται στην ανατολική πλευρά (χώρος του ιερού βήματος) και απεικονίζουν ένα πρωτότυπο συνδυασμό θεμάτων. Συγκεκριμένα, εικονίζεται η σκηνή της Ανάληψης στην αετωματική απόληξη του τοίχου. Στο πάνω μέρος της κόγχης του ιερού εικονίζεται η Παναγία ως σκηνή του μαρτυρίου, πλαισιωμένη από δύο εξαπτέρυγα, και ένα δυσδιάκριτο θέμα της Παλαιάς Διαθήκης, περιστοιχιζόμενο από προφήτες. Δεξιά διακρίνονται οι προφήτες Δανιήλ και Ααρών που κρατάει επτάφωτη λυχνία. Πιο κάτω παριστάνεται ο Μελισμός, με δύο διακόνους που

κρατούν ριπίδια και δύο ιεράρχες.

Στην κάτω σειρά υπάρχουν συλλειτουργο-γούντες ιεράρχες, από τους οποίους ο άγιος Βασίλειος κρατάει το Χριστό ως βρέφος, ενώ οι υπόλοιποι μεγάλα ειλητάρια. Στον ανατολικό τοίχο απεικονίζεται επίσης ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, γιατί εκφράζουν όχι μόνο τις

81. Κόκκινη Παναγιά.

Λεπτομέρεια του κεραμοπλαστικού διακόσμου του ναού.

20. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, ο.π., σ. 49, 203 και Β. Ν. Παπαδοπούλου, «*Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της*», ό.π., σ. 84. Για τις τοιχογραφίες του ναού, βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Η Θεοτόκος ως Σκηνή του Μαρτυρίου με τις προεικονίσεις και ο Μελισμός στην αφίδα της Κόκκινης Παναγιάς στην Κόνιτσα*, ΔΧΑΕΕ, ΚΘ' (2008), σ. 87 κ.ε.

82. Κόκκινη Παναγιά. Τοιχογραφίες στην κόγχη του ιερού βήματος του ναού.

καλλιτεχνικές τάσεις που επικρατούσαν στην περιοχή, για τις οποίες ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά, αλλά και τις πνευματικές ανησυχίες των κατοίκων που επέλεξαν ένα πρωτότυπο συνδιασμό θεμάτων για την αργογράφηση της εκκλησίας τους.

Οι τοιχογραφίες της Κόκκινης Παναγιάς που χρονολογούνται στα τέλη του 14^{ου} - αρχές 15^{ου} αιώνα, είναι και οι καλύτερα σωζόμενες βυζαντινές τοιχογραφίες στην ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας. Τοιχογραφίες βυζαντινής περιόδου διατηρούνται επίσης στο καθολικό της μονής Μολυβδοσκεπάστου. Η κατάστασή τους όμως δεν είναι καλή, αφού δεν έχουν συντηρηθεί και παραμένουν μαυρισμένες από την αιθάλη των κεριών.

Λείψανα τοιχογραφιών, πιθανότατα του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα έχουν επίσης εντοπιστεί και στην πρόθεση του ναού των Αγίων Αποστόλων στην Κόνιτσα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε κτιστεί αρχικά την εποχή αυτή.

83. Οι τοιχογραφίες στην κόγχη του ιερού βήματος του ναού.

Μεταβυζαντινή περίοδος

Από τους Βυζαντινούς στους Οθωμανούς Τούρκους

84. Κόνιτσα. Το Τζαμί Σουλτάν Σουλεϊμάν.

Η κατάληψη της περιοχής από τους Οθωμανούς Τούρκους δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο πότε ολοκληρώθηκε. Μετά την παράδοση των Ιωαννίνων το 1430 οι Οθωμανοί αναδιοργανώνουν τις επαρχίες και δημιουργούν στην περιοχή της Κόνιτσας τον ομώνυμο Καζά (επαρχία) που υπαγόταν στο Σαντζάκι (διοίκηση) των Ιωαννίνων²¹. Τα όρια του Καζά της Κόνιτσας δεν είναι απόλυτα γνωστά.

Η πόλη της Κόνιτσας αρχίζει να αναπτύσσεται δυναμικά σε ακμάζον κέντρο της περιοχής, άνθηση που οφείλεται στη γεωργική και κτηνοτροφική ανάπτυξη της και κυρίως στο διαμετακομιστικό εμπόριο.

Στην πόλη εγκαθίσταται σούμπασης, οθωμανός διοικητής, ο οποίος εκτός των άλλων φρόντιζε και για την είσπραξη των φόρων από τους κατοίκους της περιοχής του, ενώ την δικαστική εξουσία ασκούσε ο καδής, θρησκευτικός εκπρόσωπος, υπεύθυνος για την τήρηση των ιερών νόμων. Παράλληλα με τον χριστιανικό πληθυσμό, στην πόλη εγκαθίστανται και αρκετοί εξισλαμισμένοι Αλβανοί, που αποκτούν εξουσία και δύναμη. Τον ισλαμισμό ασπάζονται και αρκετοί άρχοντες της Κόνιτσας, προκειμένου να διατηρήσουν τις περιουσίες τους και να λάβουν προνόμια από τη νέα οθωμανική διοίκηση. Πολλοί κάτοικοι της περιοχής ακολουθούν το μεταναστευτικό ρεύμα, κυρίως προς τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και τη Ρωσία, όπου τους οδηγούν οι εμπορικές τους δραστηριότητες.

Εκτός από την Κόνιτσα, σημαντικό κέντρο της περιοχής εξακολουθεί να είναι την εποχή αυτή και η Διπαλίτσα (Μολυβδοσκεπάστος), ενώ την ίδια περίοδο αρχίζει να παίζει δυναμικό ρόλο και η Κλειδωνιά.

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα οι κάτοικοι της Κλειδωνιάς εγκαταλείπουν τον οικισμό που υπήρχε στο πεδινό μέρος (Καλύβια) και μεταφέρονται στην ορεινή Λιτονιαβίστα (Ανω Κλειδωνιά ή παλαιά Κλειδωνιά).

Η άνθηση που γνώρισε η περιοχή κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα επιβεβαιώνεται από τα μνημεία που ανοικοδομούνται ή αγιογραφούνται αυτή την εποχή.

Στα τέλη του 15^{ου} ή στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ανεγείρεται το πρώτο ισλαμικό τέμενος στην Κόνιτσα. Πρόκειται για το γνωστό τζαμί

21. Ηπειρος, Οργάνωση της τουρκικής διοικήσεως και φορολογία (Α. Βρανούσης-Β. Σφυρόερας,) Αθήνα 1997, σ. 252.

85. Μολυβδοσκεπάστος. Ο ναός της Αγίας Τριάδος.

Χουσεϊν Σαχ ή τζαμί του παζαριού, το οποίο, σύμφωνα με τον Τουκό περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, κτίστηκε από τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Β'²². Το τζαμί σήμερα δεν σώζεται (βρισκόταν στη θέση που σήμερα είναι κτισμένος ο ναός του Αγίου Κοσμά) και είναι δύσκολο να αποδειχθεί το βάσιμο της πληροφορίας του Τσελεμπί. Ωστόσο δεν αποκλείεται να έγινε με τη χορηγία ή την ενθάρρυνση του Βαγιαζήτ, αφού είναι γνωστό ότι ο σουλτάνος ήρθε στην Ήπειρο με πολύ στρατό το 1492, προκειμένου να καταλάβει την επαναστατημένη Χειμάρρα²³. Είναι γνωστό επίσης ότι το τζαμί αποτελούσε μέρος ενός ευαγούς ιδρύματος, που αναφέρεται ως Ιμαρέτ, και, όπως όλα τα ανάλογα ιδρύματα στην οθωμανική αυτοκρατορία, θα πρέπει και αυτό να

χρησίμευσε εκτός των άλλων και για κοινωφελείς σκοπούς.

Τον 16^ο αιώνα χρονολογείται και το δεύτερο τζαμί της Κόνιτσας, γνωστό ως Σουλτάν Σουλεϊμάν, η ίδρυση του οποίου αποδίδεται στον σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή²⁴. Το τζαμί σώζεται σήμερα ερειπωμένο στην Κάτω Κόνιτσα. Είναι μονόχωρο κτίσμα, χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία, τα οποία δεν ενισχύουν την απόδοσή του στον περίφημο για την εποχή του σουλτάνο Σουλεϊμάν.

Στη νοτιοδυτική γωνία του τετράγωνου σε κάτοψη χώρου προσευχής, διατηρείται σχεδόν ακέραιος ο ψηλός μιναρές. Ο θόλος του τζαμιού, ο οποίος έχει καταπέσει, στηριζόταν σε σφαιρικά τρίγωνα που διαμορφώνονται στις τέσσερις γωνίες του χώρου. Δύο μεγάλα παράθυρα ανοίγονται σε κάθε μία από τις σωζόμενες πλευρές.

Κατά την παράδοση, το τζαμί κτίστηκε στη θέση του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, για τον οποίο δεν υπάρχουν πληροφορίες και μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί κάτι που να επαληθεύει την παράδοση αυτή.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στις αρχές του 16^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα το 1521 και το 1537, αγιογραφείται το καθολικό της μονής Μολυβδοσκεπάστου, με δαπάνη «των τιμιωτάτων Μπωγωνιανιτών», από τον ζωγράφο Ευστάθιο Ιακώβου, πρωτονοτάριο Άρτας και προστίθεται ο νάρθηκας, στη δυτική πλευρά του καθολικού.

Στο γειτονικό οικισμό της Διπαλίτσας ανοικοδομείται η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων «δια συνδρομής κόπου τε και εξόδου» του Πάνου Αρσενίου, «δια την ψυχικήν αυτού σωτηρία και των γονέων αυτού». Πιθανότατα την ίδια εποχή ανεγείρεται ο ερειπωμένος σήμερα ναός του Αγίου Σώζοντος και ο ναός της Αγίας Τριάδος και λίγα χρόνια αργότερα, το 1604/5, η Ζωοδόχος Πηγή²⁵. Στον 16^ο αιώνα χρονολογείται

22. Γ. Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα. Ιστορία και πολιτισμός*, Κόνιτσα 2000, σ. 23.

23. *Ήπειρος, Επαναστατικά κινήματα και εξεγέρσεις* (Λ. Βρανούσης-Β. Σφυρόερας), ό.π., σ. 244-245.

24. Γ. Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα. Ιστορία και πολιτισμός*, ό.π., σ. 23.

25. Για τους ναούς αυτούς βλ. Β. Ν. Παπαδοπούλου - Α. Καραμπερίδη, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία Μολυβδοσκεπάστου*, ό.π., σ. 36-39, 44-47, 40-43, αντίστοιχα.

86. Μολυβδοσκεπάστος. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων.

και το καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου στην Καλόβρυση Μελισσόπετρας και πιθανότατα την ίδια περίπου εποχή κτίστηκε στη σημερινή του θέση και το καθολικό της μονής Γκούρας.

Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων αποτελεί σήμερα τον ενοριακό ναό του οικισμού της Μολυβδοσκεπάστου. Κτίστηκε αρχικά τη βυζαντινή εποχή και αναφέρεται το 1298 ως έδρα της Αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής, η οποία βεβαιωμένα παρέμεινε εκεί έως και τον 17^ο αιώνα. Υπήρξε καθολικό μοναστηριού, για τους ηγουμένους και τους μοναχούς του οποίου διασώζονται αρκετές πληροφορίες σε έγγραφα που φυλάσσονται στη Ρωσική Ακαδημία Επιστημών, αφού πολλοί από αυτούς ταξίδεψαν έως και τη μακρινή Μόσχα, προκειμένου να εξασφαλίσουν οικονομική ενίσχυση για τη μονή²⁶.

Αρχιτεκτονικά, η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων ακολουθεί τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με νάρθηκα στη δυτική πλευρά και μεταγενέστερο χαγιάτι στα νότια. Εσωτερικά, ο μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιος χώρος του κυρίως ναού, καλύπτεται με καμάρες, που σχηματίζουν τα νοητά σκέλη ισοσκελούς σταυρού.

Ο ναός αγιογραφήθηκε το 1645 από τους ζωγράφους Δημήτριο Σκούταρη και τον γιο του Ιωάννη από το χωριό Γράμμοστα (Γράμμο)²⁷ της Καστοριάς²⁸, με τη χορηγία του Πάνου Παπαδημητρίου.

Πλήθος σκηνών από τη ζωή του Χριστού και της Παναγίας εκτυλίσσονται στους τοίχους του ναού. Από αυτές αξίζει να αναφέρουμε τη σχετικά σπάνια απεικόνιση του Τριαδικού Θεού (εικονίζεται τρεις φορές το πρόσωπο του Χριστού, με φωτοστέφανο και χαρακτηριστικά ώριμο

26. Β. Ν. Παπαδοπούλου - Α. Καραμπερίδη, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία Μολυβδοσκεπάστου*, ό.π., σ. 26 κ.ε.

27. Αρκετοί ήταν οι ζωγράφοι από το ίδιο χωριό που αγιογράφησαν ναούς στην Ήπειρο τον 17^ο αιώνα, βλ. Α. Καραμπερίδη, «Ζωγράφοι από τον Γράμμο στην Ήπειρο του 17^{ου} αιώνα. Στοιχεία από τις επιγραφές των έργων τους», *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996), Αφιέρωμα, Ιωάννινα 2003*, τομ. Α, σ. 291-309.

28. Ζωγράφοι από άλλες περιοχές της Καστοριάς και κυρίως από το Λινοτόπι, είχαν δραστηριοποιηθεί στην Ήπειρο ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, βλ. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991.

87. Ναός Αγίων Αποστόλων.
Η παράσταση των κτητόρων του ναού.

88. Ναός Αγίων Αποστόλων.
Η Πλατυτέρα στην κόγχη του Ιερού Βήματος.

άνδρα) και τη Ρίζα του Ιεσσαί, δηλαδή το γενεαλογικό δένδρο του Χριστού και της Παναγίας, που εικονίζεται στο χώρο του διακονικού.

Χαρακτηριστική είναι και η σχετικά σπάνια διακόσμηση των τεσσάρων κίωνων του ναού, με στηθαίες μορφές αγίων, προφητών κ.α. Στο δυτικό τοίχο υπάρχει η παράσταση των χορηγών του ναού, που κρατούν ομοίωμα εκκλησίας. Πρόκειται για τον Πάνο Αρσενίου «αυθεντικό πραγματευτή και κτήτορα» και τον Πάνο Παπαδημητρίου, ο οποίος σύμφωνα με την επιγραφή που σώζεται στο δυτικό τοίχο «εξόδιασεν εξ ιδίων αναλωμάτων και ανιστόρησεν και καλλώπισεν το ναό καθώς οράται».

Επιγραφές που σώζονται σε μνημεία και κειμήλια ναών της περιοχής παρέχουν αρκετά στοιχεία για την προσωπογραφία της περιοχής. Εκτός από τον Πάνο Αρσενίου και τον Πάνο Παπαδημητρίου σακελάριο και νέο κτήτορα της ζωγραφίας του ναού των Αγίων Αποστόλων²⁹, γνωστός είναι ο Ματθαίος, μετέπειτα μητροπολίτης Μυρέων, περίφημος συγγραφέας και υμνογράφος, ο οποίος τον 16^ο αιώνα, φοίτησε σε εργαστήριο αντιγραφής χειρογράφων, που υπήρχε στο μοναστήρι της Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου.

Σε επιγραφή που υπάρχει σε αργυρή επένδυση Ευαγγελίου³⁰, το οποίο εκτίθεται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο των Ιωαννίνων, αναφέρονται οι Ίσαρης Σφράτζου, Ματθαίος Ποστέλνικος και Ίσαρης Οξιώτης.

Το όνομα του τελευταίου αναγράφεται σε επιγραφή «ΟΞΗΟΤΗ ΠΟΓΟΝΗΑΝ(Ι)ΤΗ» που υπάρχει στο καθολικό της μονής Γηρομερίου στη Θεσπρωτία, πιθανότατα γιατί υπήρξε χορηγός της ανοικοδόμησης του καθολικού, που χρονολογείται στο 1568. Ο Οξιώτης ή Αξιώτης κατείχε σημαντικά αξιώματα³¹ στη Βλαχία, όπου ήταν εγκατεστημένος. Με δική του δαπάνη ολοκληρώθηκε το

29. Γνωστός από έγγραφα είναι επίσης ο επίσκοπος Πωγωνιανής Σωφρόνιος, ο οποίος ορμώμενος από τη μονή των Αγίων Αποστόλων επισκέφθηκε το 1630 τη Μόσχα, προκειμένου να εξασφαλίσει από τον τσάρο οικονομική βοήθεια. Το 1641 το ίδιο ταξίδι επανέλαβε και ο αρχιμανδρίτης της μονής Παρθένιος.

30. Αγγ. Χατζημιχάλη, «Η στάχωση του Ευαγγελίου της Υπεραγίας Θεοτόκου Πωγωνιανής Μολυβδοσκεπάστου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 15 (1940), σ. 175-182.

31. Η επιγραφή στον πύργο του αρσανά της μονής Σιμωνόπετρας αναφέρει «Ο ευσεβέστατος άρχων Οξιώτης άγας».

89. Μολυβδοσκεπάστος. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Τοιχογραφία στην κόγχη της πρόθεσης.

1567 και η ανοικοδόμηση του πύργου στον Αρσάνα στη μονή Σιμωνόπετρας στο Άγιο Όρος³².

Σε επιγραφή στο ναό του Αγίου Νικολάου στην παλαιά Κλειδωνιά αναφέρεται μεταξύ άλλων και το όνομα του Νικολάου Κηριάκη. Το όνομά του, μαζί με τα ονόματα άλλων μελών της οικογενείας του, αναφέρονται και σε επιγραφή στο ναό του Αγίου Αθανασίου κοντά στον ίδιο οικισμό.

Κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα κτίζονται και αγιογραφούνται αρκετές εκκλησίες και μοναστήρια στην παλαιά Κλειδωνιά (Λιτονιαβίστα), γεγονός που φανερώνει την ευημερία των κατοίκων της μικρής ορεινής κοινότητας. Συγκεκριμένα, κτίζονται οι ναοί Αγίου Αθανασίου, Αγίου Νικολάου και πιθανότατα της Κοίμησης, καθώς και τα καθολικά των μοναστηριών των Αγίων Αναργύρων και των Αγίων Αποστόλων.

Σε επιστολή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου Β', που χρονολογείται το 1609, αναφέρεται το μοναστήρι της **Μεταμό-**

ρφωσης³³ (επίσης στην παλαιά Κλειδωνιά) ως σταυροπηγικό μαζί με άλλα μοναστήρια της περιοχής, όπως οι μονές Μολυβδοσκεπάστου και Γκούρας. Ως σταυροπήγια τα μοναστήρια αυτά ήταν ελεύθερα από τη δικαιοδοσία του τοπικού επισκόπου και είχαν απευθείας εξάρτηση από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως.

Η πληροφορία που προαναφέραμε για τη μονή Μεταμόρφωσης είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφού από αυτή συνάγεται ότι το ερειπωμένο καθολικό του βυζαντινού μοναστηριού είχε επισκευαστεί πριν το 1609 και την εποχή αυτή η μονή ήταν σε λειτουργία. Από το μεταβυζαντινό μοναστήρι, που είναι περισσότερο γνωστό ως *Σωτήρας*, σήμερα σώζεται μόνο το καθολικό και το νεότερο κωδωνοστάσιο. Το καθολικό είναι μονόχωρη βασιλική, χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία, στην ανατολική πλευρά της οποίας υπάρχουν ενσωματωμένα τα λείψανα του βυζαντινού ναού.

32. Χ. Πατρινέλης, *Σιμωνόπετρα, Ιστορία-Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1991, σ. 23.

33. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10' (1975), σ. 9 κ.ε. και Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, Αθήνα 1996, τόμ. Α, σ. 152 κ.ε.

90. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ο ναός του Αγίου Αθανασίου.

Λίγα χρόνια αργότερα ανοικοδομείται η εκκλησία του **Αγίου Αθανασίου**³⁴ κοντά στον οικισμό. Ο ναός, θεμελιωμένος σε βραχώδη προεξοχή, είναι κτισμένος στον τύπο του σταυρεπίστεγου ναού (δηλαδή στεγάζεται με δύο καμάρες που η μία επικαλύπτει την άλλη). Είναι μικρών διαστάσεων, μονόχωρος, με τρίπλευρη αψίδα που εξέχει στην ανατολική πλευρά.

Σύμφωνα με την επιγραφή που υπάρχει στο δυτικό τοίχο, πάνω από την είσοδο, ο ναός οικοδομήθηκε το 1617 και την ίδια εποχή έγιναν και οι τοιχογραφίες του από τους ζωγράφους Δημήτριο, Θεόδωρο και Κώστα, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες.

Στην κόγχη του ιερού βήματος κυριαρχεί η επιβλητική μορφή της Παναγίας, στον τύπο της ένθρονης Βρεφοκρατούσας, που πλαισιώνεται από δύο ολόσωμους αγγέλους. Ακολουθούν οι σκηνές της Κοινωνίας των Αποστόλων, του Μελισμού και στην κάμαρα του ιερού βήματος, σε δύο ζώνες, είναι ζωγραφισμένη η παράσταση της Αγγελικής

Λειτουργίας.

Σκηνές από τη ζωή του Χριστού εκτυλίσσονται στους τοίχους του μικρού ναού. Πρόκειται για το Δωδεάορτο, το οποίο όμως εδώ αναπτύσσεται σε είκοσι επτά σκηνές, με χαρακτηριστικότερες την Ανάβαση του Χριστού στο Σταυρό, τη Βρεφοκτονία και την Αγία Τριάδα (Φιλοξενία του Αβραάμ) στο βόρειο τοίχο.

Στην πολυπρόσωπη παράσταση της Βρεφοκτονίας οι μορφές είναι ζωγραφισμένες σε στάσεις και κινήσεις, που αντανακλούν τη συναισθηματική φόρτιση και την τραγικότητα του γεγονότος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρου-

91. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Η επιγραφή στο δυτικό τοίχο του ναού Αγίου Αθανασίου.

34. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά, ό.π., σ. 17 κ.ε.

92. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ναός Αγίου Αθανασίου. Λεπτομέρεια απο την παράσταση των Αίων.

σιάζει η παράσταση των Αίων στη δυτική καμάρα. Πρόκειται για την εικονογράφιση των ψαλμών 148, 149 και 150³⁵.

Στο κέντρο, ο Χριστός εικονίζεται σε διπλή δόξα, που περιβάλλεται από αγγελικές δυνάμεις και τα σύμβολα του ζωδιακού κύκλου. Γύρω από την κεντρική αυτή παράσταση είναι ζωγραφισμένες ομάδες ανδρών με βασιλικά ρούχα και στέμματα, ομάδες μουσικών με χαρακτηριστικά μουσικά όργανα, και γυναικών που συμμετέχουν στον εορταστικό αυτό περιβάλλον. Η παράσταση εντυπωσιάζει για τα ωραία χρώματα, την ευρυθμία, τις ψηλόλιγνες μορφές. Σε άλλο σημείο της εικονογραφούνται καταχθόνια όντα, φανταστικά ζώα, όπως ο μονόκερος, αλλά και το "πυρ", η "χάλαζα" και η "χιών", σύμφωνα με τις επιγραφές που επεξηγούν τις συμβατικές αποδόσεις των αντίστοιχων φυσικών φαινομένων.

Η παράσταση των Αίων, που για πρώτη φορά εικονογραφήθηκε τον 14^ο αιώνα, εντοπίζεται και σε άλλα μνημεία της Ηπείρου, της ίδιας εποχής.

Στο δυτικό τοίχο πάνω από την είσοδο υπάρχει η επιγραφή και, πιο πάνω, η πολυπρό-

σωπη παράσταση της Κοίμησης, ενώ δεξιά της εισόδου αγιογραφούνται οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη. Στο κέντρο της ψηλότερης καμάρας του ναού εικονίζεται η στηθαία μορφή του Παντοκράτορα, που περιβάλλεται από αγγελικές δυνάμεις, (Χερουβείμ, Σεραφείμ, κ.α.), σύμβολα των Ευαγγελιστών και προφήτες, σε σειρά στο βόρειο και νότιο τμήμα της καμάρας. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα σύνθεση, η οποία συχνά συναντάται στους τρούλους ναών, όμως στη περίπτωση του ναού του Αγίου Αθανασίου, λόγω έλλειψης τρούλου, ο ζωγράφος απέδωσε τη σύνθεση με ένα αρκετά πρωτότυπο τρόπο.

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου με τον εικονογραφικό τους πλούτο και τη χρωματική ποικιλία φανερώνουν την καλλιτεχνική δεινότητα των συγκεκριμένων αγιογράφων, αλλά και τις αισθητικές προτιμήσεις των δωρητών.

Την ίδια περίπου εποχή ανεγείρεται και η εκκλησία του Αγίου Νικολάου³⁶, κοντά στον οικισμό της παλαιάς Κλειδωνιάς. Πρόκειται για ναό στον τύπο της βασιλικής, μεγάλων σχετικά διαστάσεων, με πολύπλευρο τρούλο που υπο-

35. Οι ψαλμοί αυτοί ψάλλονται κατά τον Όρθρο, πριν από τη Λειτουργία.

36. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά», ό.π., σ. 25 κ.ε.

93. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ναός Αγίου Αθανασίου. Η παράσταση της Βρεφοκτονίας.

94. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ναός Αγίου Αθανασίου. Η φιλοξενία του Αβραάμ.

95. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ναός Αγίου Αθανασίου. Λεπτομέρεια από την παράσταση των Αίνων.

96. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ναός Αγίου Αθανασίου. Λεπτομέρεια από την παράσταση των Αίνων.

97. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ο ναός του Αγίου Νικολάου.

βαστάζεται από τέσσερις κίονες, οι οποίοι παράλληλα χωρίζουν εσωτερικά το ναό σε τρία κλίτη. Χαρακτηριστική είναι η εξωτερική τοιχοδομία του ναού, στην οποία εναλλάσσονται λευκές και σκουρόχρωμες πέτρες, μικρές αβαθείς κόγχες και λεπτές φωτιστικές θυρίδες ποικίλουν τις εξωτερικές όψεις του μνημείου, στο οποίο κυριαρχεί η οριζόντια στέγη. Στον τρούλο του ναού σηματοποιείται με κεραμίδια η χρονολογία ΖΡΚΗΝ 128 από κτίσεως κόσμου), που αντιστοιχεί στο έτος 1620.

Οι τοιχογραφίες περιορίζονται μόνο στον τρούλο και στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού, αφού η αγιογράφηση του ναού δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Στο κέντρο του τρούλου ο Παντοκράτορας περιβάλλεται από δόξα, η οποία υποβαστάζεται από τους αγγέλους, που εικονίζονται να πετούν γύρω του. Σε μια άλλη ζώνη, γύρω από τον Παντοκράτορα, εκτυλίσσεται η παράσταση της Θείας Λειτουργίας με τον Χριστό ως Μεγάλο Αρχιερέα, μπροστά στην Αγία Τράπεζα. Στο τέμπλο του ναού, οι τρεις δεσποτικές εικόνες του Χριστού, της Παναγίας και του Αγίου Νικολάου, που περιβάλλεται με σκηνές του βίου του, χρονολογούνται στη δεύτερη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1658, κτίζεται και η μονή των Αγίων Αναργύρων³⁷ στο γειτονικό φαράγγι του Βοϊδομάτη και συγκεκριμένα στη θέση Κλειδί σε μια τοποθεσία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, κοντά στη χαράδρα του Βίκου. Σήμερα σώζεται μόνο το μικρό καθολικό και γύρω υπάρχουν οι ερειπωμένοι τοίχοι των κτισμάτων που το περιέβαλλαν. Η μικρή, σχεδόν τετράγωνη εκκλησία, καλύπτεται με χαμηλό τρούλο και έχει ημικυκλική κόγχη που εξέχει ανατολικά.

98. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Η πλίνθινη χρονολογία στον τρούλο του ναού.

37. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά», ό.π., σ. 33 κ.ε. και Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ό.π., σ. 161 κ.ε.

99. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ο ναός των Αγίων Αναργύρων.

Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 1666, σύμφωνα με επιγραφή, η οποία είχε παλαιότερα υποστεί φθορές και αναφέρει τα ονόματα του ιερομόναχου Γερμανού και των Νίκου και Ιωάννη, που χρηματοδότησαν την ανέγερση και την αγιογράφιση του ναού.

Την ίδια περίπου εποχή (β' μισό του 17^{ου} αιώνα) κτίζεται κοντά στον ίδιο οικισμό και το καθολικό του μοναστηριού των Αγίων Αποστόλων³⁸, που είναι γνωστό και ως μονή

Λιατόβιανης. Οι πληροφορίες για τη μονή είναι λιγοστές. Σύμφωνα με αυτές, αρχικά ήταν μετόχι της μονής Μεταμόρφωσης και αργότερα, τον 19^ο αιώνα, αναφέρεται ότι χορηγούσε χρήματα για το σχολείο της Κλειδωνιάς.

Το μικρό καθολικό είναι μονόχωρο, με δύο χαμηλούς τρούλους (φουρνικά), που δεν εξέχουν της τετράρριχτης στέγης. Ο νάρθηκας δυτικά είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Παραμένει σήμερα χωρίς στέγη.

38. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά», ό.π., σ. 38 κ.ε. και Δ. Καμαρούλιας, Τα μοναστήρια της Ηπείρου, ό.π., σ. 155 κ.ε.

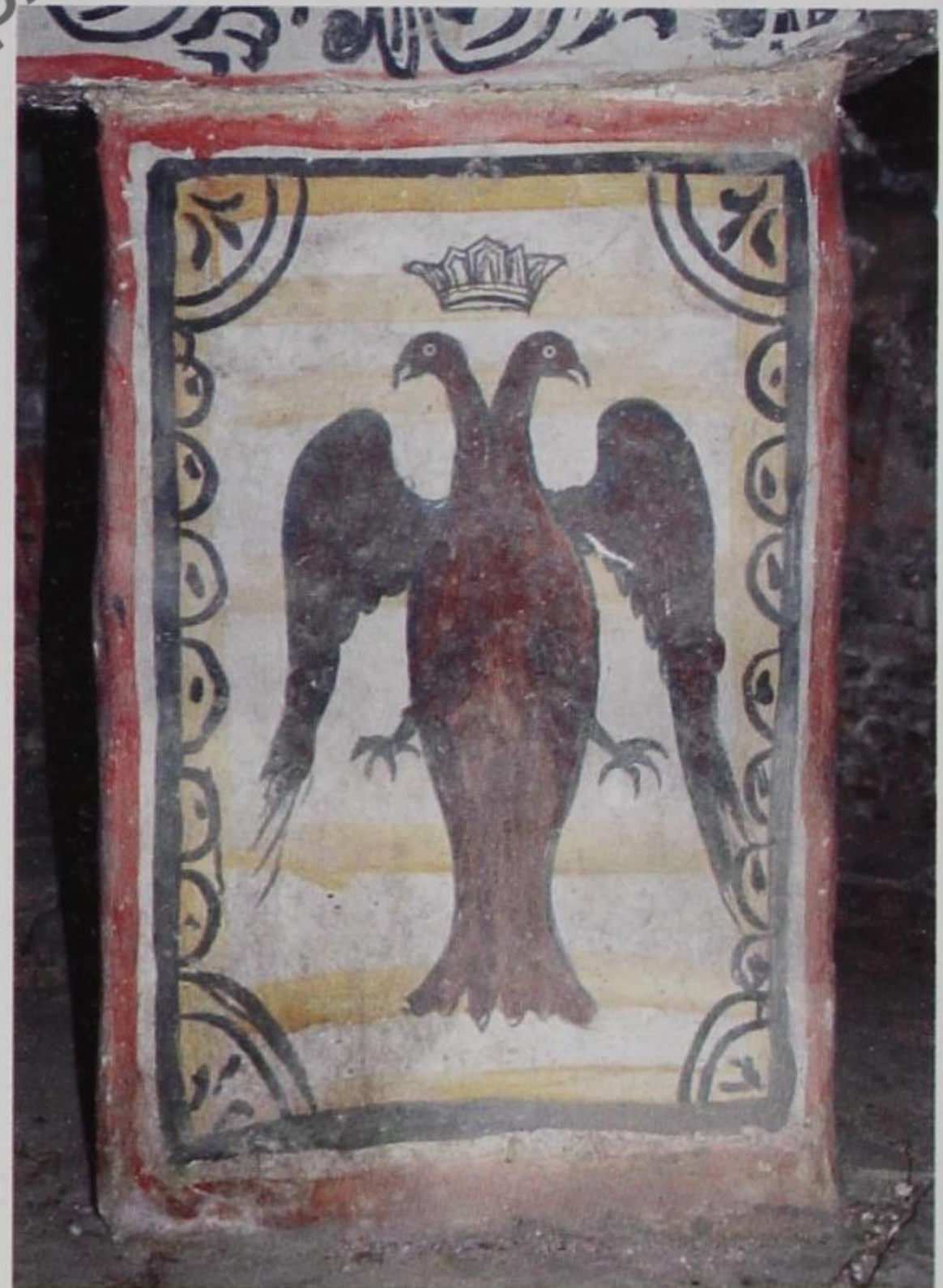

100. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ο ναός των Αγίων Αποστόλων.

Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται στο 18^ο αιώνα, πιθανότατα μεταξύ των ετών 1725-40, όταν επίσκοπος Βελλάς, στην οποία υπαγόταν η περιοχή, ήταν ο Γερμανός. Το όνομα του τελευταίου αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή, στην οποία αναφέρονται επίσης ο Νικόλαος Βορνας και οι ιερομόναχοι Γεράσιμος, Δανιήλ και Γερμανός, με δαπάνες των οποίων αγιογραφήθηκε το καθολικό.

Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που παρά την άσχημη κατάσταση διατήρησής τους, εντυπωσιάζουν για την πολυχρωμία και την πληθώρα των σκηνών. Στο κάτω μέρος των πλευρικών τοίχων εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι. Ανάμεσά τους χαρακτηριστική είναι η μορφή των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ που εικονίζονται δεξιά και αριστερά της εισόδου του ναού. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ παριστάνεται να κρατά στο αριστερό του χέρι τον ζυγό της ψυχοστασίας και στο δεξί, υψωμένο σπαθί. Κοντά στο ζυγό υπάρχει η χρονολογία 1741.

Αξιόλογη είναι η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στο ιερό, στην καμάρα του οποίου είναι ζωγραφισμένος ο Παλιός των Ημερών σε δόξα, που υποβασιάζεται από

101. Ναός Αγίων Αποστόλων. Τοιχογραφία στη βάση της Αγίας Τράπεζας του ναού.

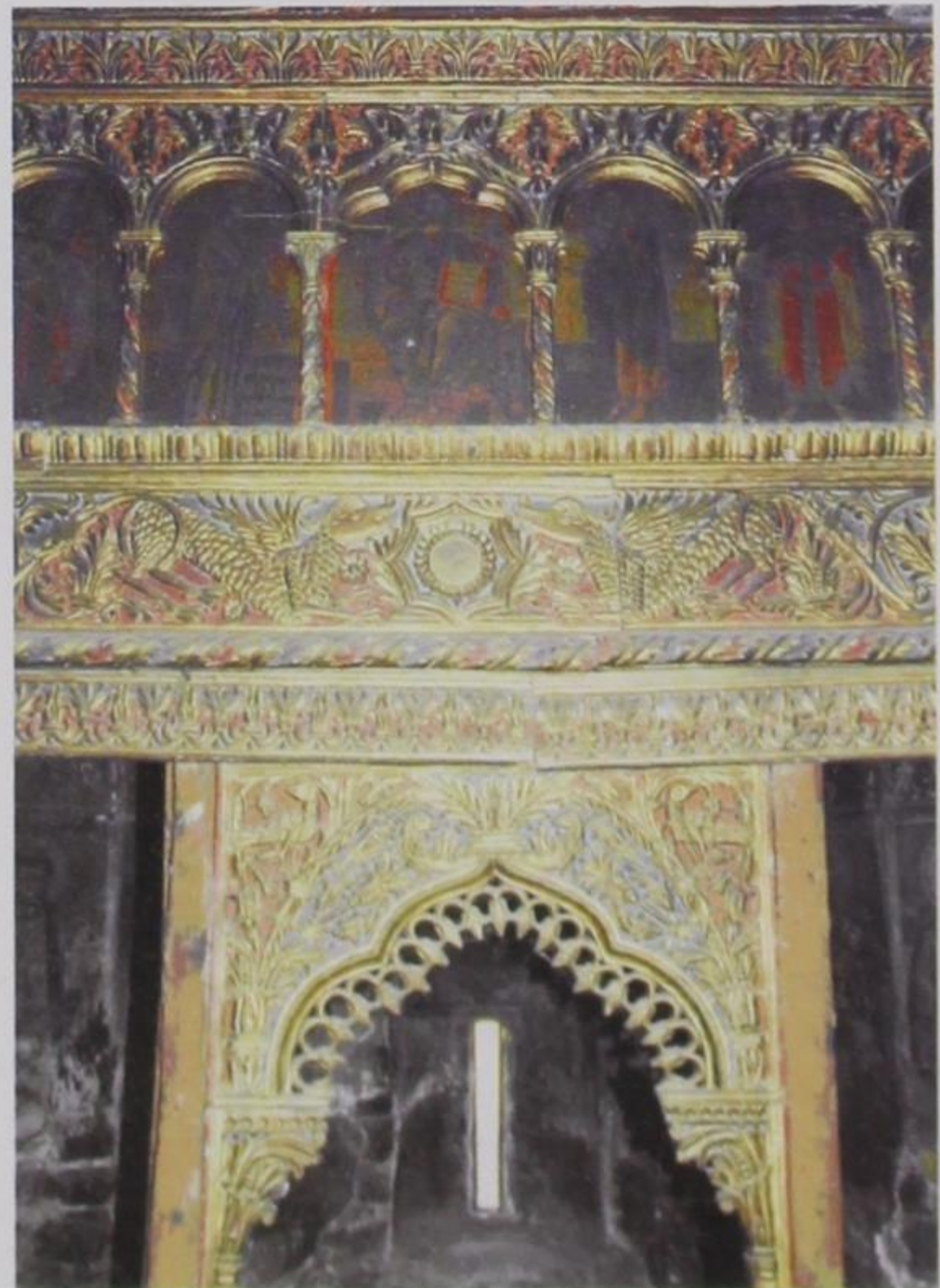

102. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Η παράσταση της κοινωνίας των Αποστόλων στο Ιερό Βήμα.

αγγέλους που πετούν. Στο ανατολικό φουρνικό παριστάνεται ο Παντοκράτορας και γύρω του ιπτάμενοι άγγελοι, ενώ σε μια δεύτερη ζώνη υπάρχει η πολυπρόσωπη παράσταση της Αγγελικής Λειτουργίας. Στο δυτικό φουρνικό εικονίζεται ένα ενδιαφέρον εικονογραφικό θέμα με την Παναγία σε στάση δέησης και οκτώ σκηνές γύρω της. Πρόκειται για την εικονογράφηση του περιφημου ύμνου «Επί σοί χαίρει, κεχαριτωμένη, πάσα η κτίσις», που συνέγραψε για την Παναγία ο περίφημος υμνογράφος της Εκκλησίας ο Ιωάννης Δαμασκηνός.

Εντυπωσιακό είναι στο ναό το ξυλόγλυπτο τέμπλο (ότι έχει απομείνει από αυτό). Πάνω από τη ζώνη του επιστυλίου, με ξυλόγλυπτο φυτικό διάκοσμο ανάμεσα στον οποίο είναι λαξευμένα φανταστικά όντα, υψώνεται η ζώνη των Αποστολικών στο κέντρο του οποίου υπάρχει το Τρίμορφο (η εικόνα του Χριστού πλαισιωμένη από τις εικόνες της Παναγίας και του Προδρόμου που δέονται). Μεγάλος ξυλόγλυπτος σταυρός με τα λυπηρά επιστέφει το τέμπλο που εντυπωσιάζει με το χαμηλό ανάγλυφο, του οποίου προβάλλει πάνω σε γαλάζιο και κόκκινο βάθος.

103. Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού των Αγίων Αποστόλων.

104. Κλειδωνιά (παλαιός οικισμός). Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Τοιχογραφία στο δυτικό τοίχο του ναού.

Τον 17^ο αιώνα πιθανότατα κτιστήκε και η ενοριακή εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου³⁹, στον οικισμό της παλαιάς Κλειδωνιάς. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, με χαγιάτι στη βόρεια πλευρά. Στο ιερό διατηρούνται, αν και σε άσχημη κατάσταση σήμερα, τοιχογραφίες οι οποίες πιθανότατα χρονολογούνται την ίδια εποχή. Στο τεταρτοσφάιριο της κόγχης του ιερού βήματος παριστάνεται η Πλατυτέρα, πλαισιωμένη από τις ολόσωμες μορφές δύο αρχαγγέλων. Στους τοίχους του ιερού διατηρούνται οι μορφές ολόσωμων αγίων (όπως οι άγιοι Νικόλαος, Χαράλαμπος, Σπυρίδων) και στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου, δεξιά της κόγχης, η παράσταση του Ευαγγελισμού. Στον κυρίως ναό σώζεται μόνο η παράσταση της Κοίμησης, πάνω από τη δυτική είσοδο.

Το τέμπλο του ναού είναι νεότερο. Ωστόσο σ' αυτό έχουν προσαρμοστεί τμήματα από άλλο παλαιότερο. Από το τέμπλο αυτό, (πιθανότατα πρόκειται για το παλαιό τέμπλο του ναού), προέρχεται και το ξυλόγλυπτο βημό-

θυρο, το οποίο μολονότι βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον, για την τεχνική επεξεργασία του, τις παραστάσεις και το πολύχρωμο βάθος.

Στο τέμπλο υπάρχουν μερικές αξιόλογες εικόνες, όπως η εικόνα της Κοίμησης, που πιθανότατα χρονολογείται στο 17^ο αιώνα. Την ίδια εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί και μια

105. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού.

39. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά», ό.π., σ. 44 κ.ε.

106. Πλαγιά. Το καθολικό της Μονής Ζέρμας.

άλλη εικόνα, στην οποία παριστάνονται δύο ολόσωμοι άγιοι (άγιοι Γεώργιος-Δημήτριος;), με στρατιωτικές ενδυμασίες⁴⁰. Άξιες μνείας είναι και οι νεότερες (18^ο αιώνα), δεσποτικές εικόνες του Χριστού, στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, στον τύπο Ρόδον το Αμάραντον.

Ένα από τα πιο ονομαστά μοναστήρια της ευρύτερης περιοχής της Κόνιτσας, που επίσης χρονολογείται στον 17^ο αιώνα είναι η **μονή Ζέρμας**, που βρίσκεται στον οικισμό της Πλαγιάς του Γράμμου, στα όρια της Ηπείρου με τη Μακεδονία⁴¹. Το μοναστήρι είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Παναγίας και είναι κτισμένο στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με δύο κίονες που συγκρατούν τον τρούλο και δύο νάρθηκες στη δυτική πλευρά. Ο εξωνάρθηκας στεγάζεται με δύο ψηλούς τρούλους, που δίνουν στο μνημείο μια χαρακτηριστική ιδιομορφία.

Για το μνημείο έχουμε λιγοστές πληροφορίες που προέρχονται κυρίως από την επιγραφή, η οποία σώζεται πάνω από το τόξο του με-

σαίου ανοίγματος του καθολικού. Συγκεκριμένα, η επιγραφή αναφέρει ότι ο ναός κτίστηκε και αγιογραφήθηκε το 1656, με δαπάνη του άρχοντα Ιωάννη από το Λινοτόπι της Καστοριάς, επί αρχιερατείας του επισκόπου Βελλάς Παχωμίου. Η ιστορία του ναού έγινε από τους ζωγράφους Νικόλαο και Γεώργιο που κατάγονταν επίσης από το Λινοτόπι, κοιτίδα ονομαστών ζωγράφων, οι οποίοι εργάστηκαν στην ευρύτερη περιοχή από το β' μισό του 16^{ου} έως και τα τέλη του 17^{ου} αιώνα.

Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα ατυχώς διατηρούνται σήμερα σε άσχημη κατάσταση. Οι λιγοστές σκηνές που σώζονται στον κυρίως ναό, δεν παρέχουν αρκετά στοιχεία για το εικονογραφικό πρόγραμμα. Στην πρώτη αυτή φάση της αγιογράφησης του καθολικού (οι τοιχογραφίες του νάρθηκα είναι μεταγενέστερες) ανήκουν μερικοί ολόσωμοι άγιοι.

Μολονότι η επιγραφή αναφέρει ως έτος ανέγερσης του ναού το 1656, υπάρχουν αρκετά στοιχεία, που μας οδηγούν να υποθέσουμε, ότι αυτός υπήρχε ήδη στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, αν

40. Πρόκειται πιθανότατα για έργα του ίδιου ζωγράφου. Φέρουν περιμετρικά αυτόξυλο πλαίσιο που μιμείται σχοινί. Οι εικόνες δεν έχουν συντηρηθεί και παρουσιάζουν πολλά προβλήματα.

41. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδέντρι*, Αθήνα 1991, σ. 46 και Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ό.π., σ. 198 κ.ε.

107. Πλαγιά. Μονή Ζέρμας.
Τοιχογραφία στρατιωτικού αγίου.

και δεν αποκλείεται να ήταν ακόμη παλαιότερος. Άλλωστε, σύμφωνα με την προφορική παράδοση το μοναστήρι θεωρείται κτίσμα του Κωνσταντίνου Πρωγνάτου, αν και σήμερα δεν υπάρχουν στοιχεία που να το επιβεβαιώνουν. Αξίζει ωστόσο να αναφέρουμε ότι σε μικρή απόσταση από το καθολικό υπάρχει θέση που ονομάζεται «πάλαιο μοναστήρι».

Το μοναστήρι των Ταξιαρχών Γκούρας⁴² υπήρξε επίσης ένα από τα σημαντικότερα της περιοχής, με μετόχια και μεγάλη κτηματική περιουσία στη Ρουμανία. Η μονή πήρε την προσωυμία Γκούρα (αλβανική λέξη που σημαίνει πέτρα) από τον τεράστιο βράχο πάνω στον οποίο ήταν κτισμένη.

Το καθολικό καταστράφηκε τον 19^ο αιώνα και σήμερα δεν γνωρίζουμε το έτος ανέγερσής του. Αρκετοί ωστόσο μελετητές, που έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί με την ιστορία του, τοποθετούν την ίδρυσή του στον 16^ο αιώνα, στη σημερινή θέση Γκούρα. Οι περισσότερες

πάντως πληροφορίες που υπάρχουν γι' αυτή χρονολογούνται στον 17^ο και 18^ο αιώνα και τεκμηριώνουν εκτός των άλλων και τη μεγάλη κοινωνική προσφορά του μοναστηριού, το οποίο χρηματοδοτούσε σχολεία στο γειτονικό Αηδονοχώρι και την Κόνιτσα.

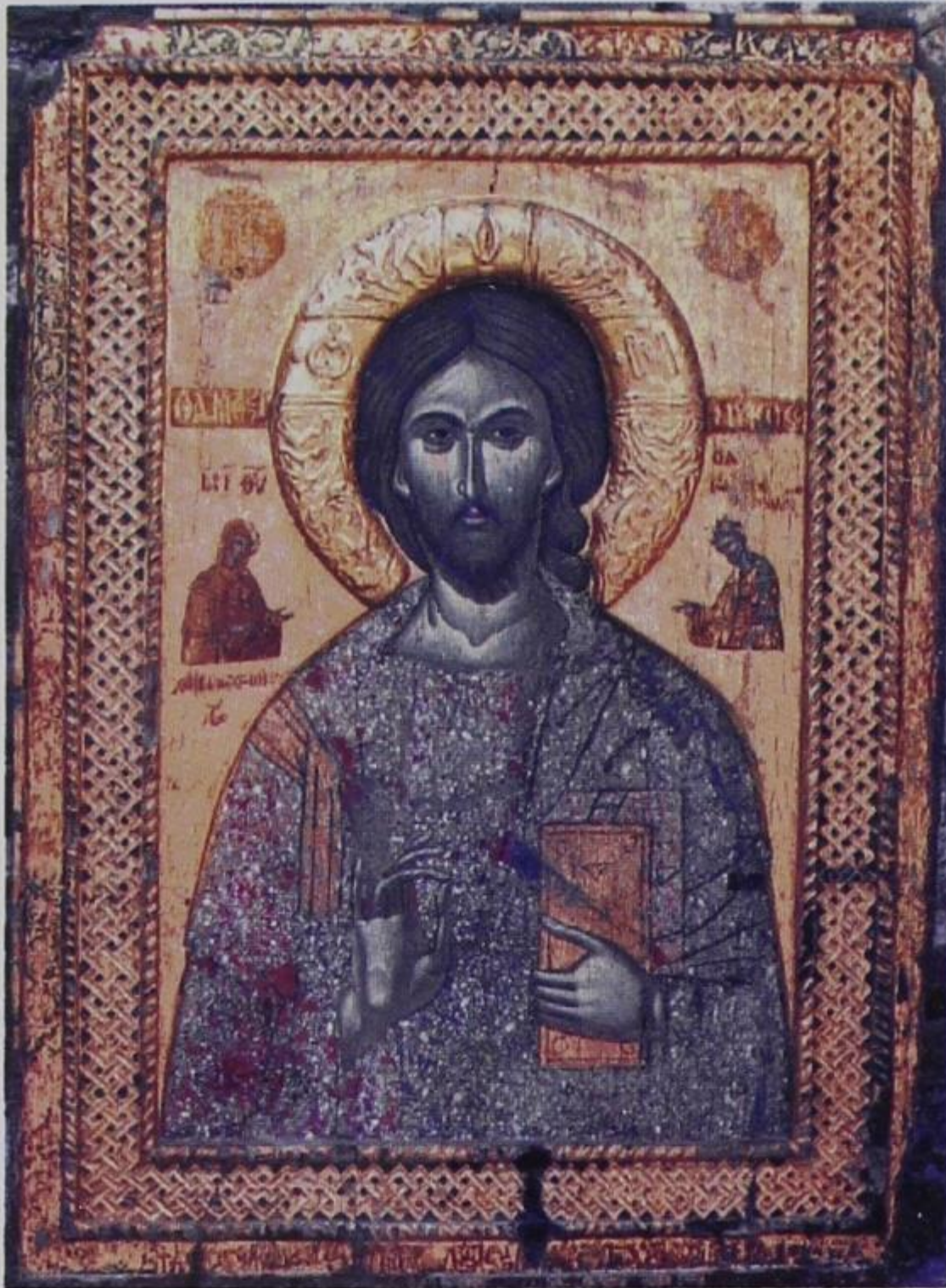
Η μονή πυρπολήθηκε το 1829 από τους Τούρκους, όταν σ' αυτή κατέφυγαν αλβανοί λήσταρχοι. Το 1854 άρχισε να κτίζεται εκ νέου το καθολικό, το οποίο όμως παρέμεινε ημιτελές, αφού λίγα χρόνια αργότερα, το 1862, δημεύτηκε η περιουσία της μονής στη Ρουμανία από τον ηγεμόνα Αλ. Κούζα και αυτή στερήθηκε τα πλούσια εισοδήματά της και άρχισε να παρακμάζει. Από τα μετόχια που είχε η μονή αξίζει να μνημονεύσουμε τα πλούσια μοναστήρια της Βάλιας και της Σταυρουπόλεως στο Βουκουρέστι. Το τελευταίο ιδρύθηκε από τον Ιωαννίκιο, ιερομόναχο της μονής Γκούρας και μετέπειτα τιτουλάριο Μητροπολίτη Σταυρουπόλεως.

108. Μονή Ζέρμας.
Τοιχογραφία στο καθολικό της μονής.

42. Β. Δήμου, *Η Ιερά μονή των Ταξιαρχών Γκούρας και τα εις Βλαχίαν μετόχια αυτής Βάλιας και Σταυρουπόλεως*, Ιωάννινα 1983 και Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ό.π., σ. 172 κ.ε., όπου και άλλη βιβλιογραφία σχετική με την ιστορία της μονής.

109. Μονή Μολυβδοσκεπάστου.
Εικόνα του Χριστού Ανεξικάκου
α' μισό 16^{ου} αιώνα

Η αρχιτεκτονική της περιοχής κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα έχει να επιδείξει ποικιλία αρχιτεκτονικών τύπων. Απαντούν οι μονόχωρες αλλά και οι τρίκλιτες με τρούλο βασιλικές, οι σταυρεπίστεγοι ναοί κ.α. Κτίζονται με σταχτόχρωμες πέτρες, χαρακτηριστικό υλικό της περιοχής, με λιγοστά κεραμίδια που παρεμβάλλονται στην τοιχοποιία ή διαγράφουν κυρίως τα τόξα των παραθύρων. Πιθανόν την εποχή αυτή θα πρέπει να αναζητήσει κανείς τα στοιχεία αυτά, που θα κάνουν αργότερα ονομαστούς για τη δεξιοτεχνία τους μαστόρους της περιοχής. Οργανωμένοι σε ομάδες (μπουλούκια) οι κτιστάδες (κουδαρέοι), κυρίως από τα χωριά Πυρσόγιαννη και Βούρμπιανη, ταξίδεψαν παντού ασκώντας την τέχνη τους, σκαλίζοντας με μεράκι την πέτρα και κτίζοντας αρχοντόσπιτα, μοναστήρια και γεφύρια σε όλη σχεδόν την Ελλάδα.

Στη ζωγραφική η περιοχή έχει να επιδείξει ένα σημαντικό σύνολο μνημείων με τοιχογραφίες, που χρονολογούνται κυρίως στο

17^ο αιώνα, αντιπροσωπευτικό των διαφόρων καλλιτεχνικών ρευμάτων που υπήρχαν στην Ήπειρο την ίδια εποχή. Από τους ζωγράφους που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή σημαντικότεροι είναι ο πρωτονοτάριος Ευστάθιος από την Άρτα (16^{ος} αιώνας)⁴³, οι Δημήτριος Σκούταρης με τον γιο του Ιωάννη (16^{ος} αιώνας) από το Γράμμο της Καστοριάς και οι Νικόλαος και Γεώργιος (17^{ος} αιώνας) από το Λινοτόπι Καστοριάς, ενώ υπάρχουν αρκετοί άλλοι που δεν σώζονται τα ονόματά τους. Εκτός από την περιοχή της Κόνιτσας, Λινοτοπίτες και Γραμμοστινοί ζωγράφοι αγιογραφούν κατά τον 17^ο αιώνα πολλές εκκλησίες και σε άλλες περιοχές της Ηπείρου, όπως τα Ζαγόρια και η Β. Ήπειρος.

Λιγοστές είναι οι φορητές εικόνες που έχουν διασωθεί και χρονολογούνται στον 16^ο αιώνα. Από τις πιο αξιόλογες είναι η δεσποτική εικόνα του Χριστού Ανεξικάκου, στο τέμπλο του καθολικού της μονής Μολυβδοσκεπάστου⁴⁴.

110. Εικόνα αγίου Γεωργίου, 17^{ου} αιώνα

43. Ο ζωγράφος είναι γνωστός και από ένα άλλο έργο του, τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο μοναστήρι της Μαυριώτισσας στην Καστοριά. Φαίνεται λοιπόν ότι τον 16^ο αιώνα εκτός από τους ζωγράφους από την Μακεδονία (Λινοτοπίτες, Γραμμοστινοί) και ζωγράφοι από την Ήπειρο αγιογραφούν εκκλησίες στη Μακεδονία, κάτι που θα γίνει πιο έντονο τους επόμενους αιώνες με τους Χιονιαδίτες ζωγράφους.

44. Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στη Μονή Μολυβδοσκεπάστου Ιωαννίνων», ό.π., σ. 490 κ.ε.

111. Μολυβδοσκεπάστος. Ναός Αγίων Αποστόλων. Λεπτομέρεια από την εικόνα της Ένθρονης Θεοτόκου

Η εικόνα είναι έργο του μοναχού Παχωμίου του α' μισού του 16^{ου} αιώνα και έχει σπάνια διακοσμητικά στοιχεία, όπως μάργαρο και χρυσόσκονη στο ένδυμα του Χριστού. Στον 16^ο-17^ο αιώνα έχουν χρονολογηθεί και οι μεγάλων διαστάσεων εικόνες, που φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων Μολυβδοσκεπάστου. Πρόκειται για τρεις εικόνες (του Χριστού, της Παναγίας και των Αγίων Αποστόλων), που πιθανόν προέρχονται από το παλαιό τέμπλο του ναού. Οι επιγραφές που συνοδεύουν τις μορφές είναι γραμμένες στη σλαβονική γλώσσα και αποτελούν ένδειξη ότι οι εικόνες αυτές ήταν αφιερώματα εύπορων κατοίκων της Διπαλίτσας, που πιθανότατα είχαν σχέσεις με παραδουνάβιες περιοχές και τη Ρωσία. Σλαβονικές επιγραφές φέρει επίσης και η εικόνα του αγίου Αθανασίου με σκηνές από το βίο του, που συντηρήθηκε πρόσφατα από την Αρχαιολογική

Υπηρεσία, και η οποία βρίσκεται στο σημερινό τέμπλο του ναού.

Περισσότερες είναι οι εικόνες που χρονολογούνται στον 17^ο αιώνα και φυλάσσονται σε ναούς της Κόνιτσας, της Πυρσόγιαννης και σε άλλους οικισμούς της περιοχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εικόνες του ένθρονου αγίου Γεωργίου, της Παναγίας Οδηγήτριας και του Χριστού που υπάρχουν στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πυρσόγιαννη. Η τελευταία εικόνα παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με μια άλλη της ίδιας εποχής που εντοπίσαμε στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Φούρκα. Χαρακτηριστικά στοιχεία, και των τριών εικόνων που είναι σκαφωτές, είναι το ξυλόγλυπτο πλαίσιο που μιμείται σχοινί και τα ωραία ανάγλυφα φωτιστέφανα με τον πυκνό φυτικό διάκοσμο.

Εικόνες της ίδιας εποχής σώζονται στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Πληκάτι, στο ναό

112. Κόνιτσα. Ναός Αγίων Αποστόλων. Οι εικόνες της παναγίας Βρεφοκρατούσας και των Αγίων Πέτρου και Παύλου

του Αγίου Αθανασίου στους Χιονιάδες και στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Μοναστήρι Δήμου Κόνιτσας⁴⁵.

Στο ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κόνιτσα υπάρχουν μεταξύ των άλλων τρεις αξιόλογες εικόνες, στις οποίες απεικονίζονται αντίστοιχα οι άγιοι Απόστολοι, η Παναγία και ο άγιος Νικόλαος. Στην πρώτη εικόνα οι άγιοι Πέτρος και Παύλος εικονίζονται ολόσωμοι στο κέντρο, ενώ και δεξιά και αριστερά σε δύο σειρές υπάρχουν σε μικρογραφία οι μορφές των άλλων αποστόλων. Στην εικόνα της Παναγίας, που εικονίζεται ένθρονη να κρατάει το μικρό Χριστό, είναι ζωγραφισμένες επίσης δεξιά και αριστερά δώδεκα σκηνές από το βίο της. Την ίδια ακριβώς διάταξη έχει και η εικόνα του αγίου Νικολάου, στην οποία αγιογραφούνται επίσης δώδεκα σκηνές από το βίο του⁴⁶. Οι τρεις εικόνες είναι ελαφρά σκαφωτές, έχουν τις ίδιες περίπου διαστάσεις, και είναι έργο του ίδιου ζωγράφου.

Πρόκειται για έναν πολύ καλό ζωγράφο με άριστη τεχνική, που φαίνεται επηρεασμένος από την τέχνη της Κρητικής σχολής ζωγραφικής. Για τον ζωγράφο αυτό δεν γνωρίζουμε τίποτα, ούτε πώς αυτές οι εικόνες βρέθηκαν στο ναό των Αγίων Αποστόλων (ο σημερινός ναός είναι του 18^{ου} αιώνα), αν και θεωρούμε πολύ πιθανό να είναι προσφορά κάποιου εύπορου Κονιτσιώτη, στο ναό που υπήρχε τον 17^ο αιώνα στην ίδια θέση.

Αξιόλογη είναι επίσης στον ίδιο ναό και η εικόνα της Δέησης. Στην εικόνα, που έχει τοξωτή απόληξη, εικονίζονται ο Χριστός καθισμένος σε ξυλόγλυπτο θρόνο, στο πίσω μέρος του οποίου στέκονται όρθιοι η Παναγία και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, σε στάση δέησης. Πρόκειται για ένα άλλο έργο επηρεασμένο από την κρητική ζωγραφική της εποχής, χωρίς να αποκλείεται να είναι και έργο κρητικού ζωγράφου⁴⁷.

45. Οι περισσότερες από τις εικόνες που αναφέρουμε είναι άγνωστες στην έρευνα και πολλές από αυτές παραμένουν ασυντήρητες.

46. Οι εικόνες δεν είναι συντηρημένες. Ενδεχομένως μετά τη συντήρηση να προκύψουν νέα στοιχεία γι' αυτές.

47. Τα στοιχεία, που δίνονται εδώ, προέρχονται από μια προκαταρκτική έρευνα. Πιστεύουμε ότι από τη συστηματική μελέτη των εικόνων αυτών, αλλά και άλλων που υπάρχουν σε ναούς της περιοχής, θα προκύψουν σημαντικά στοιχεία για την εκκλησιαστική ζωγραφική.

113. Πληκάτι. Ναός Αγίου Αθανασίου. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Στον 17^ο αιώνα αποδίδουμε δύο εικόνες από τη μονή Εισοδίων της Θεοτόκου κοντά στο χωριό Μοναστήρι. Πρόκειται για τις εικόνες των Εισοδίων και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας⁴⁸, που περιβάλλονται από ωραία ξυλόγλυπτα πλαίσια, τα οποία σχηματίζουν συνεχόμενους κύκλους, όπου είναι ζωγραφισμένες άγιες μορφές. Την ίδια εποχή χρονολογείται επίσης το ξυλόγλυπτο τέμπλο στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Πληκάτι, που προέρχεται από έναν παλαιότερο ναό και τοποθετήθηκε στο ναό που προαναφέρεται, ο οποίος χρονολογείται στον 18^ο αιώνα. Το τέμπλο αποτελεί αξιόλογο δείγμα ξυλογλυπτικής και διακοσμείται με χρυσά φυτικά κοσμήματα, σε χρωματιστό βάθος. Στο πάνω μέρος του υπάρχουν τα Αποστολικά (εικόνες με τις μορφές των αποστόλων, κάτω από ξυλόγλυπτα τόξα), ο μεγάλος ξυλόγλυπτος σταυρός και τα λυπηρά. Πιθανότατα, όταν το

τέμπλο προσαρμόστηκε στο σημερινό ναό, που χρονολογείται στο 18^ο αιώνα, τοποθετήθηκε στο πάνω μέρος του τέμπλου η ζωγραφιστή «ζωφόρος» με τα φανταστικά κτίρια, που εικονίζονται κάτω από το ξοστοιχία.

Τον 17^ο αιώνα στην Κόνιτσα, παράλληλα με την άνθιση της χριστιανικής κοινότητας, εξαπλώνεται στη μουσουλμανική κοινότητα η αίρεση των Μπεκτασήδων, η οποία πρέσβευε τη συνύπαρξη μουσουλμάνων, χριστιανών και ιουδαίων. Στην Κόνιτσα ιδρύονται τεκέδες (μουσουλμανικά μοναστήρια δερβίσηδων). Υπήρχαν έξι τουλάχιστον τεκέδες που περιελάμβαναν έναν ή περισσότερους τουρμπέδες (μασωλεία), χώρους για τις τελετές, κελιά κ.α. Από αυτά σήμερα σώζονται μόνο τρεις τουρμπέδες, για τους οποίους γίνεται εκτενέστερα λόγος παρακάτω.

48. Οι εικόνες μας είναι γνωστές από φωτογραφίες του αρχείου της 8^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Η περιοχή της Κόνιτσας κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα

Από τα στοιχεία που έχουμε σήμερα, η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της φαίνεται ότι γνώρισε κάποια κάμψη κατά τον 18^ο αιώνα. Σε αντίθεση με άλλες περιοχές, όπως τα γειτονικά Ζαγοροχώρια, στην περιοχή της Κόνιτσας δεν υπάρχουν οι πολυάριθμοι αγιογραφημένοι ναοί, που αποτελούν τη σημαντικότερη ένδειξη της μεγάλης ανάπτυξης που γνώρισε η ζωγραφική τέχνη στην Ήπειρο την εποχή αυτή. Πρόκειται παράλληλα για σημαντική μαρτυρία της οικονομικής ευρωστίας των οικισμών αυτών⁴⁹.

Η μονή Στομίου⁵⁰ είναι πολύ γνωστή στην περιοχή. Βρίσκεται στην αριστερή όχθη της χαράδρας του Αώου, ανάμεσα στις δασωμένες πλαγιές των βουνών Γκαμήλας και Τραπεζίτσας, και σε ένα τοπίο ιδιαίτερης φυσικής ομορφιάς. Οφείλει την προσωνυμία της στο μικρό άνοιγμα (στόμιο) που υπάρχει στη χαράδρα, στο σημείο που είναι κτισμένο το μοναστήρι. Ένας ψηλός περιβολότοιχος περιβάλλει τα κελιά και το καθολικό, που σύμφωνα με επιγραφές, χρονολογείται το 1774.

114. Κόνιτσα. Η μονή Στομίου

Από τους λιγοστούς ναούς που κτίζονται τη συγκεκριμένη περίοδο είναι τα καθολικά των μονών Στομίου και Κλαδόρμης και οι ενοριακοί ναοί του Αγίου Αθανασίου στο Πληκάτι, Αγίου Νικολάου Πυρσόγιαννης και των Αγίων Αποστόλων Κόνιτσας. Στα καθολικά των μονών επικρατεί ο αγιορείτικος τύπος, ενώ οι ενοριακές εκκλησίες κτίζονται κυρίως στον τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής.

Αρχικά η μονή βρισκόταν στη δεξιά όχθη της χαράδρας, στη θέση Παλαιομονάστηρο, και σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες μαρτυρίες κτίστηκε το 1590. Είχε μεγάλη περιουσία, κυρίως στον κάμπο της Κόνιτσας, και δαπανούσε αρκετά χρήματα για το ελληνικό σχολείο που λειτουργούσε στην Κόνιτσα. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα το μοναστήρι παρέμεινε ανενεργό και εγκαταλείφθηκε.

49. Τον 18^ο αιώνα κυριαρχούν οι ομάδες των ζωγράφων από το Καπέσοβο Ζαγορίου, οι οποίοι αγιογραφούν δεκάδες ναούς σε ολόκληρη την Ήπειρο.

50. Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ό.π., σ. 147-151.

115. Πληκάτι. Ναός Αγίου Αθανασίου. Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου.

Το 1943 πυρπολήθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής και κάηκαν τα κελιά του τα οποία αναστηλώθηκαν, γλίτωσε όμως το καθολικό, που είναι κτισμένο στον αθωνίτικο τύπο. Εσωτερικά του ναού, χαρακτηριστικά είναι τα γύψινα διακοσμητικά πλαίσια που κοσμούν τους τοίχους, τον τρούλο και τα τόξα, σχηματίζοντας μετάλλια ή οξυκόρυφα τόξα με ανθεμωτές απολήξεις. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα μορφή διακόσμησης, χαρακτηριστική αυτής της εποχής, που είναι επηρεασμένη από την αστική αρχιτεκτονική.

Το άλλο μοναστήρι που ιδρύεται την εποχή αυτή στην περιοχή που εξετάζουμε είναι η **μονή Παναγίας Κλαδόρμης**⁵¹. Βρίσκεται σε απόσταση από τον οικισμό της Φούρκας, σε υψόμετρο 1100μ. και σε μια δυσπρόσιτη παλαιότερα περιοχή⁵². Η μονή Κλαδόρμης είναι ονομαστό μοναστήρι, κυρίως για τις τρεις θαυματουργές εικόνες της Παναγίας. Παλαιότεροι ερευνητές τοποθετούν την ίδρυσή της τη

βυζαντινή εποχή, ωστόσο σήμερα δεν υπάρχουν στοιχεία που να το τεκμηριώνουν. Δύο λίθινες εντοιχισμένες επιγραφές αναφέρουν ως χρονολογία ανέγερσης του καθολικού το 1747. Όμως οι εικόνες της Παναγίας και του Ιωάννη του Προδρόμου στο τέμπλο του ναού, που χρονολογούνται αντίστοιχα το 1702 και 1681, αποτελούν ένδειξη ότι προέρχονται από έναν παλαιότερο ναό που προϋπήρχε, ενδεχομένως στη θέση του σημερινού. Το καθολικό είναι αθωνίτικου τύπου, με δύο αψίδες στη βόρεια και νότια πλευρά. Η ανατολική αψίδα διακοσμείται με αβαθή λεπτά τόξα. Πολυγωνικός τρούλος υψώνεται στο κέντρο του κυρίως ναού.

Η μονή περικλείεται από περίβολο, ο οποίος αποτελεί και την εξωτερική τοιχοποιία σειράς κτιρίων, όπως το ηγουμενείο, κελιά και χώροι διαμονής των προσκυνητών.

Στο καθολικό, οι τοιχογραφίες χρονολογούνται το 1930 και έγιναν από τον αγιογράφο Χ. Μόκα, από τη γειτονική Φούρκα.

51. Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ό.π., σ. 193-197.

52. Το μοναστήρι βρίσκεται επίσης κοντά στους οικισμούς Δροσοπηγή, Πλαγιά, Επταχώρι και Ζούζουλη.

116. Πληκάτι. Ο ναός του Αγίου Αθανασίου

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στο Πληκάτι είναι μονόχωρη βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά. Στο εσωτερικό κοσμεύεται με αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο του 17^{ου} αιώνα, που έχει με διάφορες προσθήκες προσαρμοστεί στο σημερινό ναό. Επίσης, υπάρχει μια θαυμάσια ζωγραφιστή οροφή που χρονολογείται στο 1714 και διακοσμείται με μικρά διάχωρα και πλαίσια με πολύχρωμες γιρλάντες λουλουδιών. Στο κέντρο σχηματίζεται μεγάλο πολυγωνικό διάχωρο, με βαθμιδωτά ζωγραφιστά πλαίσια, που σχηματίζουν ένα είδος αβαθούς τρούλου, όπου είναι ζωγραφισμένος ο Χριστός ως Παντοκράτορας. Στο τέμπλο υπάρχουν αξιόλογες δεσποτικές εικόνες του 18^{ου} αιώνα, όπως η ένθρονη Παναγία, που στέφεται από αγγέλους και ο άγιος Νικόλαος, ο οποίος πλαισιώνεται από σκηνές του βίου του.

117. Λεπτομέρεια της ξυλόγλυπτης οροφής του ναού του Αγίου Αθανασίου. Έργο του 1714.

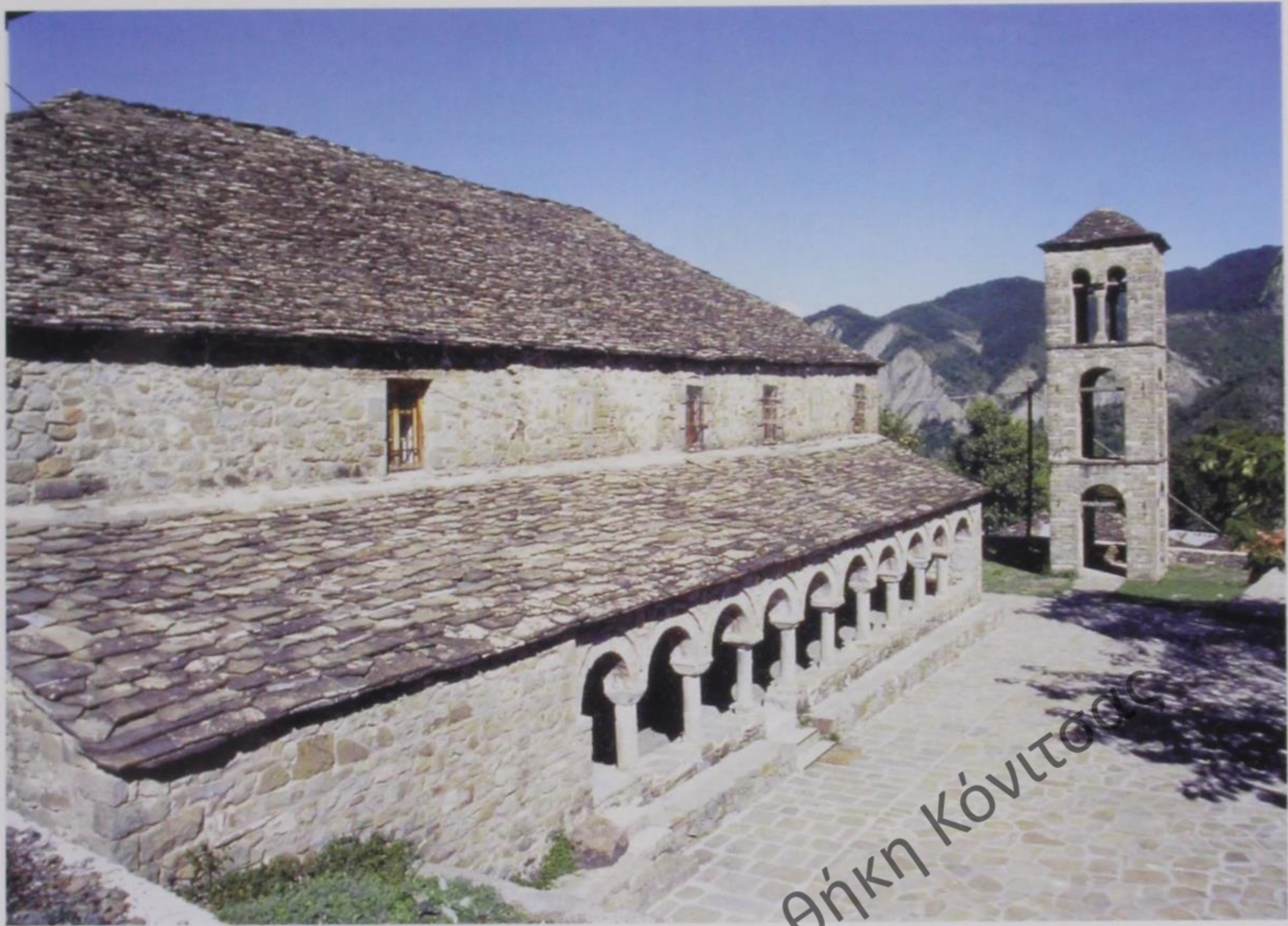

118. Πληκάτι. Ναός του Αγίου Αθανασίου. Λεπτομέρειες της ξυλόγλυπτης οροφής του ναού

119. Πυρσόγιαννη. Ο ναός του Αγίου Νικολάου.

Κτίσμα του 18^{ου} αιώνα είναι και ο ναός του Αγίου Νικολάου Πυρσόγιαννης, που βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού. Είναι κτισμένος στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, με ευρύχωρο νάρθηκα στη δυτική πλευρά. Δύο τοξοστοιχίες από τέσσερις κίονες χωρίζουν τον κυρίως ναό σε τρία κλίτη. Ένα πολύτοξο κιονοστήριγμα, γιατί καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς. Ανατολικά εξέχει η αψίδα του ιερού βήματος, που διακοσμείται με συνεχόμενα τόξα. Σύμφωνα με μια μισοσβησμένη επιγραφή, που υπάρχει εντοιχισμένη κοντά στην νότια είσοδο, η εκκλησία του Αγίου Νικολάου κτίστηκε το 17[..]. Σε μικρή απόσταση υψώνεται πέτρινο πυργοειδές καμπαναριό.

Εσωτερικά, το τέμπλο του ναού είναι απλό και σχετικά νεότερο. Εκτός από τις δεσποτικές εικόνες, το τέμπλο φέρει μια σειρά εικόνων με σκηνές από το Δωδεκάορτο και δύο σειρές αποστολικών εικόνων.

Στο νάρθηκα φυλάσσονται πολύ σημαντικές εικόνες, οι περισσότερες από τις οποίες συντηρήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο εικόνες

120. Πυρσόγιαννη. Ναός Αγίου Νικολάου
Εικόνα αδιάγνωστου αγίου.

121. Πυρσόγιαννη. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου
Αργυρή στάχωση ευαγγελίου, έργο του 1631.

αδιάγνωστων αγίων με ωραία ξυλόγλυπτα πλαίσια, μια άλλη του Χριστού Παντοκράτορα και μια τρίτη του αγίου Γεωργίου, που χρονολογούνται όλες στο 17^ο αιώνα.

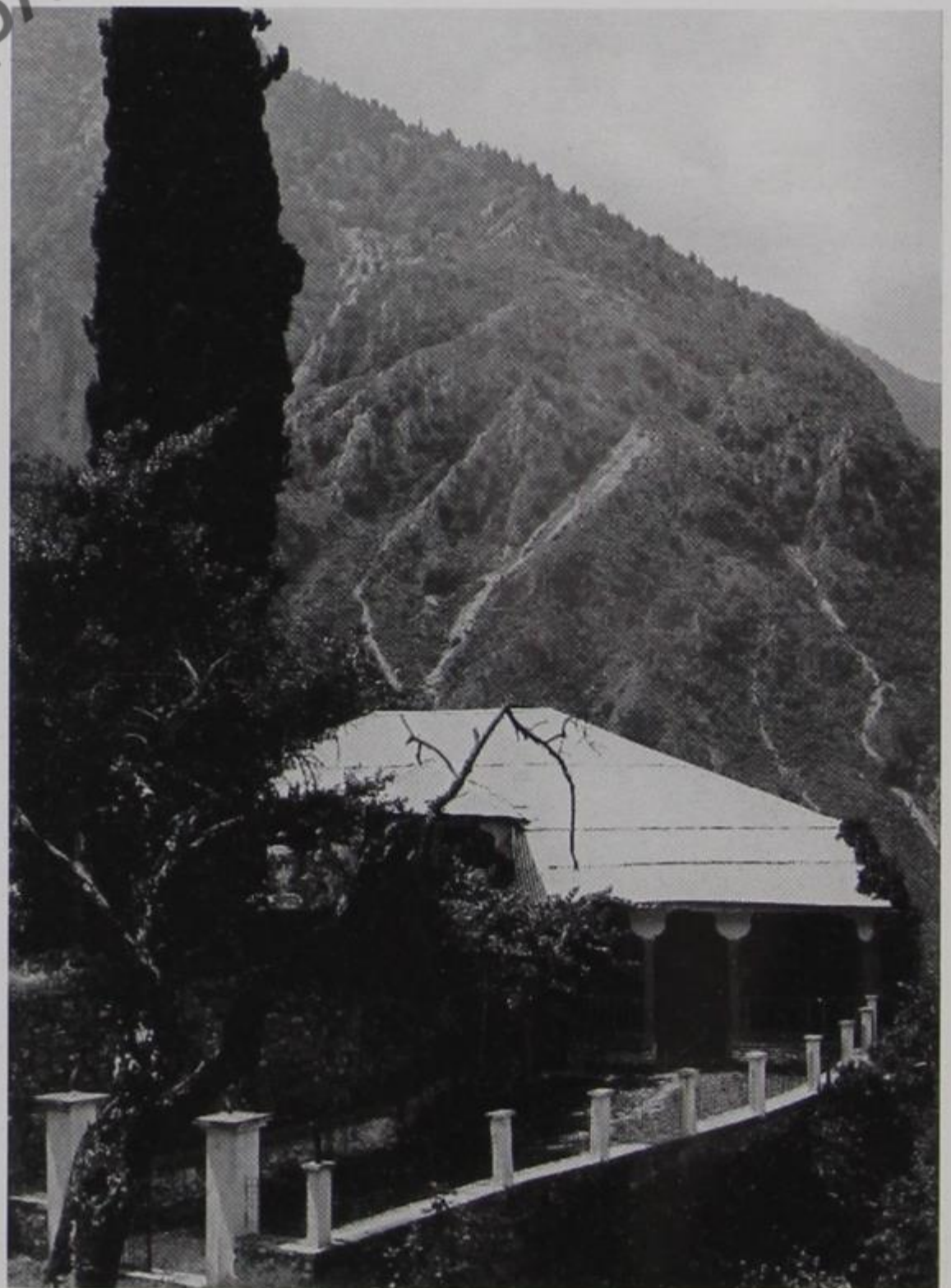
Από τα άλλα κειμήλια (διπλοκόπηρα, ευαγγέλια, σταυρούς κ.α.) που επίσης φυλάσσονται στην εκκλησία, ιδιαίτερα σημαντικό θεωρούμε ένα ευαγγέλιο που τυπώθηκε το 1624. Το ευαγγέλιο έχει αργυρή επένδυση με την παράσταση της εΙς Άδου Καθόδου του Χριστού και τα σύμβολα των ευαγγελιστών. Σύμφωνα με την επιγραφή που υπάρχει, η στάχωση χρονολογείται στο 1631 και «ετελειώθη για χειρός εμού Ιωάννη Κ...δια συνδρομής κόπου κυρίου Καστορήβου έτος ΖΡΛΘ Γηόργη». Δεν υπάρχουν στοιχεία για τον αργυροχό⁵³ και τον δωρητή του ευαγγελίου. Από τη χρονολογία που προαναφέραμε συνάγεται το συμπέρασμα ότι το ευαγγέλιο, όπως και αρκετές από τις εικόνες του ναού, προέρχονται από ένα παλαιότερο ναό, ο οποίος δεν αποκλείεται να προϋπήρχε στη θέση του σημερινού.

Στα τέλη του ίδιου αιώνα κτίστηκε στην Κόνιτσα και η εκκλησία των Αγίων Αποστό-

53. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για την καταγωγή του αργυροχόου Ιωάννη. Για το έργο δύο άλλων αργυροχόων που κατάγονταν από την Κόνιτσα γίνεται λόγος παρακάτω.

λων. Το μνημείο έχει δεχθεί πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις, που έχουν αλλοιώσει την αρχική μορφή του. Πρόκειται σήμερα για κοιμητηριακό ναό, κτισμένο στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης βασιλικής. Τα κλίτη χωρίζονται με τοξοστοιχίες. Λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους η δυτική πλευρά του ναού ορθώνεται σε μεγάλο ύψος, με παράθυρα σε δύο σειρές. Η εκκλησία έχει στη βόρεια πλευρά, όπου και η κεντρική είσοδος της, μικρό χαγιάτι με ξύλινα στηρίγματα, τα οποία παλαιότερα στήριζαν ωραία τεθλασμένα τόξα, στοιχείο αστικής αρχιτεκτονικής.

Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων κτίστηκε το 1791. Είναι ωστόσο βέβαιο ότι προϋπήρχε ναός στην ίδια θέση, αφού στο βόρειο τοίχο του σημερινού κυρίως ναού και στο ιερό βήμα, σώζονται τοιχογραφίες σε δύο στρώματα, από τις οποίες οι παλαιότερες με επιφύλαξη χρονολογούνται στους πρώιμους μεταβυζαντινούς χρόνους και οι νεότερες στο 17^ο αιώνα. Φαίνεται ότι μέρος των τοίχων του αρχικού ναού διατηρήθηκαν κατά την ανακαίνιση του 17^{ου} αιώνα και ενσωματώθηκαν αργότερα στη βασιλική που κτίστηκε τον 18^ο και σώζεται έως σήμερα.

122. Κόνιτσα. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων.
(παλαιά φωτογραφία).

Στο νεότερο τέμπλο του ναού είναι ενσωματωμένες αξιόλογες εικόνες⁵⁴, όπως η εικόνα του αγίου Νικολάου που περιβάλλεται από δώδεκα σκηνές του βίου του, η εικόνα των αγίων Τρύφωνα και Χαραλάμπους και μία άλλη με την Παναγία Βρεφοκρατούσα, ένθρονη σε χρυσοποίκιλτο θρόνο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο μεγάλος ξυλόγλυπτος σταυρός που βρίσκεται στην κορυφή του τέμπλου, και πλαισιώνεται από λυπηρά που περιβάλλονται από ωραίο ανάγλυφο διάκοσμο. Όπως και άλλα τμήματα του τέμπλου (τα οποία διακοσμούνται με ωραίο πυκνό ξυλόγλυπτο φυτικό διάκοσμο, σε χαμηλό ανάγλυφο) ανήκουν σε άλλο παλαιότερο τέμπλο, πιθανότατα του ναού που προϋπήρχε στην ίδια θέση. Η ζωγραφική του σταυρού και των λυπηρών, αλλά και ο

123. Κόνιτσα. Ναός των Αγίων Αποστόλων. Εικόνα των αγίων Τρύφωνα και Χαραλάμπους.

124. Κόνιτσα. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Εικόνα των αγίων Αποστόλων με αργυρό επίθημα του 1817

ξύλόγλυπτος διάκοσμος, παραπέμπουν σε άριστους τεχνίτες. Άλλωστε είναι γνωστό ότι η περιοχή διέθετε πολύ καλούς μαστόρους στην επεξεργασία του ξύλου, από τους οποίους οι πιο ονομαστοί ήταν οι ξυλογλύπτες (ταγιαδόροι) του Τουρνόβου, σήμερα Γοργοπόταμος, που κατασκεύασαν και το τέμπλο του ναού της Μητροπόλης των Ιωαννίνων⁵⁵.

Στο τέμπλο υπάρχει επίσης η δεσποτική εικόνα της Βρεφοκρατούσας Παναγίας, η οποία αν και φέρει τη χρονολογία 1411, είναι έργο του 19^{ου} αιώνα και όχι βυζαντινή. Η χρονολογία που προαναφέραμε είναι άγνωστο πότε προστέθηκε και υποδηλώνει ύπαρξη παλαιότερου στρώματος βυζαντινής εποχής. Μια άλλη εικόνα, των αγίων Αποστόλων υπάρχει επίσης στο τέμπλο του ναού. Η κεντρική παράσταση των Πέτρου και Παύλου, που κρατούν ομοίωμα ναού, καλύπτεται από αργυρή επένδυση, η οποία σύμφωνα με επιγραφή είναι έργο του 1817 του χρισοχού Αθανασίου Πολυχρόνου⁵⁶.

54. Για τις εικόνες του 17^{ου} αιώνα, που υπάρχουν στο ναό γίνεται λόγος στη σ. 101

55. Κ. Βλάχος, «Ο μητροπολιτικός ναός Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1991, σ. 381-384.

56. Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Ηπειρώτες Χρυσικοί και Αργυροχόοι. Συμβολή στη μελέτη της ηπειρωτικής αργυροχοΐας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005), σ. 95.

125. Πληκάτι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Εικόνες της ενθρονής Παναγίας Βρεφοκρατούσας και του έφιππου Αγίου Γεωργίου

Η ζωγραφική αυτής της εποχής στους ναούς της περιοχής είναι κυρίως γνωστή από κάποιες φορητές εικόνες που έχουν σωθεί. Ένα σύνολο σημαντικών έργων εντοπίζονται στο ναό των Αγίων Αποστόλων Κόνιτσας. Πρόκειται για τις εικόνες της ενθρονής Παναγίας Βρεφοκρατούσας, των αγίων Τρύφωνα και Χαραλάμπους, της αγίας Παρασκευής και του αγίου Παντελεήμονα, της Αγίας Τριάδας, ενός έφιππου αγίου και του αγίου Ιωάννη Προδρόμου⁵⁷. Τις αποδίδουμε όλες στον ίδιο ζωγράφο και τις χρονολογούμε στην πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα.

Την ίδια περίπου εποχή χρονολογείται η θαυμάσια οροφή του ναού του Αγίου Αθανασίου στο Πληκάτι, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, και πιθανότατα μια σειρά με φανταστικές απεικονίσεις κτιρίων και τοπίων που είναι ζωγραφισμένα πάνω από τα αποστολικά και στο κάτω μέρος (ποδιά) του τέμπλου.

Στο Πληκάτι και στο ναό της Κοίμησης εντοπίσαμε μια άλλη ομάδα εικόνων, που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και χρονολογείται στο β' μισό του 18^{ου} αιώνα. Οι εικόνες (του Παντοκράτορα, της Παναγίας⁵⁸, του αγίου Γεωργίου, του αγίου Αθανασίου κ.α.) βρίσκονται σήμερα στο τέμπλο του ναού. Εκτός από τα ξυλόγλυπτα πλαίσια όλες έχουν ανάγλυφο χρυσό βάθος με βλαστούς που συμπλέκονται μεταξύ τους, δημιουργώντας ωραία σχέδια. Πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα που, απ' όσο γνωρίζουμε έως σήμερα, δεν συναντάται σε άλλες εικόνες στην Ήπειρο. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η εικόνα του αγίου Ιωάννη Προδρόμου⁵⁹ στον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου στο χωρίο Μοναστήρι, την οποία εντάσσουμε στην ίδια ομάδα με τις εικόνες στο Πληκάτι.

Το 1774 χρονολογείται μια εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, στο ναό του Αγίου Νικολάου Πυρσόγιαννης. Έργα του ίδιου

57. Στο κάτω μέρος της εικόνας υπάρχει η χρονολογία 1705.

58. Στο κάτω μέρος του χρυσοποίκιλτου θρόνου της Παναγίας υπάρχει η χρονολογία 1776.

59. Πιθανότατα προέρχεται από τη μονή Εισοδίων της Θεοτόκου, όπου υπάρχουν και άλλες εικόνες της ίδιας εποχής.

126. Πυρσόγιαννη. Ναός Αγίου Νικολάου. Εικόνα αγίου Ιωάννη Προδρόμου, έργο του 1774.

ζωγράφου (το όνομα του οποίου για την ώρα αγνοούμε) είναι επίσης οι εικόνες των αγίων Σπυρίδωνα και Αθανασίου και πιθανότατα και των Τριών Ιεραρχών⁶⁰.

Τον 18^ο αιώνα στην Ήπειρο η τέχνη της ζωγραφικής παρουσιάζει μεγάλη ανάπτυξη. Ομάδες ζωγράφων που κατάγονταν κυρίως από το Καπέσοβο Ζαγορίου, τους Καλαρρύτες και τα Κατσανοχώρια (Φορτόσι, Ελληνικό, Κορύτιανη κ.α.) αγιογραφούν πολυάριθμους ναούς και διακοσμούν αρχοντικά όχι μόνο στην Ήπειρο, στη Δυτική Μακεδονία, τη Θεσσαλία και αλλού. Καμία όμως από τις ομάδες αυτές δεν φαίνεται να δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή της Κόνιτσας.

Την ίδια εποχή κάνουν την εμφάνισή τους και ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες, οι

οποίοι θα εξακολουθήσουν να εξασκούν την τέχνη τους έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι Χιονιαδίτες θα διακριθούν όχι μόνο στην αγιογραφία, αλλά και στην τοπιογραφία, τις νεκρές φύσεις, και τη διακοσμητική. Από τα πρωιμότερα μέχρι σήμερα γνωστά έργα τους στην περιοχή της Κόνιτσας είναι οι εικόνες στον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου στο Μοναστήρι (Μποτσι-φάρι), που προέρχονται από τον παλιό ναό, στη θέση του οποίου κτίστηκε ο σημερινός. Οι εικόνες του αγίου Γεωργίου έφιππου, του Παντοκράτορα, της Παναγίας Οδηγήτριας και του αγίου Αθανασίου χρονολογούνται το 1760 και είναι έργα του ζωγράφου Κωνσταντίνου.

Το 1770 οι Χιονιαδίτες ζωγράφοι Κωνσταντίνος και Μιχαήλ του Μιχαήλ αγιογραφούν το καθολικό της μονής Αβελ στη Βήσσανη Πωγωνίου. Οι αγιογραφίες τους χαρακτηρίζονται από πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα, τα έντονα χρώματα, την πληθώρα των μορφών με την ανήσυχη διάθεση που αποτυπώνεται στις κινήσεις και την έκφραση, στοιχεία που συναντώνται και σε άλλα έργα Χιονιαδιτών, που πληθαίνουν τον επόμενο αιώνα.

Ωστόσο, από όσο γνωρίζουμε σήμερα, κανένα μνημείο στην περιοχή της Κόνιτσας αυτής της εποχής δεν σώζει τοιχογραφίες που έγιναν από Χιονιαδίτες, ενώ παράλληλα, από τους σωζόμενους ναούς δεν διαφαίνεται η μεγάλη ανάπτυξη που γνώρισε η ζωγραφική στην υπόλοιπη Ήπειρο. Οι Χιονιαδίτες,⁶¹ την εποχή αυτή, ασκούν την τέχνη τους σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Έτσι, ο προαναφερόμενος ζωγράφος Κωνσταντίνος αγιογράφησε το 1774 το καθολικό της μονής του Αγίου Δημητρίου στη Βλάση Εορδαίας και μαζί με τον Μιχαήλ τον Άγιο Αχίλλειο στον Πεντάλοφο Κοζάνης, ενώ το 1779 στο συνεργείο τους προστέθηκε και ο συγχωριανός τους Ιωάννης και μαζί αγιογράφησαν το ναό του Αγίου Γεωργίου στην Οξύνεια Καλαμπάκας.

Εκτός από τους Χιονιαδίτες ζωγράφους αυτής της εποχής υπάρχουν επίσης πληροφορίες και για δύο **αργυροχόους** που κατάγονταν από την Κόνιτσα, έργα της τέχνης τους όμως σώζονται σε άλλες περιοχές. Ο πρώτος είναι γνωστός από επιγραφή που σώζεται στο

60. Οι εικόνες αυτές φυλάσσονται σήμερα στο νάρθηκα του ναού.

61. Για τους Χιονιαδίτες ζωγράφους βλ. Γ. Παΐσιος, *Αγιογραφία και αγιογράφοι Χιονιάδων*, Ιωάννινα 1963 και Κ. Μακρής, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι*, 65 *λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα 1981. Επίσης βλ. Μ. Νάνου, «*Διαδρομές Αντιβόλων. Τα καπεσοβίτικα σχέδια της συλλογής Γιαννούλη και η σχέση τους με τον Χιονιαδίτη ζωγράφο Αναστάσιο Παπακώστα (Μαρινά)*», *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων 25^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2005, σ. 91-92. Σημαντικός αριθμός

127. Κόνιτσα. Τουρμπέδες

επίθημα μιας εικόνας του Αγίου Γεωργίου που βρίσκεται σήμερα στο Βουκουρέστι. Η επιγραφή, ασημόδεσεν ο δούλος του θεού Κώστας από πολιτείαν Κόνιτσα, δεν τεκμηριώνει ωστόσο με βεβαιότητα ότι πρόκειται για τον τεχνίτη ή τον αναθέτη του επιθήματος. Ο δεύτερος είναι ο Χριστόδουλος Πανταζής, ένας άριστος τεχνίτης του ασημιού, που έζησε και εργάστηκε στα τέλη του 18^{ου} με αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η τέχνη του μας είναι γνωστή από το επίθημα της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας στο καθολικό της μονής Ευαγγελίστριας στα Άνω Πεδινά Ζαγορίου, που χρονολογείται το 1778. Έργα του ίδιου είναι επίσης η στάχωση του Ευαγγελίου στη μονή Άβελ στη Βήσσανη και η στάχωση του Ευαγγελίου στη μονή των Άνω Πεδινών, που χρονολογείται το 1809. Το τελευταίο Ευαγγέλιο έχει επενδεδυμένες τις όψεις του με ενιαία ελάσματα ασημιού⁶², που διακοσμούνται με σκηνές από το Δωδεκάορτο. Ο διάκοσμος είναι πυκνός, οι συνθέσεις πολυπρόσωπες. Οι μορφές έχουν αποδοθεί φυσιοκρατικά με αρκετά δυτικά στοιχεία.

ανθιβόλων της συλλογής αποδίδονται σε μέλη του εργαστηρίου των Καπεσοβιτών ζωγράφων.

62. Β. Ν. Παπαδοπούλου, «Ηπειρώτες Χρυσικοί και Αργυροχόοι. Συμβολή στη μελέτη της ηπειρωτικής αργυροχοΐας», ό.π., σ. 59-60 και 70-71.

63. Για το Χριστόδουλο και το έργο του βλ. Α. Τσιάρα, «Ο αργυροχόος Χριστόδουλος «του Πανταζή» από την Κόνιτσα Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 41 (2007), σ. 347-403.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα διάφορα παραπληρωματικά διακοσμητικά θέματα που πλαισιώνουν τις σκηνές.

Ο Χριστόδουλος υπογράφει τα έργα του με έναν ιδιαίτερα χαρακτηριστικό τρόπο⁶³, αφού εκτός από τον τόπο καταγωγής του, αναγράφει επίσης το όνομα της μητέρας του Χρυσάνθης και της συζύγου του Χαίδως, οι οποίες προφανώς συμμετείχαν στην παραγωγή των αργυρών αντικειμένων.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα χρονολογούνται με επιφύλαξη, γιατί δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, οι τρεις **τουρμπέδες** της Κόνιτσας. Πρόκειται για μαυσωλεία που κτίστηκαν προκειμένου να ενταφιαστούν σε αυτά σημαντικοί μουσουλμάνοι κληρικοί της πόλης, που ανήκαν στην αίρεση των Μπε-κτασήδων και αρχικά ανήκαν σε τεκέδες (μουσουλμανικά μοναστήρια), οι οποίοι σήμερα δεν σώζονται.

Ο πρώτος τουρμπές βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το τζαμί. Πρόκειται για πολυγωνικό κτίριο με τούξατα ανοίγματα, με θολωτή κάλυψη και κωνική στέγη με πλάκες. Εσωτερικά σώζει λείψανα ζωγραφικής, με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Στο εσωτερικό του υπάρχει τάφος.

Οι δύο άλλοι τουρμπέδες βρίσκονται σήμερα σε ιδιωτικές ιδιοκτησίες. Από αυτούς, ο τουρμπές ιδιοκτησίας Μουρεχίδη ή Ντίνη ανήκε σε τεκέ, ο οποίος κατά την παράδοση κτίστηκε, μετά από κάποιο θαύμα του Μπαμπά (κληρικού) Χουσέ και πήρε το όνομα του τελευταίου. Σύμφωνα με την ίδια παράδοση, κτίστηκε στη θέση του ναού του Αγίου Δημητρίου και ήταν από τους πιο πλούσιους τεκέδες της Κόνιτσας. Σήμερα σώζεται μόνο ο τουρμπές, σε άσχημη κατάσταση διατήρησης. Είναι πολυγωνικό κτίσμα, με ωραία ορθογώνια παράθυρα, στο πάνω μέρος των οποίων διαμορφώνονται τούξα. Στη βάση του θόλου υπήρχαν γραπτές διακοσμητικές ταινίες με σειρές ανθεμίων, που έχουν ατυχώς υποστεί πολλές φθορές. Ο άλλος τουρμπές βρίσκεται στην ιδιοκτησία Κενανίδη. Είναι οκταγωνικό κτίσμα και ανήκε στον τεκέ Σεΐχ Ισχάκ και Αβδουραχμάν. Η κατάσταση διατήρησής του είναι πολύ κακή. Ωστόσο η ωραία τοιχοδομία και η λίθινη οδοντωτή ταινία, που αποτελεί το γείσο της στέγης, μαρτυρούν ότι είναι ένα αξιόλογο δείγμα της μουσουλμανικής αρχιτεκτονικής της περιοχής.

128. Κόνιτσα. Το σπίτι της Χάμκως

Η Κόνιτσα και οι γύρω οικισμοί είναι γνωστοί για τους μαστόρους και λιθοξόους και τα λιθόκτιστα σπίτια με τις αυστηρές αναλογίες, αρκετά από τα οποία σώζονται και σήμερα. Στην πάνω Κόνιτσα βρίσκεται ένα φρουριακό συγκρότημα που ανήκε στην οικογένεια της Χάμκως, μητέρας του Αλή Πασά των Ιωαννίνων και κόρης του Ζεϊνάλ μπέη της Κόνιτσας⁶⁴. Πρόκειται για ένα από τα πιο χαρακτηριστικά αρχοντικά της Κόνιτσας, που πιθανότατα κτίστηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, αλλά δέχθηκε προσθήκες και επισκευές και το 19^ο αιώνα.

Το αρχοντικό, γνωστό ως **οικία της Χάμκως**, είναι κτισμένο σε θέση με εκπληκτική θέα στην πεδιάδα της Κόνιτσας και περικλείεται από ψηλό πέτρινο περίβολο, ο οποίος σε ορισμένα σημεία φτάνει τα 7μ. Το συγκρότημα, αναστηλώθηκε τα τελευταία χρόνια από την 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Αναπτύσσεται σε τρία τουλάχιστον επίπεδα, τα οποία ο επισκέπτης προσεγγίζει από ένα μεγάλο τοξωτό πυλώνα στη δυτική πλευρά, που διακοσμείται με ωραία λιθανάγλυφα. Λιθόστρωτο ανηφορικό δρομάκι οδηγεί στο δεύτερο επίπεδο του χώρου,

όπου βρίσκεται ένας δεύτερος πυλώνας, επίσης διακοσμημένος με λιθανάγλυφα, αριστερά του οποίου αναπτύσσεται το κυρίως αρχοντικό. Από αυτό το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ένας τριώροφος πύργος, στις όψεις του οποίου ανοίγονται πολλά πολεμιστροειδή ανοίγματα (ιδιαίτερα στον τρίτο όροφο).

129. Λιθανάγλυφα στο σπίτι της Χάμκως

64. Η Χάμκω (πιθ. 1725-1792) ήταν σύζυγος του Βελή πασά του Τεπελενίου.

130. Πλαγιά. Μονή Ζέρμας. Λιθανάγλυφο περίθυρο με πολύστιχη επιγραφή στη δυτική θύρα του καθολικού

Η οικία της Χάμκως περιλαμβάνει μια σειρά άλλων κτισμάτων, αρκετά από τα οποία παραμένουν ερειπωμένα, αλλά είναι ενδεικτικά της σπουδαιότητάς του. Από τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι οι λιτές γραμμές και οι αυστηρές αναλογίες, στοιχείο που παρατηρείται και σε άλλα σπίτια της ίδιας εποχής στην περιοχή.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας κτίζονται ή ανακαινίζονται αρκετές ενοριακές εκκλησίες, που είναι κυρίως μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτες βασιλικές, θολωτές ή ξυλόστεγες. Πρόκειται κυρίως για λιτά οικοδομήματα, με σειρά ορθογώνιων παραθύρων στις πλάγιες πλευρές, χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία. Από τις πιο χαρακτηριστικές είναι οι εκκλησίες του Αγίου Νικολάου στην Κόνιτσα, που κτίστηκε το 1842, του Αγίου Αθανασίου στην Αετόπετρα, κτίσμα του 1817, των Αγίων Αποστόλων στο Αηδονοχώρι, κτίσμα του 1856 και των Αγίων Αποστόλων στους Πάδες, του 1895.

Το 1802 γίνονται επισκευές στο καθολικό της μονής Ζέρμας και τοποθετείται το λίθινο περίθυρο με τα ωραία λιθανάγλυφα και την

πολύστιχη επιγραφή στη δυτική θύρα, στην οποία αναφέρονται οι χορηγοί από την Πυρσόγιαννη και Βούρμπιανη και οι πρωτομάστορες που επίσης κατάγονταν από τη Βούρμπιανη. Το 1888 αγιογραφείται ο νάρθηκας του καθολικού από ζωγράφους Κυργιάκο και Γεώργιο από τη Σαμαρίνα. Το 1854 άρχισε να κτίζεται το καθολικό της μονής Γκούρας, το οποίο όμως έμεινε ημιτελές και το 1870 ο ναός των Ταξιαρχών στο Γαναδιό.

131. Λεπτομέρεια του λιθανάγλυφου περίθυρου.

132. Μονή Ζέρμας. Λεπτομέρεια λιθανάγλυφου στο καθολικό της μονής

133. Πάδες. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.
Τοιχογραφίες στο θόλο του προστώου.

Το 1864 κτίζεται η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στο Παλιόελε. Πρόκειται για μια μεγάλων διαστάσεων βασιλική με τρεις ημικυκλικές αψίδες ανατολικά. Το ξωτό προστώο προβάλλει μπροστά στην είσοδο που ανοίγεται στο νότιο τοίχο. Ο ναός παρουσιάζει σήμερα σοβαρά στατικά προβλήματα. Θαυμάσιο είναι το ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1871, καθώς και το τέμπλο που χρονολογείται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου στους Χιονιάδες είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική και ανακαινίστηκε το 1866. Στην κόγχη του ιερού υπάρχουν αγιογραφίες του 1915, έργο των Χιονιαδίων Χριστόδουλου και Θωμά Μαρινά. Στο ναό σήμερα φυλάσσονται σημαντικές εικόνες του 18^{ου} αιώνα, για τις οποίες έχει γίνει ήδη αναφορά.

Το 1895 προστέθηκε και το κιονοστήρι-

κτο προστώο στη νότια πλευρά του ναού της Κοίμησης στους Πάδες. Η εκκλησία, κτίσμα πιθανότατα του 1784, είναι αγιογραφημένη με τοιχογραφίες του 1823, έργο Χιονιαδίων ζωγράφων. Έργο επίσης χιονιαδίτη ζωγράφου, του Αναστασίου Μιχ. Ζωγράφου, είναι και οι τοιχογραφίες στο θόλο του προστώου, όπου αγιογραφούνται σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη, όπως η δημιουργία των πρωτόπλαστων, η θυσία του Αβραάμ, ο Νώε με την κιβωτό κ.α.

Τρία καθολικά μονών ανακαινίζονται την ίδια εποχή. Πρόκειται για τα καθολικά της μονής Γενεθλίων Θεοτόκου στα Καβάσιλα, του Οσίου Νικάνορα και των Εισοδίων της Θεοτόκου κοντά στο Μοναστήρι.

Η μονή του Οσίου Νικάνορα⁶⁵ βρίσκεται στην κορυφή βράχου στη δυτική πλαγιά του Σμόλικα, ανάμεσα στα χωριά

65. Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ό.π., σ. 186κ.ε., όπου και άλλη βιβλιογραφία σχετική με την ιστορία της μονής.

134. Η μονή του Οσίου Νικάνορα

Τράπεζα (Βράνιστα), Εξοχή (Ζέλιστα) και Άγιος Νικάνορας (Κορτίνιστα). Αφορμή για την ανέγερση της μονής, που είναι γνωστή ως μονή Βράνιστας, στάθηκε μια επιδημία από την οποία κινδύνεψαν οι κάτοικοι του οικισμού της Κορτίνιστας, οι οποίοι και φρόντισαν για την ανακαίνισή του ναού.

Κατά τον Π. Αραβαντινό, η μονή προϋπήρχε ήδη από τον 17^ο αιώνα. Το καθολικό είναι μονόχωρη θολωτή βασιλική, στο κέντρο της οποίας υψώνεται τρούλος, και είναι προσαρμοσμένο στην μικρή επιφάνεια του βράχου. Οι τοιχογραφίες εσωτερικά είναι πολύ μαυρισμένες και διακρίνονται ελάχιστα. Επιγραφή πάνω από την είσοδο μας πληροφορεί ότι ο ναός αγιογραφήθηκε, δια χειρός του ταπεινού Βασιλείου Αποστόλη εκ κόμης Φραστανά της πόλεως Πωγωνιανής, το έτος 1826.

Για τη μονή Γενεσίου κοντά στα Καβάσιλα δεν υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες. Βρίσκεται κοντά στα ιαματικά λουτρά και κατά την παράδοση προϋπήρχε ήδη από τη βυζαντινή εποχή.

Το μικρό καθολικό είναι κτισμένο, πιθανόν το 1818, στον τύπο της μονόχωρης βασιλικής με χαγιάτι στη νότια πλευρά και κυλινδρικό τρούλο. Εσωτερικά οι τοιχογραφίες είναι έργο των αδελφών Ζήκου, Ματθαίου και του γιου του Αποστόλη, από τους Χιονιάδες και έγιναν το 1864. Από τις μορφές των αγίων που εικονίζονται, χαρακτηριστική είναι αυτή του νεομάρτυρα αγίου Ιωάννη του εκ Κονίτσης.

Στα τέλη του ίδιου αιώνα ανακαινίστηκε και το καθολικό της μονής των **Εισοδίων της Θεοτόκου**, που βρίσκεται σε κατάφυτη πλαγιά του Σμόλικα, μεταξύ των οικισμών Μόλιστας και Μοναστηρίου (Μποτσιφάρι). Πρόκειται για σημαντικό μοναστήρι, οι απαρχές της ίδρυσης του οποίου ανάγονται στον 17^ο αιώνα. Σε αυτό συνηγορούν και μερικές ενδιαφέρουσες εικόνες και βιβλία αυτής της εποχής, που σήμερα φυλάσσονται στη μονή.

Το καθολικό είναι κτισμένο στον τύπο της μονόκλιτης βασιλικής με μεταγενέστερο χαγιάτι στη νότια πλευρά, όπου ανοίγονται δύο εισοδοί, από τις οποίες αυτή που οδηγεί στον κυρίως ναό φέρει ωραίο λίθινο πλαίσιο με λιθανάγλυφα και τη χρονολογία 1892. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο, που επίσης χρονολογείται στον 19^ο αιώνα.

135. Μοναστήρι. Μονή των Εισοδίων της Θεοτόκου. Το λιθανάγλυφο περίθυρο του καθολικού.

136. Πουρνιά. Τοιχογραφία του Χριστού Παντοκράτορα στην θέση Μαυρόπετρο

Στη ζωγραφική την εποχή αυτή κυριαρχούν οι Χιονιαδίτες ζωγράφοι, οι οποίοι εικονογραφούν αρκετές εκκλησίες στην περιοχή της Κόνιτσας, όπως ο Άγιος Γεώργιος στην Πηγή (οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται το 1875), αλλά και στην υπόλοιπη Ήπειρο, όπου εκτός από ναούς διακοσμούν με την τέχνη τους πολλές οικίες στα Ζαγοροχώρια. Παράλληλα στην περιοχή που εξετάζουμε δραστηριοποιούνται και άλλοι ζωγράφοι, όπως

ο Θεόδωρος από την Κέρκυρα, που το έτος 1814 ζωγραφίζει το ναό της Αγίας Μαρίνας στον οικισμό του Νικάνορα, ο ζωγράφος Βασίλης από τα Φραστανά και οι Σαμαριναίοι ζωγράφοι, που αγιογραφούν (β' φάση) το καθολικό της Ζέρμας. Στον 19^ο αιώνα αποδίδουμε και την εντυπωσιακή παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα σε βραχοσκεπή, κοντά στον οικισμό του Πουρνιά στη θέση Μαυρόπετρο.

Η πολιτισμική γεωγραφία

Αντί εισαγωγής: Η ενότητα φύσης - πολιτισμού

Το φυσικό περιβάλλον αποτελεί έναν καλό οδηγό για την κατανόηση της παραγωγικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συγκρότησης του χώρου μέσα στο χρόνο. Η οικολογία αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο τοπικός πολιτισμός με την έννοια ότι θέτει περιορισμούς και υπαγορεύει παραγωγικές χρήσεις. Κατά τα άλλα, ο ίδιος ο πολιτισμός δεν πρέπει να θεωρηθεί ούτε μέσο προσαρμογής του ανθρώπου στο φυσικό του περιβάλλον ούτε απλά το αποτέλεσμα αυτής της προσαρμογής, διότι έτσι αναπαράγεται η γνωστή διχοτομία φύσης-πολιτισμού. Η δική μας προσέγγιση δίνει έμφαση στην ενότητα φύσης-πολιτισμού, με την υιοθέτηση μιας ολικής προσέγγισης και με στόχο την κατανόηση όχι μόνο της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στα δύο αλλά και της ίδιας της κοινωνικής και πολιτισμικής συγκρότησης της φύσης. Αυτό σημαίνει ότι δεν δεχόμαστε μόνο τους περιβαλλοντικούς περιορισμούς σε ό,τι αφορά στη συγκρότηση του πολιτισμού αλλά και την ιστορικότητα του φυσικού περιβάλλοντος, ότι δηλαδή το φυσικό περιβάλλον από τη στιγμή που γίνεται μέρος της ανθρώπινης ιστορίας παύει να είναι «παρθένο» και φέρει τη σφραγίδα των κοινωνικών και πολιτισμικών δεδομένων διαχρονικά.

Οικολογικές ζώνες της περιοχής έχουν υπαγορεύσει συγκεκριμένες χρήσεις του περιβάλλοντος αλλά, ταυτόχρονα, μέσα από αυτές τις χρήσεις το ίδιο το φυσικό περιβάλλον διαμορφώθηκε ιστορικά σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό τοπίο, που φέρει τα χαρακτηριστικά της παραγωγικής ομάδας που το οικειοποιήθηκε. Είναι πολύ εύκολο να διακρίνει κανείς, για παράδειγμα, το τοπίο των Βλαχοχωριών από εκείνο των Μαστοροχωριών. Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι καταλαμβάνουν διαφορετικές ως προς το υψόμετρο οικολογικές ζώνες, αλλά κυρίως ότι έχουν διαμορφωθεί μέσα από διαφορετικές παραγωγικές χρήσεις και στη βάση ξεχωριστών μορφών οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Στην πρώτη περίπτωση είναι καθοριστική η κτηνοτροφική παραγωγική δραστηριότητα στην μετακινούμενη μορφή της, ενώ στη δεύτερη ο εδραίος συνδυασμός μικρής γεωργίας και οικόσιτης κτηνοτροφίας. Στην πρώτη κυριαρχούν τα αλπικά λιβάδια πάνω από τη ζώνη της οξιάς, ενώ

στη δεύτερη τα μικρά χωράφια στα επικλινή εδάφη με πεζούλες μέσα στη ζώνη της δρυός, το κλαδερό της οποίας χρησιμοποιείται ως τροφή για τα οικόσιτα ζώα.

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που οι πολιτισμικές ενότητες της επαρχίας αντιστοιχούν και σε συγκεκριμένες οικολογικές ζώνες, υπαγορεύοντας έτσι μια οικολογική προσέγγιση στον πολιτισμό και πολιτισμική προσέγγιση στο φυσικό περιβάλλον. Η κοιλάδα (Λάκκα) του Σαρανταπόρου εκτός από ένα διακριτό οικοσύστημα αποτελεί και μια πολιτισμική ενότητα, αυτή των Μαστοροχωριών. Η κοιλάδα

137. Μερική άποψη οικισμού

του Αώου με τον ίδιο τρόπο διαμορφώνει μια ενότητα γνωστή με το όνομα «Λάκκα Αώου». Στην αλπική ζώνη του Γράμμου και του Σμόλικα, στα όρια της επαρχίας Κόνιτσας, βρίσκονται οι Βλάχικες κτηνοτροφικές κοινότητες της Αετομηλίτσας (Ντένισκο ή Ντέντσικο) και της Φούρκας. Τέλος, στο λεκανοπέδιο της Κόνιτσας, περιμετρικά του κάμπου, βρίσκονται οι γεωργικές κοινότητες, αρκετά κοντά στην πόλη της Κόνιτσας, που ως κέντρο της επαρχίας παρουσιάζει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αλλά και ως ένα βαθμό αποτελεί χωνευτήρι των πολιτισμικών εκφράσεων της ενδοχώρας. Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά αυτές τις πολιτισμικές ενότητες.

Τα Μαστοροχώρια

Η γεωγραφική θέση και τα χωριά

138. Ασημοχώρι

«Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ποταμοῦ Σαρανταπόρου ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κονίτισης τῆς Ἠπείρου καὶ εἰς μικρὰν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπόστασιν ἐκατέρωθεν τῶν οὐθῶν αὐτοῦ κείνται τὰ χωριά Μόλιστα, Σταρτσάνη, Κεράσοβον, Καστάνιανη, Μπλίζγιαννη, Κάντσικον, Ζέρμα, Λούψικον, Φετόκο, Σέλτση, Βούρμπιανη, Λεσκάτσι, Χιονάδες, Τούρνοβον, Πληκάτι, Στράτσανη, Ἴσβορος, Πυρσόγιαννη κ.α. καλούμενα με τὸ γενικώτερον ὄνομα Μαστοροχώρια, διότι εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν καὶ νυν ἔτι οἱ περισσότεροι τῶν κατοίκων μετέρχονται τὸ ἐπάγγελμα τοῦ κτίστου.

Οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων τούτων διαφέρουσι πολὺ τῶν γειτόνων τῶν, τῶν κατοικούντων ἀφ' ἐνός μεν πέραν τοῦ Βοῖου ὄρους πρὸς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, ἀφ' ἐτέρου δε τῶν ὀπίσθεν τῆς ἐλληνοαλβανικῆς μεθορίου καὶ τῶν περὶ τὸν Σμόλιγκαν βλαχοφώνων πληθυσμῶν, καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν βίον καθ' ὅλου.

Καὶ τὰ ἐνδύματα τὰ ἐγχώρια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, καίτοι ἔχουσι μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ τῶν περιούκων μακεδονικῶν καὶ

βλαχοφώνων πληθυσμῶν, παραλλάσσουσι πολὺ ἐν σχέσει με τὴν ἀμφίεσιν τῶν Ἀλβανῶν, διαφέρουσι δε αἰ βιοτικάι συνθήκαι, τὸ δε γλωσσικόν ἰδίωμα τῶν Μαστοροχωρίων παρουσιάζει ριζικὴν διαφορὰν ἐν σχέσει με τὴν γλῶσσαν τῶν περιούκων, δεδομένου ὅτι οἱ κατοικούντες εἰς τὰ χωριά Μπομπίτσκο, Ραντάτι, Γκρεμένι, Ἄρζα, Λέσνα, Προντάτι, Ράχωβα εἶναι αλβανόφωνοι, οἱ περὶ τὸν Σμόλιγκαν βλαχοφῶνοι, καὶ οἱ ὀπίσθεν τοῦ Βοῖου ὄρους (Μπορποτσκό, Σλάτινα, Ψέλτσικο, Βύσσαντσικο, Κοτέλτσι, Δρυάνοβο, Νεροσαυῖτσα, Τούχουλη, Γιαννοβένη, Σλίμιτσα, Γράμμοστα κ.λ.) ἐλληνόφωνοι, αλβανόφωνοι, σλαβομακεδονόφωνοι, καὶ καθ' ὅλου πάσα ἐκφανσις τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν κατοίκων τῶν Μαστοροχωρίων παρουσιάζει τι τὸ ἰδιάζον ἐν σχέσει καὶ πρὸς αὐτὰ τὰ νοτιότερα χωριά τῆς ἐπαρχίας Κονίτισης (Μάζιον, Σανοβό κ.λ) καὶ πρὸς αὐτὴ ταύτην τὴν Κόνιτσαν...»

Με αὐτὸν τὸν τρόπο εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη τοῦ σπὴν ἐνότητα τῶν Μαστοροχωρίων ὁ δημοδιδάσκαλος καὶ διευθυντὴς τῆς «Δημοτικῆς

139. Χείμαρος στο Γράμμο

Σχολής» της ιδιαίτερης πατρίδας του Βουρμπιανίτης Χαράλαμπος Ρεμπέλης στο βιβλίο του «Κονιτσιώτικα»¹², δίνοντας το στίγμα της συλλογικής τους πολιτισμικής ταυτότητας στο πλαίσιο του εθνολογικού μωσαϊκού της ευρύτερης περιοχής του Γράμμου και σε σχέση με τις άλλες εθνοτικές ομάδες που το συμπληρώνουν.

Η γεωγραφική θέση των Μαστοροχωριών προσδιορίζεται από τον ρου του Σαρανταπόρου ανάμεσα από το Γράμμο και το Σμόλικα. Τα χωριά που συγκροτούν αυτή την ενότητα εκτείνονται από τις υπώρειες των βουνών αυτών, όπου πηγάζουν και διάφορα ρέματα που σχηματίζουν με τη κίνησή τους το Σαραντάπορο, μέχρι το σημείο που αυτός χύνεται στον Αώο στη Μεσογέφυρα. Πρόκειται για μια μακρόστανη κοιλάδα, όπου στις δυο πλευρές του ποταμού είναι αραδιασμένα τα ακόλουθα χωριά κατά μικρότερες ενότητες, που σχηματίζονται κι αυτές με άξονα συνήθως μια ρεματιά. Κατά μήκος του Βουρμπιανίτικου στον οποίον συμβάλλουν αρκετά μικρότερα ρέματα, όπως ο Μεγαλάκκος της Βούρμπιανης και ο Βαθύλακος της Πυρσόγιαννης είναι αραδιασμένα από βορρά προς νότο τα χωριά Πληκάτι, Γοργοπόταμος (Τούρνοβο), Χιονιάδες, Ασημοχώρι (Λισκάτσι), Βούρμπιανη, Πυρσόγιαννη στη δεξιά πλευρά και στην αριστερή η Οξιά (Σέλτση) και πιο κάτω δίπλα στο Σαραντάπορο, στη θέση Ποταμιά, η Θεοτόκος (Φετόκο).

Απέναντι σχεδόν και προς την πλευρά του Σμόλικα βρίσκεται η Λαγκάδα (Μπλίζγιανη), ενώ από την ίδια πλευρά του Σαρανταπόρου μετά το ρέμα Πιστίλιαπη και κοντά στο Σαραντάπορο βρίσκεται σήμερα το νέο χωριό Κεφαλοχώρι, που προέκυψε από τη μετακίνηση των κατοίκων του παλιού χωριού Λούψικου (Λυκόρραχη), που βρίσκεται ψηλότερα, στις πηγές του Λουψιώτικου ρέματος κοντά στην κορυφή Πέτρα Μούκα, που συνορεύει με την Αρίνα (Αρένες). Λίγα χιλιόμετρα δυτικά και κοντά στις δύο όχθες του ποταμού στέκουν αντικριστά το ένα στο άλλο η Πλαγιά προς την πλευρά του Γράμμου, δίπλα στο παλιό χωριό Ζέρμα που εγκαταλείφθηκε κατά τη δεκαετία του 1980, και η Δροσοπηγή (Κάντσικο) προς την πλευρά του Σμόλικα. Το γεφύρι (Ζέρμας ή Καντσιώτικο) που τα ενώνει σηματοδοτεί την οριακή ζώνη των Μαστοροχωριών προς την πλευρά του Βοΐου και την αντιστοιχη ενότητα των Κατσαουνοχωριών που ανήκουν στο νομό Καστοριάς.

140. Η εγκαταλελειμμένη Ζέρμα

Απέναντι από την Πυρσόγιαννη και ανάμεσα στο Σαραντάπορο και την κορυφή Γύφτισσα (υψ. 1750) βρίσκεται η Καστάνιανη, τα όρια της οποίας ταυτίζονται με τα όρια του νέου Δήμου Μαστοροχωριών, που δημιουργήθηκε με το νόμο 2539 για τη συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης «Ι. Καποδίστρας» και διέσπασε από διοικητική

12. Χαράλ. Ρεμπέλη, *Κονιτσιώτικα*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1953, επανέκδοση του Συλλόγου Ασημοχωριτών Αθηνών «Η Πρόοδος», Αθήνα, 2005, σελ. 13-14.

141. Μαστοροχώρι

άποψη την ιστορική ενότητα των Μαστοροχωρίων, εντάσσοντας τα υπόλοιπα χωριά στο Δήμο Κόνιτσας.

Προχωρώντας κατά μήκος του Σαρανταπόρου πάνω στην εθνική οδό Κοζάνης-Ιωαννίνων, μετά την Καστάνιανη και αφού περάσουμε τη σύγχρονη γέφυρα κοντά στην τοποθεσία «Νιέρτι», που είναι συνυφασμένη με τους αποχαιρετισμούς των Μαστόρων και τις δυσκολίες διάβασης του ποταμού στο παρελθόν, συναντάμε προς την πλευρά του Σμόλικα το Κεράσοβο (σημ. Αγία Παρασκευή) ακολουθώντας το ρέμα Βουρκοπόταμο ή Κερασοβίτικο, πάνω στο οποίο υπήρχε παλιότερα πέτρινο γεφύρι στο δρόμο που κατέληγε στη Φούρκα μέσω Κεράσοβου και είχε επίσης μια διακλάδωση για την Πουρνιά (Σταρίτσιανη), ένα τυπικό μαστοροχώρι κι αυτό σχετικά κοντά στα τρία επόμενα, τη Μόλιστα (Μεσαριά), το Γανναδιό και το Μοναστήρι (Μποτσιφάρι), οικισμοί που συγκροτούσαν μία κοινότητα στο παρελθόν. Στην ίδια πλευρά της εθνικής οδού και πιο κοντά στην Κόνιτσα βρίσκονται τα χωριά Νικάνωρ (Κορτίιστα) και Πηγή (Πεκλάρι). Το Πεκλάρι σήμερα συνδέεται με την Κόνιτσα μέσω

του επαρχιακού δρόμου που εξυπηρετεί τα χωριά της Λάκκας Αώου με μια μικρή παράκαμψη, ενώ παλιότερα το μονοπάτι πήγαινε μέσω Τοπόλιτσας, παράλληλα με το ρέμα που έχει τις πηγές του στην περιοχή του χωριού αυτού. Στην ίδια σειρά χωριών μπορούμε να κατατάξουμε και το Ελεύθερο (Γρισμπάνι), που ανήκει στη Λάκκα του Αώου αλλά είναι μάλλον μαστοροχώρι και διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα χωριά της Λάκκας, καθώς δεν είναι Βλαχοχώρι.

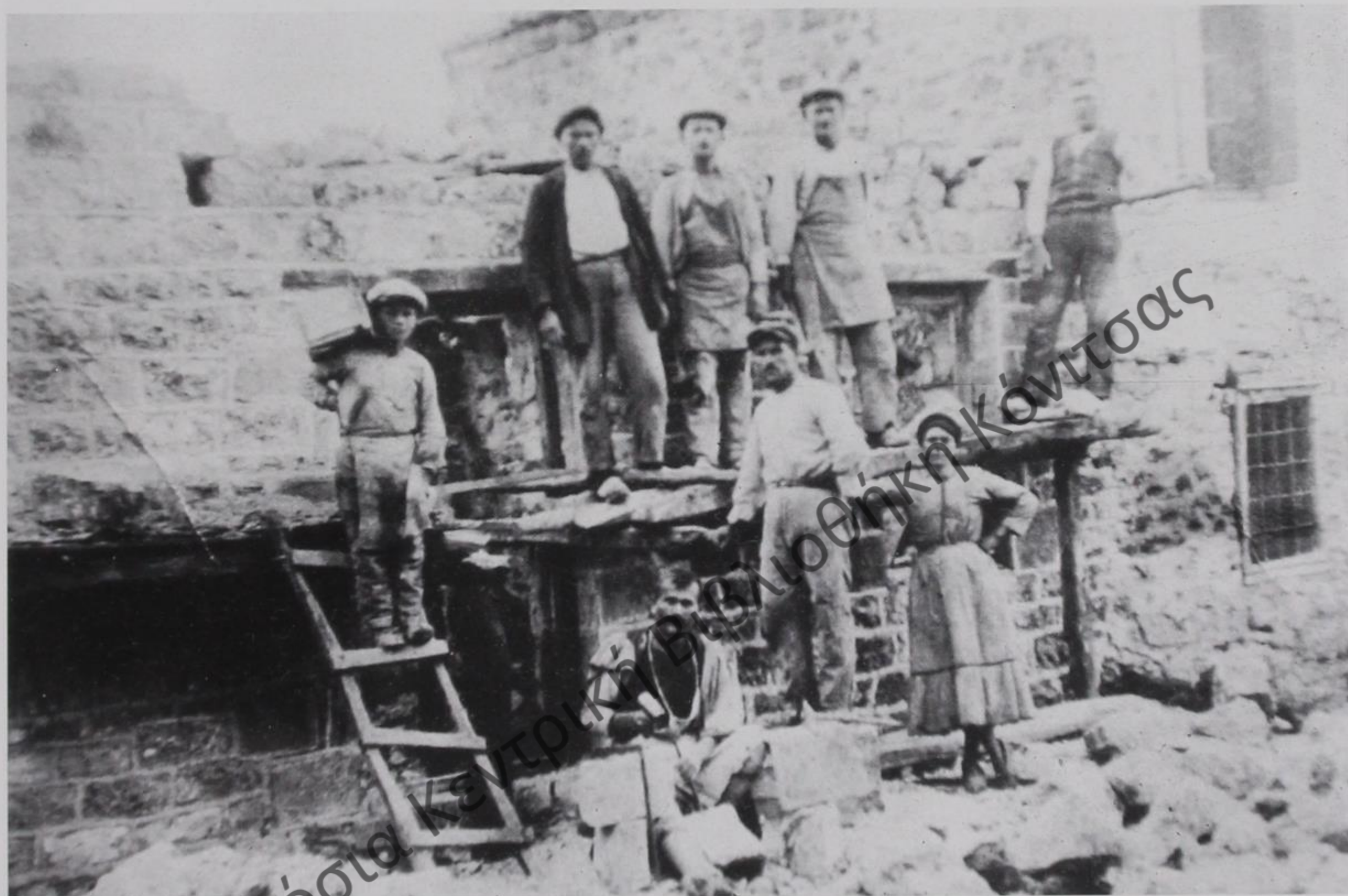
Από την άλλη πλευρά του Σαρανταπόρου μετά την Πυρσόγιανη συναντάμε τον Πύργο (Στράτσιανη), τον Αμάραντο (Ισβορο) κοντά στο ελληνο-αλβανικό σύνορο και κάτω από την κορυφή Κάμενικ, την Αγία Βαρβάρα (Πλάβαλη) και την Πυξαριά (Μπλιθούκι), ενώ εντεύθεν του ποταμού αλλά εκείθεν της εθνικής οδού βρίσκονται τα χωριά Τράπεζα (Βράνιστα) και Εξοχή (Ζέλιστα) και τα Καβάσιλα πιο κάτω στα όρια των Μαστοροχωρίων. Να προσθέσουμε επίσης και τα κατεστραμμένα και εγκαταλελειμμένα χωριά Δερβένι και Κώσαρτσκο, το πρώτο κοντά στο φυλάκιο Λυκομώρου και το δεύτερο σ' αυτό το Προσήλιου, πάνω ακριβώς στο σύνορο.

Το παρελθόν: Η φυσιογνωμία των κοινοτήτων. Από την γεωργο-κτηνοτροφική αυτάρκεια στην τεχνική ειδίκευση

Είναι γνωστό ότι το παρελθόν των Μαστοροχωριών σε ό,τι αφορά στην ιστορική τους φάση πριν τη μετάβασή τους στην τεχνική εξειδίκευση χαρακτηρίστηκε από έναν συνδυασμό γεωργίας και οικόσιτης κτηνοτροφίας στα

δημογραφικό αδιέξοδο, με αποτέλεσμα την αναζήτηση συμπληρωματικών πόρων και την συνακόλουθη στροφή σε τεχνικές δραστηριότητες. Έτσι ένα σημαντικό τμήμα του ανδρικού πληθυσμού εξειδικεύεται στις οικο-

142. Μαστόροι σε ώρα δουλειάς

όρια της τοπικής αυτάρκειας. Το πέρασμα στις τεχνικές παραγωγικές δραστηριότητες συνδέεται με μια οικονομική και δημογραφική στενότητα που αντιμετώπισαν οι κοινότητες κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας και μετά τη συγκρότησή τους σε ενιαία σύνολα από τους πρώην διάσπαρτους οικισμούς, που ήταν οργανωμένοι με βάση τις συγγενειακές ομάδες γνωστές ως «φάρες». Η φυσική αύξηση του πληθυσμού από τη μια και η εγκατάσταση επήλυδων από την άλλη προκάλεσαν μια δυσκολία στην αναπαραγωγή των νοικοκυριών και ένα γενικότερο οικονομικό και

δομικές τέχνες και διαμορφώνει μια νέα κατάσταση, η οποία έμελλε να καθορίσει το μέλλον των κοινοτήτων¹³.

Η τεχνική αυτή εξειδίκευση με το χρόνο προσλαμβάνει μαζικό χαρακτήρα και μάλιστα παρατηρείται και ένας καταμερισμός ειδικότητων κατά χωριό, με κοινή βάση και αφετηρία πάντοτε την τέχνη του κτίστη, στην οποία επιδίδονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό όλα τα χωριά. Η λιθογλυπτική, η ξυλουργική, η ξυλογλυπτική, η ζωγραφική-αγιογραφία και η ασημουργία είναι οι συμπληρωματικές τέχνες που αναπτύχθηκαν στην περιοχή μαζί με την

13. Βλ. Κ. Μακρής, *Οι Χιονιαδίτες ζωγράφοι*, Μέλισσα, Αθήνα, 1981 και *Βήματα*, Κέδρος, Αθήνα, 1978 (αναδημοσίευση από την εφ. «το Βήμα», 7-5-1977).

143. Εκκλησία στην Πυρσόγιαννη

οικοδομική τέχνη, που έτσι κι αλλιώς αποτελεί τη βάση. Για παράδειγμα, η Πυρσόγιαννη έγινε γνωστή για τους λιθοξόους και τους μαστόρους της πέτρας, οι Χιονιάδες για τους ζωγράφους («ζωγράφος είσαι, Χιονιαδίτης είσαι») και το Τούρνοβο για τους ξυλογλύπτες. Πρέπει πάντως να τονίσουμε ότι πρόκειται περισσότερο για μια τάση παρά για μια απόλυτη εξειδίκευση, διότι γενικά σε όλα τα χωριά ασχολούνται με τα βασικά οικοδομικά επαγγέλματα. Είναι γνωστοί, παραδείγματος χάριν, αρκετοί Χιονιαδίτες ξυλουργοί¹⁴.

Η στροφή στα τεχνικά επαγγέλματα επέφερε μια ριζική μεταβολή στην παραγωγική και την κοινωνική υπόσταση των κοινοτήτων, καθώς η γεωργία και η κτηνοτροφία καθίστανται συμπληρωματικές πια δραστηριότητες και περνούν στα χέρια των γυναικών κατά βάση, εφόσον οι άνδρες ασκούν το επάγγελμά τους ταξιδεύοντας σε μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα και κατά συνέπεια απουσιάζουν ένα μεγάλο διάστημα του χρόνου, κατά κανόνα από

τις Απόκριες μέχρι τα Χριστούγεννα. Εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα της στροφής στα επαγγέλματα αποτέλεσαν οι λίγοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι έτσι κι αλλιώς διαφοροποιούνταν από τους υπόλοιπους χωριανούς, αλλά και όσοι άλλοι επέλεξαν κάποια στιγμή το δρόμο του οριστικού ξενιτεμού και ασχολήθηκαν κυρίως με το εμπόριο. Η παρουσία και η διαφοροποίηση των δύο αυτών κατηγοριών έχει αποτυπωθεί κατ'εξοχήν στα μεγάλα σπίτια που ξεχωρίζουν τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά από εκείνα των υπόλοιπων χωριανών. Το Σουρλαϊκό στην Πυρσόγιαννη και το σπίτι του Ξυνού στο Γανναδιό αποτελούν δυο χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις¹⁵.

Η μετάβαση στην τεχνική ειδίκευση σήμανε μια ριζική ανασυγκρότηση των τοπικών κοινοτήτων, καθώς οι νέες μεταποιητικές πια δραστηριότητες οργανώθηκαν με βάση τις συσσωματώσεις που είναι γνωστές ως «μπουλούκια» και είχαν μια ιδιαίτερη δομή και εσωτερική ιεραρχία, συγκεκριμένους κανόνες

14. Βλ. π. Γεώργιος Παϊσιος, «Η Ξυλουργική», *Εκ Χιονιάδων*, 6(2003), σελ. 7-15.

15. Βλ. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σελ. 7-132 και Χ. Γκούτος, *Μολιστινά*, Αθήνα, 1983 και *Η επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 2003.

λειτουργίας, δικούς τους κώδικες αξιών, ακόμα και μια δική τους συνθηματική γλώσσα, τα «κουδαρίτικα» (κουδαράιοι=μαστόροι). Παρότι οι συσσωματώσεις αυτές στηρίζονται σε σχέσεις συγγένειας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σηματοδοτούν τη μετάβαση σε νέες συμβασιακού τύπου οικονομικές σχέσεις, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για την ίδια την κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη των κοινοτήτων. Επίσης, η εξέλιξη αυτή επηρέασε και την ίδια την οργάνωση του κοινωνικού χρόνου των κοινοτήτων με βάση τη δομή των περιοδικών μετακινήσεών τους, των ταξιδιών τους για την άσκηση των τεχνικών επαγγελμάτων. Στον αγροτικό χρόνο, που ρυθμίζεται από τον κύκλο των εποχών, προστίθεται και ο χρόνος των μαστόρων που καθορίζεται από δύο γεγονότα, την αναχώρηση και την επιστροφή τους. Με βάση αυτά τα χρονικά ορόσημα οργανώνεται η κοινωνική ζωή, οι εθιμικές τελετές αλλά και η ίδια η αναπαραγωγή των κοινοτήτων.

Η ανάπτυξη των τεχνικών αυτών επαγγελμάτων δεν άλλαξε απλά τη φυσιογνωμία των χωριών αλλά συνέβαλε αρκετά στην εξέλιξη της λαϊκής τέχνης, η οποία έφτασε στην κορύφωσή της κατά το 19^ο αιώνα. Κάμψη του φαινομένου αυτού παρατηρείται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με τη γενικότερη παρακμή της βιοτεχνίας και την αρχή της αποσύνθεσης του μέχρι τότε ευημερούντος ορεινού χώρου της Βαλκανικής. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, άλλωστε, εμφανίζεται και το ρεύμα της μετανάστευσης, το

οποίο θα αυξηθεί μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου και την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι πρώτες αδελφότητες σε διάφορες πόλεις του ελλαδικού χώρου και σε τόπους μακρινούς, όπως η Αμερική και το Σουδάν, ιδρύθηκαν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αναφέρουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα: Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Βούρμπιανης, Αθήνα 1883, Αδελφότητα Χιονιαδιτών, Άρτα 1883, Εκπαιδευτική Αδελφότητα Πυρσόγιαννης, Αθήνα και Μεσολόγγι 1912, Εκκλησιαστική Αδελφότητα Κάντσικου, Αμερική 1907, Σύλλογος Σελτσιωτών «Ο Άγιος Νικόλαος», Χαρτούμ (Σουδάν) 1906, Ευεργετικός Σύλλογος Καστανιανιτών «Ο Άγιος Νικόλαος», Αμερική 1909.¹⁶

Η δημογραφική αφαίμαξη των χωριών θα συνεχιστεί κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και το μεγάλο πλήγμα θα έλθει με το Β' Παγκόσμιο και τον Εμφύλιο πόλεμο. Μετά τον πόλεμο η αποδεκατισμένη έτσι κι αλλιώς, από τις καταστροφές και την πολιτική προσφυγιά στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης μεγάλο μέρος του πληθυσμού, περιοχή θα γνωρίσει την περαιτέρω πληθυσμιακή αποψίλωση με το νέο μεταναστευτικό κύμα των δεκαετιών του 1960 και 1970. Η εγκατάλειψη και η αποσύνθεση του παραγωγικού και κοινωνικού ιστού των κοινοτήτων είναι το βασικό του χαρακτηριστικό στις επόμενες δεκαετίες.

144. Χιονιαδίτες μαραγκοί

16. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις αδελφότητες και τους συλλόγους βλ. Δήμος Μαστοροχωριών, Μαστοροχώρια, Ελλάδα, Λάρισα, 2005, σελ. 114-119.

145. Μερική άποψη οικισμού

Το παρόν: Το δημογραφικό παράδοξο και οι τάσεις επιστροφής

«Ο τόπος αυτός δεν γνώρισε ποτέ ξεκινήματα με υποσχέσεις. Η ιστορία του είναι ένα διαρκές πισωστράτημα με κατάληξη, σήμερα, το αδιέξοδο. Σαράντα χωριά, αιώνες ολόκληρους αιμορραγούν ακατάσχετα σε έμψυχο υλικό. Η αποδημία άφησε βαθειά τα ίχνη πάνω στη ζωή των ανθρώπων... Το κέντρο βάρους της οικονομικής ζωής της εξακολουθεί να είναι κατά τρόπο εντελώς μονόπλευρο τα εμβάσματα των ξενιτεμένων. Τόπος ελάχιστα αγροτικός με πολύ χαμηλό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης. Μικροκαλλιεργητές με μικρούς κλήρους και περιορισμένη παραγωγική δράση δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις σύγχρονες τεχνικές και οικονομικές απαιτήσεις. Έτσι σιγά-σιγά φθίνουν, υποχωρούν κι όσοι απόμειναν επιμένουν ηρωϊκά πάνω στην πιο σκληρή κι άγονη γη...». Αυτά, μεταξύ άλλων, σημειώνει στο εισαγωγικό της άρθρο με τίτλο «Μαστοροχώρια, μύθος και πραγματικότητα» στο πρώτο τεύχος του περιοδικού Αρμολοί η συντακτική ομάδα του το 1976.

Κάμποσα χρόνια πριν, μια ομάδα κοινωνικών επιστημόνων με βάση τις τότε δημογραφικές τάσεις προέβλεπαν το τέλος των κοινοτήτων, με το θάνατο και των τελευταίων ηλικιωμένων που είχαν απομείνει στον τόπο. Μιλούσαν για ένα αναπαραγωγικό αδιέξοδο. Αυτά στα τέλη της δεκαετίας του 1950¹⁷. Μερικές δεκαετίες αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, η ίδια κατά βάση επιστημονική ομάδα επέστρεψε στον ίδιο χώρο για να μελετήσει την κατάσταση μετά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Μια από τις βασικές της επιστημονικές αυτή τη φορά είναι το «δημογραφικό παράδοξο» που παρατηρούν. Ενώ με βάση την προηγούμενη έρευνα ανέμεναν την ολοκληρωτική ερήμωση των χωριών, το τέλος τους, κάτι τέτοιο δεν είχε συμβεί. Η εξήγηση βρίσκεται στο γεγονός ότι οι θάνατοι αναπληρώνονται από την εγκατάσταση στο χωριό νέων συνταξιούχων που έρχονται να περάσουν τα τελευταία χρόνια της ζωής τους στη γενέτειρα. Με δείγμα την Πυρσόγιαννη, που είναι από τα πιο μεγάλα χωριά της περιοχής

17. Βλ. Ερ. Μεντράς, «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσας», *Ηπειρωτική Εστία*, 8-9 (1959).

τώρα μάλιστα και έδρα του Δήμου- η ερευνητική ομάδα σημειώνει: «Οι γέροντες του χωριού πεθαίνουν, όμως άλλοι γέροντες έρχονται από το εξωτερικό να πάρουν τα θέση τους... Η Πυρσόγιαννη δεν αποτελεί, άρα, παρά ένα χωριό απόμαχων, παρόμοιο με εκατοντάδες άλλα ορεινά χωριά στην Ελλάδα, τα οποία φυτοζωούν (αφού δεν μπορούν να ζήσουν πραγματικά ως κοινότητες) χάρις στη λειτουργία τους ως ένα είδος κέντρων προστασίας ηλικιωμένων...»¹⁸

Είναι αλήθεια ότι μετά τον πόλεμο οι εναπομείναντες κάτοικοι μερικών χωριών ανέλαβαν πρωτοβουλίες ανάπτυξης κάποιων παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως η εκμετάλλευση των δασών με την ίδρυση συνεταιρισμών και η καλλιέργεια αμπελιών και οπωρώνων, αλλά χωρίς ιδιαίτερα θετικά αποτελέσματα. Αντίθετα, η έλλειψη ενδιαφέροντος από την πολιτεία και η απουσία οποιασδήποτε προστατευτικής πολιτικής γι' αυτόν τον τόπο οδήγησε στα αποτελέσματα που περιγράψαμε παραπάνω. Η συντακτική ομάδα του περιοδικού Αρμολόι κλείνει το άρθρο της ως εξής: «Στις κραυγές απελπισίας της επαρχίας χρόνια τώρα κανένα μικρό ή τρανό αυτί δεν ίδρωσε. Η πικρή αξιοπρέπεια και το πολιτιστικό ανάστημα των χωριών μας, τουλάχιστον θα τους επιτρέψει ένα έντιμο θάνατο».

Οι δεκαετίες μετά τη μεταπολίτευση του 1974 θα σφραγιστούν από την εμφάνιση ενός νέου ενδιαφέροντος για τα εγκαταλελειμμένα χωριά. Το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται και με τη γενικότερη τάση «επιστροφής στις ρίζες», ένα φαινόμενο που κορυφώνεται στη δεκαετία του 1980 και συμβάλλει στην επανασύνδεση των εσωτερικών μεταναστών με τις κοινότητες καταγωγής τους. Αυτή η «επιστροφή» δεν σημαίνει βεβαίως ανασυγκρότηση των κοινοτήτων αλλά οδηγεί βαθμιαία στην αύξηση των χωριανών της διασποράς, που επισκευάζουν ή ξαναχτίζουν τα πατρικά τους σπίτια, ενεργοποιούνται με διάφορους τρόπους στο πλαίσιο

146. Εκκλησία στην Καστάνιανη

δράσεων για το ξαναζωντανέμα των χωριών και μεταδίδουν μέσα από τις δραστηριότητες των συλλόγων και των αδελφοτήτων την αγάπη για την ιδιαίτερη πατρίδα στις νεότερες γενιές¹⁹. Έτσι με το χρόνο ενισχύεται το φαινόμενο της δεύτερης κατοικίας στο χωριό καταγωγής, όπου οι οικογένειες περνάνε ένα μέρος των διακοπών τους. Παράλληλα, η εμφάνιση ενός δειλού τουριστικού ρεύματος που αφορά στον ορεινό χώρο διαμορφώνει ένα καινούργιο πλαίσιο ανάπτυξης των χωριών προσφέροντας μια διαφορετική προοπτική.

Από την άλλη μεριά, η πτώση του αλβανικού καθεστώτος και το άνοιγμα των συνόρων που ακολούθησε διαμόρφωσαν μια απρόβλεπτη κατάσταση με την εγκατάσταση και απασχόληση αρκετών Αλβανών στην περιοχή. Η δημογραφική τόνωση των χωριών, η σχετική ενίσχυση της τοπικής οικονομίας λόγω της διάθεσης φτηνών εργατικών χεριών και η γενικότερη συμβολή τους στη συντήρηση των οικισμών και των σπιτιών είναι μερικά από τα θετικά αποτελέσματα αυτού του φαινομένου.²⁰ Το γύρισμα του αιώνα βρίσκει λοιπόν τα χωριά του Σαρανταπόρου μπροστά σε μια νέα

18. Βλ. Στ. Δαμιανάκος κ.α., *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Πλέθρον-ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1997, σελ. 93-97.

19. Βλ. Ρέα Κακάμπουρα-Τίλη, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα, 1999.

20. Βλ. Β. Νιτσιάκος-Κ. Μάντζος, «Μετανάστευση και σύνορα. Η Ήπειρος μετά το 1990. Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας», *Γεωγραφίες*, 5(2003), σελ. 86-97.

147. Ο Σαραντάπορος

κατάσταση, που, μαζί με το νέο διοικητικό πλαίσιο και την βελτίωση των υποδομών δημιουργούν κάποιες ελπίδες για μια σχετική ανάκαμψη των τοπικών κοινοτήτων. Να τι γράφει ο Κ. Σδούκος, δήμαρχος Μαστοροχωρίων, σε σημειώμά του με τίτλο «Νέες προοπτικές»: «Σήμερα τα Μαστοροχώρια, όπως και οι άλλοι ορεινοί οικισμοί, άρχισαν να ανιχνεύουν πιο συστηματικά νέους οικονομικούς ορίζοντες διεκδικώντας σημεία ανάκαμψης. Το παράδειγμα των γειτόνων μας είναι επόμενο να υποδεικνύει τον τουρισμό ως τη μόνη εφικτή διέξοδο...»²¹

Το πολιτισμικό τοπίο

Το «πολιτισμικό ισοδύναμο» του Σαραντάπορου είναι τα χωριά της πέτρας και των μαστόρων.²² Η αισθητική του ποταμού προσδίδει ένα ιδιαίτερο χρώμα σε όλη την κοιλάδα και το χρώμα αυτό χαρακτηρίζει και τους οικισμούς. Εκτός από την αισθητική της πέτρας, με την οποία ο τοπικός πληθυσμός γεννήθηκε, ζυμώθηκε και πορεύτηκε στη συλλογικότητά του, η ίδια η αισθητική του ποταμού που

διαμορφώνεται από τα γεωλογικά του χαρακτηριστικά και το μικροκλίμα της κοιλάδας χαρίζει στον τόπο μια ιδιαίτερη αύρα, που έχει επιδράσει τόσο στην αίσθηση του φυσικού χώρου όσο και στη διαμόρφωση του πολιτισμικού ήθους.

Το ποτάμι, λοιπόν, με όλα τα ρέματα που το ενισχύουν, έχουν καθοριστική συμβολή στη διαμόρφωση του φυσικού τοπίου και της αισθητικής του τόπου, του ίδιου του πολιτισμικού τοπίου, αφού ένα στοιχείο της γεωλογίας του, τα πετρώματά του, δεν αποτελούν απλά την πρώτη ύλη κατασκευής των κτισμάτων και διαμόρφωσης των οικισμών αλλά και το βασικό μέσο βιοπορισμού, επαγγελματικής εξειδίκευσης και στη συνέχεια ανάπτυξης μιας σημαντικής τέχνης, που έμελλε να σφραγίσει τη συλλογική υπόσταση της ομάδας.

Αν ρίξουμε, ωστόσο, μια ματιά στην ευρύτερη περιοχή, θα διαπιστώσουμε ότι πρωταρχική συμβολή στη διαμόρφωση του τοπίου είχαν οι πρωτογενείς παραγωγικές δραστηριότητες, η γεωργία και η κτηνοτροφία. Παρόλο που σήμερα ο τόπος χαρακτηρίζεται γενικά από την αναδάσωση λόγω της εγκατάλειψης, είναι ακόμα ορατά τα ίχνη των

21. Βλ. Δήμος Μαστοροχωρίων, *Μαστοροχώρια*, ΕΛΛΑ, Λάρισα, 2005, σελ. 126.

22. Βλ. Β. Νιτσιάκος-Μ. Αράπογλου, *Τα ποτάμια της Ηπείρου. Δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2004 (α' έκδ. 2001), σελ. 31-38.

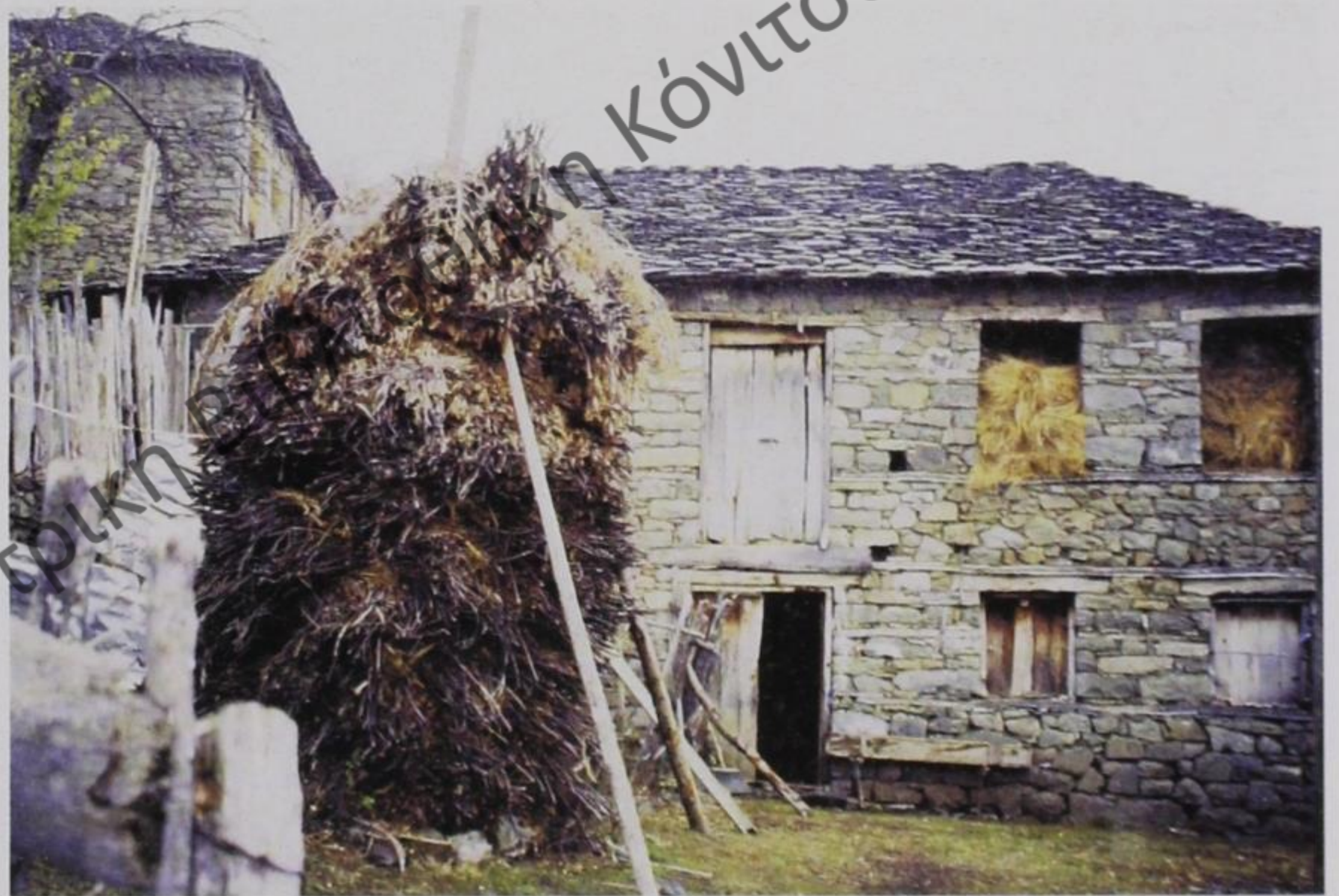

παραγωγικών δραστηριοτήτων, που στο παρελθόν έβαλαν τη σφραγίδα τους στον εξανθρωπισμένο χώρο. Μπορούμε γενικά να πούμε ότι οι οικισμοί βρίσκονται σε μια απόσταση από τα ρέματα ή τον ίδιο το Σαραντάπορο και ότι οι δραστηριότητες ήταν κατανοημένες στο χώρο ανάλογα με τις δυνατότητες της κάθε ζώνης. Στα Μαστοροχώρια είναι μικρές ή ανύπαρκτες οι εκτεταμένες ζώνες βοσκοτόπων, γεγονός που συνδέεται και με την απουσία της μεγάλης εκτατικής κτηνοτροφίας. Εδώ κυριάρχησε η οικόσιτη κτηνοτροφία, που συμπλήρωνε τη γεωργική δραστηριότητα. Έτσι, οι βοσκοτόποι είναι περιορισμένοι, ενώ έντονη είναι η παρουσία των κλαδερών, που έχουν συνδεθεί με τη μικρή οικόσιτη κτηνοτροφία, και τις πρακτικές αποθήκευσης κλαδιού για την εκτροφή των ζώων κατά τη χειμερινή περίοδο που η βόσκηση των ζώων καθίσταται δύσκολη έως και αδύνατη. Οι «κλαδαριές», που σε περιορισμένο βαθμό συναντάμε και σήμερα (κυρίως στο Πληκάτι), δεν αποτελούν μόνο μια ενδιαφέρουσα πρακτική αποθήκευσης της ζωοτροφής, στη συγκεκριμένη περίπτωση της φυλλωσιάς των δέντρων πάνω στους ίδιους τους κορμούς τους ή κοντά στην αποθήκη πάνω σε ένα χοντρό ξύλο σε σχήμα κώνου, αλλά και μια δραστηριότητα που αποτυπώνεται στο τοπίο με έναν χαρακτηριστικό τρόπο, αφού τα δέντρα που κλαδεύονται συνέχεια αναπτύσσουν χοντρούς κορμούς και κλαδιά, έτσι ώστε να μοιάζουν σαν έργα γλυπτικής και να προσδίδουν μια ιδιαίτερη αισθητική στις αντίστοιχες ζώνες. Τα κλαδερά βρίσκονται στη ζώνη της δρυός, που δεν είναι παρά η ζώνη κατοίκησης στην περιοχή των Μαστοροχωρίων, με αποτέλεσμα οι κλαδαριές να απαντώνται κατά κανόνα κοντά στους οικισμούς.

Σημειώνουμε ότι τα τελευταία χρόνια οι «κλαδαριές» έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων, οι οποίοι θεωρούν ότι πρόκειται για μια πρακτική που βοηθά να καταλάβουμε πώς από τους προϊστορικούς χρόνους οι άνθρωποι κατάφεραν να επιβι-

ώσουν τους χειμερινούς μήνες αποθηκεύοντας τροφή για τα ζώα αλλά και για μια δραστηριότητα που συνέβαλε τα μέγιστα στη διαμόρφωση πολιτισμικών τοπίων²³

Αν τα κλαδερά αποτυπώνουν στο χώρο την παραγωγική δραστηριότητα της οικόσιτης κτηνοτροφίας, μετατρέποντας μάλιστα το φυσικό τοπίο της βελανιδιάς σε πολιτισμικό, ο χτισμένοι αγροί και τα κηπάρια με τις ξερολιθιές και τους ξύλινους φράχτες, που βρίσκονται συνήθως νότια του οικισμού και κοντά στα ρέματα, εκφράζουν η γεωργική δραστηριότητα στο χώρο και συμπληρώνουν με την αισθητική τους το ανθρωπογενές περιβάλλον και το πολιτισμικό τοπίο. Τα αλώνια δίπλα στις αποθήκες αλλά και τα πρωτόγονα αρδευτικά κανάλια συμπληρώνουν τα δομικά στοιχεία του γεωργικού τοπίου. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε

148. Κλαδαριές και αποθήκες στο Πληκάτι

την ξεχωριστή αισθητική παρουσία των αμπελιών που εγκαταλείφθηκαν τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, με αποτέλεσμα να καλυφθούν από θαμνώδη βλάστηση αλλά και νέα δάση αλλά και τη σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση του τοπίου των οπωροφόρων δέντρων είτε με τα περιβόλια ή με τη μεμονωμένη παρουσία τους στους όχτους των χωραφιών και στους κήπους.

23. Βλ. Paul Halstead, «Ask the fellows who lop the hay: Leaf-fodder in the mountains of Northwest Greece», *Rural History*, 9(1998), σελ 211-234.

Οι οικισμοί και τα πέριξ

Το πολιτισμικό τοπίο στην ευρύτερη έκταση των κοινοτήτων συμπληρώνουν φυσικά οι άλλες υποδομές του αγροτικού χώρου, όπως τα

149. Γαμήλιο γλέντι

καλντερίμια και τα μονοπάτια, τα πέτρινα γεφύρια, οι μύλοι και οι νεροτριβές, οι στάνες αλλά και τα ιερά κτίσματα, όπως μοναστήρια, ξωκλήσια και εικονίσματα, που καθαγιάζουν το χώρο, οριοθετούν τους οικισμούς και τις κοινοτικές εκτάσεις και σηματοδοτούν τους δρόμους. Αυτοί οι ιεροί χώροι συνήθως παράγουν το δικό τους μικροτοπίο, καθώς περιζώνονται από προστατευόμενα δέντρα (βακούφικα).

Ανεξάρτητα από τον τύπο του οικισμού (επιμήκης, κυκλοτερής, τυχαίος)²⁴ που έχουμε σε κάθε χωριό, υπάρχουν ορισμένα χαρακτηριστικά που είναι κοινά. Κατ' αρχάς φαίνεται ότι η κατά μαχαλάδες συγκροτηση των οικισμών αποτυπώνει την κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων με βάση τα σόγια (π.χ. Τσουβαλάδες-Πυρσόγιαννη, Τσανάδες- Μόλιστα), από τη συνένωση των οποίων σε κάποια δεδομένη ιστορική φάση προέκυψαν τα ίδια τα χωριά. Επιπλέον, η παρουσία πολλών εκκλησιών ή ξωκλησιών που ανήκουν σε ολόκληρα σόγια ή διευρυμένες οικογένειες και συντηρούνται από τα μέλη τους τεκμηριώνουν αυτό το γεγονός και παραπέμπουν στην τοπική παράδοση οικογενειακών προστατών αγίων, κατά τη γιορτή των οποίων γιόρταζε ολόκληρο το σόι. Η κεντρική εκκλησία σε αντίθεση με τις δευτερεύουσες ανήκει σε όλη την κοινότητα και εκφράζει την ενότητά της.

Η πλατεία, το μεσοχώρι, ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν βρίσκεται στο γεωμετρικό κέντρο του χωριού, αποτελεί το συμβολικό του κέντρο. Εκεί βρίσκονται όλα τα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια που εκφράζουν την παρουσία της κάθε είδους εξουσίας στον χτισμένο χώρο. Η κεντρική εκκλησία αντιστοιχεί στη θρησκευτική εξουσία, το κοινοτικό γραφείο στην πολιτική, τα καταστήματα στην οικονομική και τα μεγάλα σπίτια που συνήθως βρίσκονται στο κέντρο την κοινωνική. Σε όλα τα χωριά σχεδόν τα μεσοχώρια παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για το επιπρόσθετο γεγονός ότι σώζονται τουλάχιστον η κεντρική εκκλησία και το Δημοτικό Σχολείο.

Τα καλντερίμια, οι μικρότερες πλατείες των μαχαλάδων, οι βρύσες, τα πεζούλια έξω από τους αυλότοιχους αποτελούν δομικά στοιχεία της οργάνωσης του οικισμού, ενώ οι αποθήκες ή καλύβες στα όρια του δηλώνουν την παραγωγική υπόστασή του. Σημαντικά για την οριοθέτηση και την προστασία του οικισμού είναι ξωκλήσια που τον ζώνουν κυκλικά διαμορφώνοντας και καθαγιάζουν το χώρο. Ο αριθμός αυτών των ξωκλησιών είναι συνήθως μεγάλος

150. Αρχοντικό της Κόνιτσας

και σε συνδυασμό με τα αντίστοιχα βακούφικα δέντρα παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του τοπίου γύρω από τους οικισμούς και στην μεταφυσική αίσθηση του χώρου.²⁵

24. Βλ. Ευάγγελος Π. Δημητριάδης, *Κοινωνικός σχηματισμός και πολεολογικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου*, δ.δ., Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 207 κ.ε.

25. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την οικιστική γεωγραφία της Ηπείρου βλ. Μ. Αράπογλου, *Οικιστική γεωγραφία της Ηπείρου*, ΤΕΕ- Τμήμα Ηπείρου, Ιωάννινα, 2005.

Τα σπίτια επίσης παρουσιάζουν κοινά γνωρίσματα με εξαίρεση εκείνα που διαφοροποιούνται λόγω της οικονομικής επιφάνειας των ιδιοκτητών τους. Θα παραθέσουμε μια περιγραφή μόνο που αφορά ίσως τον πιο καλοδιατηρημένο οικισμό της περιοχής (έχει κηρυχθεί άλλωστε διατηρητέος παραδοσιακός οικισμός), το Γανναδιό: «Σπίτια χτισμένα με γκρίζα πέτρα (που δύσκολα μπορείς να διακρίνεις αν τα κατοικούν φτωχότεροι ή πλουσιότεροι, γιατί γι' αυτό το πράγμα η όψη του σπιτιού δεν έχει σημασία) ορθώνονται διώροφα και τριώροφα, με μεγάλες αυλόπορτες, με πεζούλια και μπαλκόνια, με στέγες ιδιόμορφες, με πόρτες δρύινες και με παράθυρα κιγκλιδόφρακτα, απλώνονται στη σειρά το ένα δίπλα από το άλλο χωρίς διακοπή (παρά μόνο όπου υπάρχουν μικρές πλακόστρωτες πλατείες) και σχηματίζουν μια ιδιότυπη εικόνα, που τη συμπληρώνουν συχνά καταπράσινα δέντρα που προβάλλουν μέσα από τις μικρές αυλές, γαλάζιες κορδέλλες του ουρανού και το φόντο από το δασοσκέπαστο απέναντι βουνό... Περιγράφουμε τον κύριο τύπο κατοικίας. Ένα κτίριο με τοίχους πάχους 1,20 μ. σε σχήμα Γ, πάντα διώροφο ή τριώροφο και επί πλέον με υπόγειο. Η είσοδος με πόρτα χοντρή δύο φύλλων, ύψους 2,50 μ. βρίσκεται κοντά στη γωνία του Γ. Παράθυρα πολλά, αλλά σχετικά μικρά και σχεδόν πάντα σιδερόφρακτα (για το φόβο των ληστών). Η πλευρά τους πλαισιώνεται εξωτερικά με καμπυλωτές πέτρες και οι γωνίες τους, όπως και οι γωνίες των τοίχων, είναι ιδιαίτερα φροντισμένες και πελεκημένες με μεγάλες πέτρες.

Η στέγη κι αυτή από πέτρινες πλάκες, γκρίζες ή μαύρες. Οι καπνοδόχοι με τετράγωνες πέτρες κτισμένες, προσθέτουν μια χαρακτηριστική νότα στην όψη των σπιτιών του χωριού.

Η αυλή πλακόστρωτη με συμμετρικές πλάκες, καλύπτει το υπόλοιπο του τετραγώνου που αφήνει το Γ. Η αυλόπορτα τεράστια, σκεπασμένη κι αυτή, έχει στα πόδια της απαραίτητως δύο πεζούλια.

Μια κληματαριά σκεπάζει συνήθως την αυλή, σε μια γωνιά της οποίας θα βρίσκεται και το πηγάδι με την αντλία.

Κοντά στο κυρίως σπίτι ορθώνονται και άλλα βοηθητικά κτίσματα, αλλά και τα γειτονικά σπίτια, και έτσι έχει την εντύπωση

κανείς ότι βλέπει από μακριά πύργους...»²⁶

Στην ευρύτερη κοινοτική έκταση συναντά κανείς όλα τα στοιχεία που συγκροτούν το πολιτισμικό τοπίο όπως το περιγράψαμε πιο πάνω. Μπορούμε να παραθέσουμε εδώ ορισμένα από τα σωζόμενα «μνημεία» της προβιομηχανικής τεχνολογίας, που βρίσκονται στην κοινοτική έκταση, στα όρια των οικισμών ή ακόμα και μέσα στους οικισμούς. Από τα πολλά πέτρινα γεφύρια που υπήρχαν στην περιοχή σήμερα σώζεται ένας σχετικά μικρός αριθμός.

Ξεκινώντας από τα σύνορα με τη Δυτική Μακεδονία, στα όρια σχεδόν των Μαστοροχωρίων βρίσκεται το γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο, στα όρια των δύο ομώνυμων κοινοτήτων. Το γεφύρι αυτό, που είναι και το μοναδικό σωζόμενο γεφύρι επί του Σαραντα-

151. Γεφύρι σε ρεματιά

πόρου, αποτελείται από δύο άνισα τόξα και ένα μικρότερο ανακουφιστικό στη μέση και, μαζί με το Μοναστήρι και το παλιό εγκαταλελειμμένο χωριό της Ζέρμας, αποτελεί ένα θαυμάσιο αρχιτεκτονικό σύνολο. Πιο πέρα, στην πυρσογιαννίτικη λάκκα το μοναδικό πέτρινο γεφύρι που σώζεται είναι αυτό στο Παρασπόρι, ένα μικρό μονότοξο γεφύρι στην κοινοτική έκταση των Χιονιάδων.

Αρκετά, ωστόσο, γεφύρια σώζονται στην Καστάνιανη. Έξω από το χωριό, σε πολύ μικρή πάντως απόσταση, βρίσκεται το πελεκητό μονότοξο γεφύρι της Μαλνίτσας στον παλιό

26. Βλ. Χαρίλαος Γ. Γκούτος (επιμ.), *Μολιστινά*, Αθήνα, 1983, σελ.36.

152. Γεφύρι στο Πεκλάρι

δρόμο για τη Λαγκάδα, που κατασκευάστηκε το 1934. Μέσα στον οικισμό της Καστάνιανης υπάρχουν τρία γεφύρια: Της Γκάλινας, στην ομώνυμη συνοικία, κατασκευασμένο το 1936-38, της Μεσαργιάς-Ράχης, στην ομώνυμη κλαυτοπεριοχή στο κέντρο του χωριού, που κτίστηκε μάλλον την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και των Μητσαίων, κατασκευή του 1845, με την πιο «αρχαϊκή» δομή, κλαυτοστή Μεσαργιά.

Στον κεντρικό δρόμο για την Κόνιτσα, στη θέση Κρουονέρι, σώζεται δίπλα στην εθνική οδό το ομώνυμο μονότοξο πέτρινο γεφύρι. Κοντά στο παλιό χάνι και στη σημερινή ταβέρνα με δυσκολία το διακρίνει κανείς σήμερα εάν δεν γνωρίζει την ύπαρξή του.

Ένα σημαντικό γεφύρι σώζεται στο δρόμο για την Πουρνιά, λίγο πριν φτάσουμε στον οικισμό, στη θέση Μαυρόπετρα, όπου και μια τοιχογραφία του Παντοκράτορα πάνω στην πέτρα. Χτισμένο το 1853, μαζί με το εικόνισμα, τη βρύση, και τον παλιό βακούφικο μύλο (κατεστραμμένο σήμερα), αποτελεί ένα αξιοπρόσεκτο σύνολο. Κοντά στο γεφύρι της Μαυρόπετρας βρίσκεται το μικρό μονότοξο γεφύρι του Σελιού, πάνω στον παλιό δρόμο που οδηγούσε στη Μόλιστα.

Πολύ αξιόλογο είναι επίσης το πέτρινο γεφύρι στην Πηγή (Πεκλάρι) ακριβώς στα νότια όρια του οικισμού, δίπλα στον Άι Νικόλα και πάνω στο παλιό μονοπάτι που οδηγούσε στην Κόνιτσα. Το γεφύρι αυτό χτίστηκε το 1903 από τον Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Μήτρο Γκόρτσο με χορηγό τον Πεκλαρίτη Γ. Καραγιάννη²⁷.

Από τους πολλούς νερόμυλους που είχε στο παρελθόν η περιοχή, περισσότερους από έναν κάθε χωριό, σήμερα οι περισσότεροι είναι ερειπωμένοι. Ορισμένοι από αυτούς που έχουν διασωθεί αναστηλώνονται τα τελευταία χρόνια, όπως ο βακούφικος μύλος των Ταξιαρχών στην παλιά Λυκόρραχη (Λούψικο) και ο κοινοτικός του Πληκατίου. Στο Κεράσοβο, όπου στο παρελθόν υπήρχαν αρκετοί νερόμυλοι και νεροτριβές πάνω στο Βουρκοπόταμο, σήμερα σώζεται μισοερειπωμένο το σύνολο νερόμυλου και νεροτριβών δίπλα ακριβώς στον οικισμό (ιδιοκτησία Ζήκα), ενώ στην έξοδο του χωριού στο δρόμο για τη Φούρκα μπορεί σήμερα να δει κανείς μια καινούργια νεροτριβή έργο του συλλόγου του χωριού.

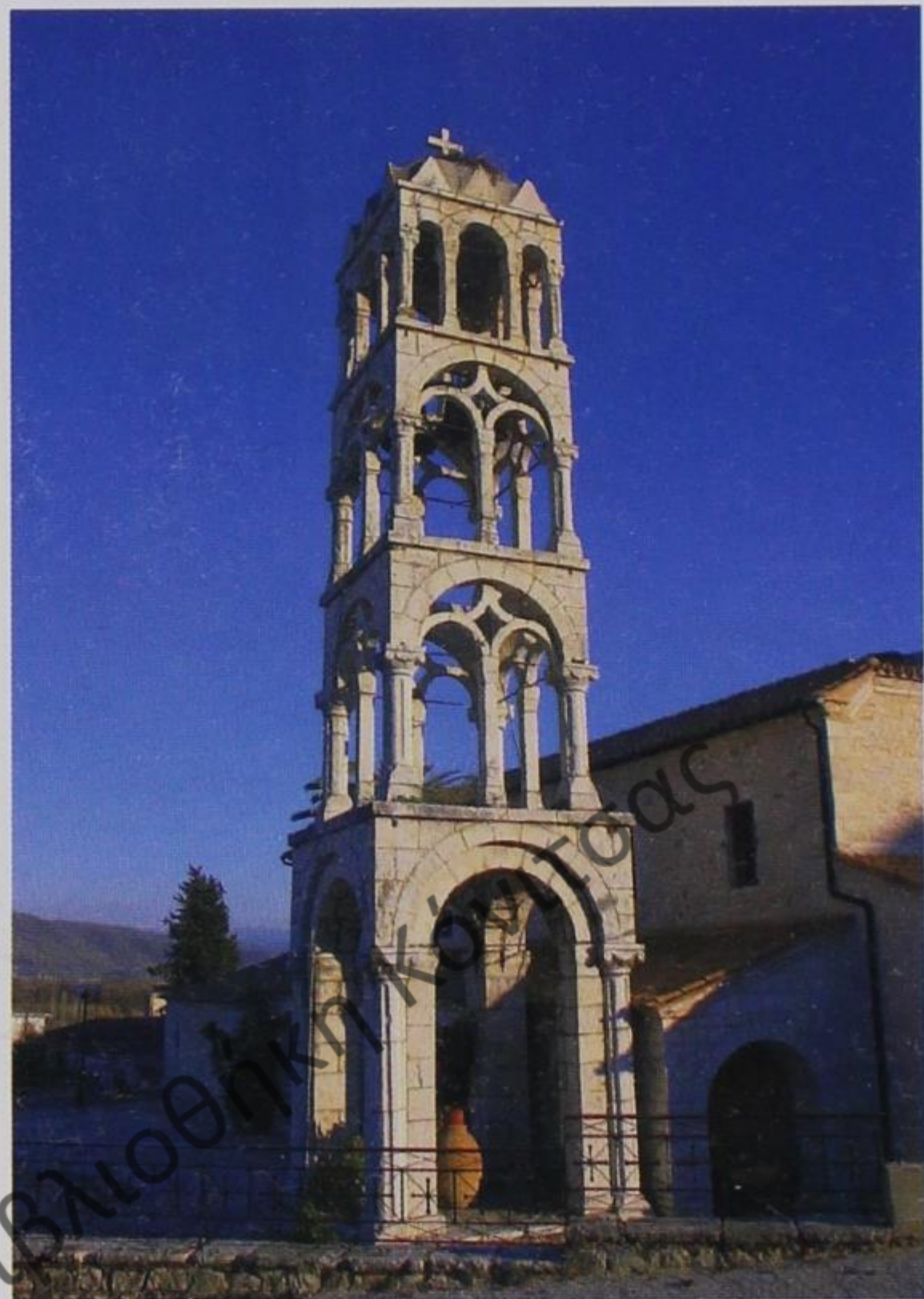
27. Βλ. Α. Πετρονάτης, *Πέτρινα γεφύρια στην Ελλάδα, στο Φύση και έργα των ανθρώπων*, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας, Κόνιτσα, 2001, σελ. 113-343, σελ. 209.

Οι τεχνικές και οι τέχνες Η πέτρα, οι κτίστες και οι πελεκάνοι

«Έχεις προσέξει, γυιέ μου, το σπίτι του Ξεινού, εδώ στο Γανναδιό; Το Σουρλαίικο στην Πυρσόγιαννη; Τα Μπεκιαραίικα και το σαράι του Χουσεϊν μπέη στην Κόνιτσα; Το σπίτι του Μίσιου στα Γιάννινα; Είδες την πέτρα τους; Είναι σα να σου κρένη. Το δέσιμό της. Τα χρώματά της. Όταν παίζουν στον ήλιο. Μια-μια. Ορθιες ή πλαγιαστές. Οι αρμοί ακόμα φέρνουν τ' αχνάρια του μάστορα που τις έπλασε με τα χέρια του, σα πηλό...Τ' αγκωνάρια. Όλα στο μέτρο. Ούτε παραπάνω, ούτε παρακάτω. Ανάλαφρες. Η κάθε μία με το δικό τη. Σα μια σειρά από σκαλίσματα, μερακλή ταλιαδόρου. Σαν άνθρωποι, ζωντανοί που κουβεντιάζουν... Ακόμα κι οι ξερολιθιές, όταν είναι από παλιό μάστορα... Τραγουδάνε...Πού ξανάγινε τέτοια αρμονία, που να σου 'στρώνη' την ψυχή. Να σ' αναγαλλιιάζη; Την έπιασες ποτέ να δης πόσο μαλακιά είναι; ... Ξαναείδες τέτοιο χάιδεμα στα μάτια... Εμείς, δώ απάνω, βλέπεις, από την πέτρα γεννηθήκαμε... Με την πέτρα πορευτήκαμε... Και την πέτρα αξιώσαμε... Ότι φτιάχτηκε τότε γυιέ μου, δεν ματαφτιάχεται τώρα. Οι παλιοί έκαναν το σταυρό τους κι έχτιζαν. Πίστευαν πως σε κάθε πέτρα μέσα βρίσκεται κι ένας άγιος. Και την ακουμπούσαν στο γιαπί, με καρδιά ζεστή. Σαν να προσεύχονταν...Με φόβο κυρίου...» Αυτά μεταξύ άλλων αναφέρει ως λόγια κάποιου παλιού μάστορα ο Κονιτσιώτης συγγραφέας Γιάννης Λυμπερόπουλος στο βιβλίο του Ορεινοί και μεθόριοι (Αθήνα 1972) στις σελίδες 127 και 128, δίνοντας το στίγμα της μετάβασης από την βιοποριστική ενασχόληση με κάποια τεχνική ειδίκευση στην τέχνη.

Οι μάστορες της πέτρας οργανωμένοι σε μπουλούκια με μια αυστηρή εσωτερική ιεραρχία (πρωτομάστορας, μάστορες, τσιράκια) και μια δική τους, συνθηματική, γλώσσα, ανήγαγαν την τεχνική της πέτρας (πελέκημα, χτίσιμο και σκάλισμα) σε ύψιστη τέχνη, κατασκευάζοντας από απλές ξερολιθιές μέχρι περίτεχνα γεφύρια και θαυμαστά σαράγια. Ταξιδεύοντας στη βάση περιοδικών μετακινήσεων σε μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα έχτισαν σπίτια, αποθήκες, γεφύρια, καλντερίμια, χάνια, εκκλησιές, μοναστήρια και κάθε είδους ιδιωτικά και δημόσια κτίρια που φέρουν τη σφραγίδα της υψηλής τεχνικής και τέχνης τους. Τα αγκωνάρια, οι πελεκημένες πέτρες, οι κτητορικές επιγραφές, τα

153. Πετρόχτιστο καμπαναριό

λιθανάγλυφα και όλες οι λεπτομέρειες στο χτίσιμό τους έχουν αποτυπώσει το συλλογικό και ατομικό τους μεράκι κατά έναν τρόπο που δείχνει την ενότητα της χρηστικής λειτουργίας και της αισθητικής αλλά κυρίως την υπέρβαση των ορίων ανάμεσα στην τεχνική και τη τέχνη.

Στο περιοδικό Αρμολόι, που εκδόθηκε σε δέκα τεύχη από το 1976 μέχρι το 1980, μπορεί να βρει κανείς ένα πλούσιο υλικό γύρω από τη ζωή και την τέχνη των μαστόρων της πέτρας και όχι μόνο. Επιλέγουμε να παραθέσουμε μερικά αποσπάσματα από την αφήγηση ενός μάστορα σχετικά με την τέχνη τους, που βοηθούν στην κατανόηση της νοοτροπίας τους αλλά και των μυστικών της δουλειάς τους. Ο μάστορας Δήμος Φλίνδρης διηγείται (τ. 6 (1978), σελ.32-34): «... Όλη τους η τέχνη ήταν μα λέξη: αργά. Όσο πιο αργά δούλευαν τόσο πιο καλοί μαστόροι ήταν. Τραγουδούσαν και σφύριζαν στο πελέκημα για να ξεχνιούνται και να μη βιάζονται...[Οι πελεκάνοι] είχαν μεγαλύτερη αξία, σα να πούμε ήταν πιο τιμημένα πρόσωπα.

'Επαιρναν την πέτρα και την έκαναν λουλούδ',
μεγάλ' υπόθεση... Ο πελεκάνος διάλεγε πέτρα
συμπαγή, να μην έχει σχισματιές και
διπλωμάδες και νάναι πολύ μαλακιά. Γιατί αν η
πέτρα δε είχε αυτά τα χαρίσματα, δεν μπορούσε
να έχει επιτυχία ένας πελεκάνος. Η άγρια πέτρα
δε κάνει για πελέκι ούτε αυτή που σχίζεται και
κάνει γούβες στη βελονιά.... Τα εργαλεία που
χρησιμοποιούσαμε στο πελέκημα ήταν
πολύτιμοι σύντροφοι. Τ' αγαπούσαμε σα παιδιά
μας και τα κουβαλούσαμε με προσοχή, μη
πάθουν τίποτα. Πριν ξεκινήσουμε για ταξίδι
κάθε μαστορας τα πήγαινε στους γύφτους για
επιδιόρθωμα. Ένας καλός πελεκάνος έπρεπε

πέτρα με μολύβι και μετά πελεκούσαν, άλλοι
όμως είχαν καλό χέρι και δούλευαν το καλέμι
χωρίς σχέδιο. Φτιάχναμε αγκωνάρια, πόρτες με
βάση και κιονόκρανα, πρέκια, καμαρόλιθα,
τζάκια πελεκητά...Είναι μεγάλη υπόθεση το
πελέκημα της πέτρας, χρειάζεται καλλιτεχνία.
Γα τήρα μια πέτρα, έναν όγκο και σκέψου πώς θα
γίνει πρέκι γεμάτο λουλούδια και πουλιά.
'Ηθελε μεράκι και πολύ υπομονή για να
γεννηθούν εκείνα τα καμαρωτά, οι κλάρες με τα
φύλλα και τα σταφύλια, τα φεγγάρια και οι
μπακλαβάδες...»

Η τεχνική, η τέχνη, τα πρότυπα, τα σχέδια,
τα εργαλεία, η γλώσσα και ο λόγος των

154. Λιθανάγλυφα

νάχει 40 με 50 σφήνες και βελόνια. Πήγαινε
όταν ξεκινούσαν τα μπλούκια για ταξίδι, τα μισά
γομάρια ήταν φορτωμένα εργαλεία. 'Τσοκάνια',
'πήχη', για τα πρέκια, όπου δε έφτανε η 'γωνιά',
'ματρακάδες', 'κρίδια', 'βελόνια', 'σφήνες',
'ντιβισλίτικα', 'χοντρά', που από τη μια μεριά είχε
χοντρά δόντια για τη χοντροδουλειά κι απ' την
άλλη λεπτά για την καθαρή δουλειά. Είχαμε
μαζί μας και 'κουμπάσο', το διαβήτη, για να
βγάζουμε τα στρογγυλά...Τα κεντήματα στην
πέτρα ήθελαν φαντασία και πολύ μεράκι. Εμείς
στον καιρό μας βγάλαμε σχέδια ανάλογα με το
πνεύμα μας ή βλέπαμε τα παλιά που είχαν
σπουδαίο πελέκημα. Πολλοί σχεδιάζαν την

μαστόρων συγκροτούν έναν κόσμο κι έναν
ξεχωριστό πολιτισμό, που θα μπορούσαμε να
τον ονομάσουμε πολιτισμό της πέτρας. Αυτός ο
πολιτισμός αποτέλεσε τη βάση του τοπικού
υλικού βίου και σε συνδυασμό με τις άλλες
πτυχές και διαστάσεις του συνέβαλε καθορι-
στικά στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των
συγκεκριμένων κοινοτήτων, που άλλωστε
αυτοπροσδιορίζονται ως Μαστοροχώρια,
αλλά και σφράγισε την ιστορία της ευρύτερης
περιοχής της Κόνιτσας, έτσι ώστε το όνομά της
να παραπέμπει πάνω από όλα στην ιστορία των
μαστόρων και της τέχνης τους.

155. Ξυλόγλυπτο

Το ξύλο, οι μαραγκοί, οι ταλιαδόροι

Το επάγγελμα και η τέχνη του μαραγκού και του ταλιαδόρου (ξυλογλύπτη) συμπληρώνουν την οικοδομική τέχνη και αναπτύχθηκαν εξίσου στα Μαστοροχώρια και κυρίως στο Γοργοπόταμο (Τουρνόβου),²⁸ αλλά και στους Χιονιάδες, το Ασημόχωρι και αλλού. Είναι αλήθεια ότι οι πιο ονομαστοί ταλιαδόροι είναι οι Τουρνοβίτες, που έχουν αφήσει σημαντικά έργα, κυρίως σκαλιστά τέμπλα εκκλησιών και ταβάνια αρχοντικών, σε όλον τον ελλαδικό αλλά και το βαλκανικό χώρο. Πέρα από τέμπλα και ταβάνια, οι ξυλογλύπτες αναλάμβαναν κάθε είδους σχετικές εργασίες, όπως είναι η συνολική διακόσμηση εκκλησιών (προσκυνητάρια, παγκάρια, δεσποτικοί θρόνοι, σκαλιστές εικόνες κ.λπ.), δημοσίων κτηρίων (αρχονταρίκια, χάνια κ.λπ.) και σπιτιών (μεσάντρες, κασέλες κ.λπ.), ενώ οι μαραγκοί κατασκεύαζαν όλες τις βασικές ξύλινες υποδομές (πόρτες, παράθυρα, μεσοχωρίσματα κ.λπ.).

Όπως και οι άλλοι μάστορες, και οι τεχνίτες του ξύλου ασκούσαν το επάγγελμά τους μετακινούμενοι περιοδικά σε μπουλούκια και μετέδιδαν την τέχνη τους στους κόλπους της οικογένειας από πατέρα σε παιδί. Το ξύλο που προτιμούσαν να δουλεύουν ήταν η καρυδιά, αλλά σκάλιζαν και άλλα, όπως κυπαρίσσι, βελανιδιά, κέδρο, πυξάρι, φλαμουριά, ρόμπολο κ.λπ. Την ξυλεία την προμηθεύονταν από ξυλοκόπους («σερτζήδες») των γύρω χωριών, κυρίως από τα Βλαχοχώρια, και οι ίδιοι έκαναν τον τεμαχισμό με το «μπρατσόλυ», ενώ στη συνέχεια πλάνιζαν τα ξύλα με την «πλάνη» και τα ετοίμαζαν για το σκάλισμα. Οι σκαλιστήδες συνεργάζονταν τόσο με τους μαραγκούς όσο και με ζωγράφους-αγιογράφους.

Και σ' αυτή την τέχνη μπορεί να ανιχνεύσει κανείς τα δυσδιάκριτα όρια μεταξύ χρηστικού και αισθητικού αντικειμένου, όπως επίσης την εξέλιξη από πιο αρχαϊκές σε πιο

28. Βλ. Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Οι ξυλογλύπτες του Τουρνόβου της Κόνιτσας», *Επετηρίς ΚΕΕΛ, ΚΕ'* (1977-78), σελ. 290-302.

σύνθετες μορφές. Κι εδώ η υπέρβαση του εφήμερου, ο διάλογος με τις φυσικές και υπερφυσικές δυνάμεις και η ενστιχτώδης μεταφυσική αγωνία έχει αποτυπωθεί στις σκαλιστές συνθέσεις. Από τις απλές παραστάσεις στοιχείων της φύσης (κλαδιά και φύλλα δέντρων, κληματαριές και σταφύλια, πουλιά και ζώα μέχρι τις ανθρώπινες μορφές και σκηνές από την κοινωνική ζωή από τη μια και από την άλλη στους ιερούς χώρους από τους δικέφαλους αετούς και τα παγώνια μέχρι τις παραστάσεις από την Αγία Γραφή (έξοδος πρωτόπλαστων από τον Παράδεισο, θυσία του Αβραάμ κ.λπ.), όλα τα έργα τους μαρτυρούν την ύπαρξη μιας εξαιρετικής τοπικής παράδοσης, η οποία προσαρμόζεται στις επιταγές των παραγγελιών και των τόπων δουλειάς.

Παραθέτουμε στη συνέχεια ένα συμφωνητικό μαραγκών του 1890, περίοδο ακμής του επαγγέλματος, που μας μεταφέρει στην ατμόσφαιρα της εποχής αλλά και παρέχει πληροφορίες για το είδος των εργασιών που έκαναν οι μαραγκοί και όχι μόνο: «Μεταξύ των υποφαινομένων αφ' ενός του Σεΐχ Τζελάλ Εφέντι και αφ' ετέρου οι Νικόλαος Ματσόπουλος και Κωνσταντίνος Ν. Δημητριάδης αμφότεροι Μαραγκοί εκ του χωριού Χιονιάδες της Επαρχίας Κονίτσης εσυμφώνησαν ως εξής:

Ο Σεΐχ Τζελάλ Εφέντις έχων νερόμιτρον οικίαν εις Νέον Λούρον και θέλων να τελειοποιήση αυτήν ανέλαβον σήμερα οι δεύτεροι ήτοι ο Νικόλαος και Κωνσταντίνος μαραγκοί όπως επισκευάσωσιν αυτήν εντός ολίγου

διαστήματος ως ακολούθως, ήτοι εις το επάνω πάτωμα θέλουσαι φκιάσει τα ταβάνια και τα πατώματα καρφώματα (;) εις μα(ν)τζάτια καθώς και τα αλείματα, το ήμισυ της κάτω σάλας θα πατωθή, το κάτω μαγειρείον εν γένει σουφατισμένον και καλοποπιημένον καθώς και κανάτια, δύο πόρτες. Περαστές καλής ποιότητος και τα αναγκαία και σώμπες αίτινες θα γίνουν καλής ποιότητος, οι πόρτες των καρφωτές, τα δε άνω πατώματα θα γίνουν αρσε(νι)κοθήλυκα καλώς εργασμένα. Τρία ταβάνια πρώτης ποιότητος όπως ο ιδιοκτήτης θελήσει. Εν γένει τα κουφώματα τζάμια καφάσια όλα αυτά καλής ποιότητος. Εις δε το εν δωμάτιον θα γίνουν κανάτια περαστά τα δε άλλα ελείποντα ταβάνια θα γίνουν δευτέρας ποιότητος, αι δε πόρτες των περαστές, το δε μ(π)αλκόνι προς την θύραν θα γίνει με σούστες, η δε διαίρεσις (και) τα εσωτερικά σουφατίσματα θα γίνουν με επιμέλειαν και καλής ποιότητος καθώς και τα εξωτερικά σουφατίσματα, θα γίνουν με υδροχρωματίσματα. Τα δε εσωτερικά κουφώματα θα γίνουν με χρωματισμόν ελαίου. Εν γένει τα εξωτερικά σουφατίσματα και λοιπά θα γίνουν κατά το σχέδιον το Ευρωπαϊκόν.

Επίσης μία αυλόπορτα δύο γαλαρίες με τα κάγκελα καθώς και τα απαιτούμενα Μπουχαριά τα δε έξωθεν σατζάκια(;) θα είναι ως η τάξις. Επί τέλους τα πάντα υποχρεούνται και υπόσχονται οι ειρημένοι μαραγκί, να κατασκευάσωσιν, ως ανωτέρω αναφέρονται και ως απαιτεί η επιστήμη των...»²⁹

156. Ευλόγλυπτο

29. Βλ. π. Γεώργιος Παΐσιος., «Η Ξυλουργική», *Εκ Χιονιάδων*, 6(2003), σελ. 7-15, σελ. 10-11.

157. Ζωγραφισμένο ταβάνι σπιτιού

Οι ζωγράφοι και τα έργα τους

Όπως ήδη αναφέραμε, η ζωγραφική, τόσο ως κοσμική τέχνη όσο και ως αγιογραφία, καλλιεργήθηκε σχεδόν αποκλειστικά στα Μαστοροχώρια από τους Χιονιαδίτες. Για το πώς προέκυψε στο συγκεκριμένο χωριό η συγκεκριμένη ειδίκευση έχουν γίνει διάφορες υποθέσεις, με τις οποίες δεν θα ασχοληθούμε εδώ. Θα παραθέσουμε απλά την άποψη του πλέον συστηματικού και έγκυρου μελετητή των Χιονιαδιτών ζωγράφων, του Κίτσου Μακρή, ο οποίος γράφει σχετικά: « Πώς δημιουργήθηκε η παράδοση αυτή σ' ένα απομονωμένο χωριό; Σε ό,τι αφορά την Ξυλογλυπτική, ίσως η πλησιέστερη προς την αλήθεια ερμηνεία είναι η ακόλουθη. Η Ξυλογλυπτική υπήρξε, από παλιά, τέχνη των βοσκών, αλλά σε μικρά κυρίως αντικείμενα για σπιτική και επαγγελματική χρήση, ρόκες, γκλίτσες, κουτάλια, σφοντύλια κ.λπ. Κάτω από ορισμένες συνθήκες και με την πίεση του μικρού κτηνοτροφικού εισοδήματος, είναι δυνατό να προχωρήσουν και σε πιο σύνθετες μορφές, όπως είναι η εκκλησιαστική Ξυλογλυπτική.

Στη ζωγραφική όμως δεν μπορούμε να επισημάνουμε ανάλογα σπέρματα. Μα και η βασική πρώτη ύλη, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τη βαφή των μαλλιών, έπρεπε να έρθει από τόπους μακρινούς και με πολυήμερα ταξίδια. Τοπική παράδοση, που την αναφέρει στο πολύτιμο συλλεκτικό βιβλίο του για τους χιονιαδίτες ζωγράφους ο ντόπιος παπα-Γιώργης Παΐσιος, μιλάει για μαθητεία νεαρών βλαχοποιμένων στην Ιταλία. Μα κι αν υποθέσουμε μαθητεία στο Άγιον Όρος, την ίδια τεχνοτροπία ακολουθούν. Είναι η κοινή εικαστική διάλεκτος όλων των χειροτεχνών ζωγράφων της εποχής τους και νομίζω πως τη ρίζα της πρέπει να τη αναζητήσουμε στα πολύ πιο κοντινά και προσιτά Επτάνησα, με τη γνωστή ζωγραφική σχολή τους...»³⁰

Το κύριο έργο των ζωγράφων είναι αγιογραφικό, ωστόσο υπάρχουν εξαιρετικά δείγματα κοσμικής ζωγραφικής, όπως τοπία, προσωπογραφίες, ιστορικές σκηνές, νεκρές φύσεις κ.λπ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι διακοσμήσεις κασελών, δείγματα

30. Βλ. Κίτσος Μακρής, «Η ηπειρώτικη χειροτεχνική ζωγραφική και οι φυλές των Χιονιάδων», *Βήματα*, σελ. 357-362, σελ. 358.

των οποίων σώζονται πολλά ακόμα και σήμερα. Φαίνεται ότι κατά κανόνα και οι ίδιοι οι ξυλουργοί που κατασκεύαζαν τις κασέλες γνώριζαν την τέχνη της διακόσμησής τους. Τα θέματα των ζωγραφιστών κασελών είναι κατά κύριο λόγο εμπνευσμένα από τη φύση, βασικά από τη χλωρίδα. Τα κλαδιά και τα λουλούδια είναι τα πιο συνηθισμένα θέματα, ενώ δεν λείπουν τα ανθοδοχεία και οι κορδέλες. Συναντάμε ακόμα και προσωπογραφίες νέων γυναικών, καθώς οι περισσότερες κασέλες προορίζονταν για προίκα.³¹ Κλείνουμε το μικρό σχολίο μας πάνω στη ζωγραφική τέχνη των Χιονιαδιτών με ορισμένα αποσπάσματα της όμορφης γραφής του Γ. Λυμπερόπουλου, που αποδίδουν το ήθος, το ύφος και την πολιτισμική ατμόσφαιρα αυτού του κόσμου: «Η μύηση 'εις

158. Τοιχογραφία σε υπέρθυρο εκκλησίας

την επιστήμην των ζωγράφων' ή όπως έλεγαν εκείνα τα χρόνια 'εις την ερμηνείαν της ζωγραφικής τέχνης', γίνονταν με την πολυχρόνια μαθητεία, κοντά στο μάστορα-δάσκαλο. Κι όσα δεν προλάβαιναν οι μαθητευόμενοι να τα πάρουν απ' αυτόν, ή αν τύχαινε νάταν αυτός

κανένας 'αμαθής και άτεχνος' τα μάθαιναν αντιγράφοντας τους παλιότερους ή τα διάβαζαν στις χειρόγραφες φυλλάδες, που κρατούσαν στους τουρβάδες τους, σαν αχώριστο σύντροφο...

'Τον άνθρωπο τον διαιρούσαν οι παλιοί (έγραφαν οι φυλλάδες), εις μέτρα 9 έως και τας πατούνας και έκαναν το κεφάλι μέτρο 1 και αυτό το εμοίραζαν εις 3, το ένα μέτωπον, το άλλο μύτη, και το άλλο πηγούνι. Τα δε μαλλιά έσωθεν του μετώπου. Μία μύτη ήγουν όσο είναι το μέτρον της μύτης. Μέσω δε της μύτης και του πηγουνιού, το στόμα, τον λαιμόν, με μέτρον της μύτης...'

Ετούτες οι φυλλάδες ήταν σωστοί τυφλοσούρτες. Περιγράφονταν οι μορφές των Αγίων κι αναφέρονταν οι γραφές στα ειλητάριά των...

...'Στυλιανός ο Παφλαγός: Γέρος μακρογένης και πλατοκούτελος λέγων: παιδων φύλαξ πέφυκα Θεού το δάρον... '...Γρηγόριος ο Θεολόγος: Ποιμήν λογικής εγκαταστάς αγέλης, απλούς, ταπεινός, ευμενής, πράος έσο'. Εστί δε σφόδρα γέρον, πλατυγένης, φαλακρός, σγουράς έχων τας κεφαλής τρίχας...'

Έδιναν οδηγίες για την ανάμιξη των χρωμάτων και των άλλων υλικών, πάνω σε μια ειδική ξύλινη θήκη, πούταν μαζί και ζυγαριά, με χωρίσματα.

'Ει μεν και είναι το πεζίρι νέον, βάλαι το εις τζουκάλιν να βράση από μακρόθεν και φυλάγου να μην το καύσης και μυρίση και σταλάζοντας ολίγον με τζάκνον επάνω εις σίδερον και (εάν) μεν κε σκορπίση είναι σημείον πως δεν έγινε ει δε σταθεί κόνπος έγινε. Ει δε πάλιν κε είναι το πεζίρι παλαιόν και είναι πυκνόν ωσάν το μέλι δεν χρειάζεται πολύ βράσιμον, μοναχά έως να βράση ολίγον...'

...Ο ζωγράφος έπρεπε νάναι πιστός στο πρότυπο, δίχως λάθη και παραλείψεις...

'Δια χειρός Κων/νου και Μιχαήλ Μιχαήλ εκ χόρας Χιονάδες εν έτει σωτηρίο 1779'

σημείωναν στη βάση της εικόνας, μ' απερίγραπτες ανορθογραφίες, και κείνο το 'δια χειρός' το ήθελαν ουσιαστικό. Εννοούσαν: Τίποτα παραπάνω απ' την πιστή αντιγραφή...Ο ζωγράφος δεν εκφράζονταν. Προσεύχονταν με τα χρώματα...»³²

31. Βλ. Κώστας Σκούρτης, *Ξυλόγλυπτες και ζωγραφιστές κασέλες από τους Χιονιάδες της Ηπείρου*, Εκ Χιονιάδων, Αθήνα, 2004.

32. Βλ. Γ. Λυμπερόπουλος, *Ορεινοί και μεθόριοι*, Αθήνα, 1972, σελ. 133-135.

Τα τραγούδια, η μουσική, ο χορός

Τα Μαστοροχώρια από τη σκοπιά της μουσικής και του χορού είναι ένα σταυροδρόμι. Τοποθετημένα ανάμεσα στην Κολόνια (περιοχή Ερσέκας-Λεσκοβικίου) και το Βόιο (περιοχή της Δ. Μακεδονίας), σε μια κατεξοχήν οριακή ζώνη, ενσωμάτωσαν δημιουργικά ανάλογες επιρροές τόσο στο ρεπερτόριο όσο και στο ύφος. Τα «καραμαντάτικα» από τη μια και οι «γκάιντες» ή «γάιτες» από την άλλη, δύο από τις πιο χαρακτηριστικές κατηγορίες μουσικοχορευτικών σκοπών των χωριών αυτών, τεκμηριώνουν με τον πιο εύστοχο τρόπο την παραπάνω θέση. Μάλιστα, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για ένα «συνεχές» αυτών των σκοπών από τη Δ. Μακεδονία μέχρι τη Νότια Αλβανία με «πέραςμα» τα Μαστοροχώρια.

Η γενικότερη πολιτισμική ενότητα της περιοχής αυτής αποτυπώνεται και στη μουσικοχορευτική της παράδοση, μια ενότητα, ωστόσο, που τη χαρακτηρίζουν οι εσωτερικές κατά χωριό διαφοροποιήσεις στο πλαίσιο πάντοτε ενός κοινού ήθους και ύφους. Ο γαμήλιος χορός γκάιντα, που ωστόσο στις μέρες μας δε χορεύεται μόνο στους γάμους, δείχνει πώς ο ίδιος χορευτικός σκοπός παρουσιάζει μια ιδιαίτερη μορφή σε επιμέρους χωριά, έτσι ώστε να έχουν αποκρυσταλλωθεί συγκεκριμένες «παραλλαγές» με το όνομα του ανάλογου χωριού. Η πιο γνωστή είναι αυτή της Πυρσόγιαννης, η πυρσογιαννίτικη γκάιντα, αλλά γνωστές είναι επίσης και η καστανιανίτικη, η ζερματινή, η πλαβαλίτικη, η πεκλαρίτικη, όπως και η παδιώτικη, που δείχνει τη διάδοσή της και στα χωριά της Λάκκας του Αώου.³³

Κοινά στοιχεία στις σχετικές παραδόσεις των χωριών είναι οι συγκαθιστοί χοροί, τα τσάμικα και τα ριχτά στα τρία. Οι συγκαθιστοί είναι αργοί και βαριοί χοροί, που χορεύονται κυρίως από τους άνδρες με πολλούς αυτοσχεδιασμούς (Καραπατάκης, Παπα-γιώργης, Μπεράτι κ.λ.π.), τα τσάμικα είναι γρήγοροι χοροί, που εδώ σε αντίθεση με άλλες περιοχές χορεύονται πιο πολύ από τις γυναίκες

(Βαρέθηκα την ξενιτιά, Πέρδικα κ.λπ), ενώ τα ριχτά στα τρία είναι κατά κύριο λόγο καταληκτικοί σκοποί που κορυφώνουν μια χορευτική ενότητα αλλά και το κέφι της παρέας.

159. Γλέντι στην Πυρσόγιαννη

Πολύ αγαπημένα τραγούδια που συνδέονται με ομώνυμους χορούς είναι ακόμα το «Της γαλανής το φόρεμα» και «Κάτω στα έξι μάρμαρα», ενώ ιδιαιτερότητα παρουσιάζουν και οι χοροί κλειδωτό και θ'ληκωτό.

Εκτός από τους χορευτικούς σκοπούς, πολύ χαρακτηριστικά για την περιοχή είναι τα νουμπέτια και τα μοιρολόγια, με τα οποία ανοίγουν και κλείνουν τα γλέντια, αλλά και αρκετά τραγούδια της τάβλας, όπως το «Κρασί σε πίνω για καλό» και «Πανάγιω». Όλα αυτά και αρκετά άλλα είναι ζωντανά και σήμερα στην περιοχή, όπου ακόμα δρουν οι φορείς τους, που δεν είναι άλλοι από τις τοπικές κομπανίες των μουσικών που κι αυτές με το δικό τους τρόπο εκφράζουν την ενότητά της. Η κομπανία των Κώστα και Γιώργου Χαλκιά, που κατάγονται και διαμένουν ακόμα στη Βούρμπιανη, των Μιχάλη Πανουσάκ(φ)ου και Θανάση Χριστόπουλου, που κατάγονται από τα Βούρμπιανη (απώτερη καταγωγή του Πανουσάκου από το Λεσκοβίκι)

33. Για περισσότερα σχετικά στοιχεία βλ. Γιώργος Ρούμπης, «Η πυρσογιαννίτικη γάιτα (γαμήλιος χορός), Ηπειρωτικά Χρονικά, 38 (2004), σελ. 311-344.

160. Χορός στα Μαστοροχώρια

και διαμένουν στην Κόνιτσα, είναι οι δυο βασικές πια κομπανίες της περιοχής, ενώ περιστασιακά παίζει και η κομπανία του Νίκου Φιλιππίδη από το Κεράσοβο, που διαμένει τώρα στην Αθήνα. Ο Νίκος Αλεξίου από τη Μόλιστα έχει πια αποσυρθεί, ενώ λιγότερο αισθητή είναι η παρουσία του Βαγγέλη Μπέτζιου.

Η παρουσία των επαγγελματικών κομπανιών υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση και εξέλιξη της μουσικής και χορευτικής παράδοσης της περιοχής από ένα σημείο και

έπειτα και ιδιαίτερα στα μεταπολεμικά χρόνια, που η αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού σήμανε την υποχώρηση των εθιμικών εκδηλώσεων, στις οποίες το τραγούδι λειτουργούσε χωρίς την παρουσία μουσικών οργάνων. Από ένα σημείο και έπειτα τραγούδια από απλούς ανθρώπους, ατομικά ή σε παρέες, ακούγονταν όλο και λιγότερο, ώσπου περιορίστηκαν κυρίως στα μοιρολόγια... Ο αυτοσχεδιαστικός χαρακτήρας του μοιρολογιού σε συνδυασμό με την ανθεκτικότητα των εθίμων της τελευταίας συνέβαλαν στην επιβίωση αυτού του είδους και στη σύγχρονη εποχή. Ως προς τα άλλα είδη, στο πλαίσιο του ρεύματος επιστροφής στις ρίζες μπορούμε να μιλάμε περισσότερο για αναβιώσεις παρά για επιβιώσεις. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στα περισσότερα τραγούδια έχουν διασωθεί μόνο οι πρώτοι στίχοι, διότι αυτούς συνηθίζουν να λένε οι μουσικές κομπανίες στο πλαίσιο της δικής τους επαγγελματικής πρακτικής. Ένα από τα πιο γνωστά και αγαπημένα τραγούδια της περιοχής, που διασώθηκε μέχρι σήμερα κυρίως χάρη στο γεγονός ότι χορεύεται κιόλας και αποτελεί ένα από τα βασικά κομμάτια του ρεπερτορίου των τοπικών κομπανιών, είναι αυτό του «Παπαγιώργη». Ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση οι μουσικοί τραγουδάνε μόνο τους τέσσερις πρώτους στίχους:

Από μπροστ' στα γράμματα, μικρός στα πινακίδια,
και τώρα στα γεράματα αρματολός και κλέφτης.
Όλα τα κάστρα πάτησες κι όλα τα μοναστήρια,
το μοναστήρι στους Αγιούς δε μπορ' να το πατήσεις.

Με βάση την καταγραφή του Χ. Ρεμπέλη το τραγούδι συνεχίζεται ως εξής:

-Τροῦρω γύρω το 'φερνα κι όλο γύρα το φέρνω,
ανάθεμα ποιος το 'φειακε και πόρτα δεν αφήκε.
Ρίχνω τα μάτια μου ψηλά, ψηλά στα παραθύρια
και γλεπ' έναν ηγούμενο με το χαρτί στο χέρι.
-Κατέβα κάτω, 'γούμενε, να μας ξομολήσης,
έχομε κ'έναν άρρωστο να μας το μεταλάβης...
Κι ο 'γούμενος γελάστηκε και κατεβήκε κάτω.
Πιάνω δένω το 'γούμενο, πιάνω τον πισταγκώνω
[το γύρισμα του τραγουδιού είναι: «μπρε Παπαγιώργη μου»]

Οι ίδιοι οι οργανοπαίκτες είναι εκτός από φορείς της μουσικής παράδοσης και μάρτυρες συμπεριφορών και νοοτροπιών είναι αυτοί που μπορούν να μιλήσουν για τους τρόπους και τα γούστα όλων των χωριανών και ιδιαίτερα των μερακλήδων και των γλεντζέδων. Να τι αφηγείται ο Μιχάλης Πανουσάκος: «Σε κάθε πανηγύρι που πήγαινα ήξερα τους χορευτές, στα χωριά τα δικά μου, ήξερα τι χορό θέλει ο καθένας και εγώ τους γλεντούσα με πίστη γι' αυτό μ' αγαπούσαν...Οι καλύτεροι χορευτές ήταν οι Καστανιανίτες και οι Βουρμπιανίτες. Θυμάμαι το Διονύση το Ράππο από τη Βούρμπιανη που χόρευε φοβερά το Μπεράτι. Φοβεροί ρυθμοί το καραματάτκο και ο γυναικείος χορός της Πυρσόγιαννης, το κλειδωτό...Τα καλύτερα γλέντια στην περιοχή μας έκαναν το Ασημοχώρι, το Τούρνοβο, η Πυρσόγιαννη, όλα τα χωριά μας γλένταγαν κι ήταν όλοι πολύ καλοί τραγουδιστές. Οι γυναίκες ήξεραν και τραγουδούσαν τα τραγούδια, έτσι βοηθούνταν και το συγκρότημα στο τραγούδι.

Όταν την Κυριακή το βράδυ μετά το φαγητό ξεκινούσαν οι εντολές αρχίζει ο κουμπάρος, που είχε το πρόσταγμα του γάμου. Αρχινούσε με πέντε ποτήρια κρασί. Πίνω το πρώτο εις υγείαν των νεονύμφων... Τα έπινε και τα πέντε, ύστερα έλεγε πάρτε του κι ένα τραγούδι τώρα.

Μετά αρχίζουν οι εντολές, πίνω και καλά να σέβρω Βασίλη κι ο Βασίλης έπρεπε να απευθυνθεί σε άλλον και παραγγελιά ο εντολής από 'να τραγούδι, εκεί εμείς βγάζαμε τα περισσότερα λεφτά. Το πιο συνηθισμένο τραγούδι που ζητιούνταν στις εντολές ήταν οι ξενιτιές:

Βαρέθηκα την ξενιτιά, τα έρημα τα ξένα,
νιάτα μου καμμένα νιάτα.

Στα χάνια ξεπεζεύουνε, στα χάνια τρων
και πίνουν...»

Τα τραγούδια της ξενιτιάς συνηθίζονταν στο παρελθόν πάρα πολύ ακόμα και στις χαρές, όπως στους γάμους. Γι' αυτό έχουν χαραχτεί βαθιά στη συλλογική μνήμη και ακούγονται ακόμα και σήμερα πολύ συχνά στα πανηγύρια και σε άλλα αυτοσχέδια γλέντια. Ένα από αυτά με διάδοση σε όλα τα χωριά και ιδιαίτερη προτίμηση τα τελευταία χρόνια ακόμα και από τους νεότερους είναι το παρακάτω:

161. Χορός στην Κόνιτσα

- Τι σου είπαν και μου κάκιωσες, λαμπάδα μου γραμμένη
κι εγώ θα πάω στην ξενιτιά με την καρδιά καμένη.

- Εκεί που πας χεβέντη μου θα 'ρθω κι εγώ κοντά σου
να φτιαχτώ δείπνο να δειπνάς, γιόμα να γιοματίξες

να στρώνω το κρεβάτι σου, να πέφτεις να κοιμάσαι

- Εκεί που πάω κόρη μου κοράσιο δεν περνάει, γιατί 'ναι Τούρκοι ανύπαντροι, Τούρκοι αρραβωνιασμένοι.

Εσένα παίρνουν κόρη μου κι εμένα με σκοτώνουν.

Σήμερα οι κοινωνικές εκδηλώσεις στις οποίες λειτουργεί η μουσική, το τραγούδι και ο χορός είναι τα πανηγύρια, οι χοροί των Συλλόγων, οι γάμοι και τα αυθόρμητα γλέντια. Τα πανηγύρια εντοπίζονται χρονικά τώρα πια σχεδόν όλα στους θερινούς μήνες (κυρίως Ιούλιο, Αύγουστο), οι χοροί των Συλλόγων γίνονται κατά κύριο λόγο στα αστικά κέντρα όπου ζουν οι χωριανοί της διασποράς, ενώ γάμοι τα τελευταία χρόνια γίνονται και στα χωριά με μια τάση να αναβιώνουν κάποια σχετικά τοπικά έθιμα. Η μουσική παράδοση, πάντως, παραμένει ζωντανή και εξελίσσεται με τον ένα τον άλλο τρόπο, αποτυπώνοντας τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις.

34. Για τις μουσικές οικογένειες της περιοχής βλ. «Λαϊκοί οργανοπαίκτες», *Αρμολόι*, 4-5 (1977), σελ. 10-36 και Ν. Δονουσόπουλος, «Το Κεράσοβο οι μουσικοί του. Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδαιών», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα, 1996, σελ. 457-476.

Η σύγχρονη πολιτιστική δραστηριότητα

Η πολιτιστική δραστηριότητα από την περίοδο της μεταπολίτευσης και εξής ασκείται περισσότερο από τους συλλόγους και λιγότερο από τις κοινότητες. Από τη σύσταση, ωστόσο, του νέου Δήμου Μαστοροχωρίων και έπειτα

162. Μουσική κομπανία νέων στην Πάνω Κλειδωνιά

παρουσιάζεται μια τάση συντονισμού των σχετικών δράσεων εκ μέρους του και ανάληψης δικών του πρωτοβουλιών πολιτιστικού χαρακτήρα. Έτσι τα τελευταία χρόνια πληθαίνουν οι πολιτιστικές εκδηλώσεις που λαβαίνουν χώρα κυρίως τους θερινούς μήνες. Μουσικές, χορευτικές και θεατρικές παραστάσεις, εκθέσεις, ομιλίες, ημερίδες και συνέδρια, καθώς και αθλητικές εκδηλώσεις οργανώνονται σε όλα τα χωριά με συνεργασία των αρμόδιων φορέων. Συνήθως οι εκδηλώσεις αυτές εντοπίζονται χρονικά στις μέρες κοντά στα πανηγύρια, που κορυφώνεται και η προσέλευση των χωριανών της διασποράς στα χωριά τους.

Τα πανηγύρια γίνονται κατά κανόνα τους θερινούς μήνες, ενώ κατά τη χειμερινή περίοδο οργανώνονται από τους συλλόγους της διασποράς χοροεσπερίδες και άλλες εκδηλώσεις σε διάφορες πόλεις όπου δραστηριοποιούνται, αλλά κυρίως στα Γιάννινα και στην Αθήνα.

Κατά τη χειμερινή περίοδο ξεχωρίζουν στα Μαστοροχώρια το Πανηγύρι του Πληκατίου στις 16 Φεβρουαρίου, που περιλαμβάνει λειτουργία και λιτάνευση της θαυματουργής

εικόνας της Παναγίας της Πληκατιώτισσας και γίνεται σε ανάμνηση της εύρεσης της εικόνας, ενός «γεγονότος» που κατά την προφορική παράδοση συνδέεται με την ίδια την ίδρυση του χωριού. Αξιοσημείωτο επίσης γεγονός της χειμερινής περιόδου είναι και ο χορός της Προοδευτικής Ένωσης Πυρσόγιαννης, που γίνεται στο χωριό στις 17 Ιανουαρίου, εορτή του προστάτη της Ένωσης Αγίου Γεωργίου του εξ Ιωαννίνων, στον οποίο προσέρχονται όσοι χωριανοί της διασποράς μπορούν, οι δε υπόλοιποι στέλνουν ταχυδρομικά την οικονομική τους ενίσχυση, συνεχίζοντας έτσι την παράδοση της συνδρομής στην εκτέλεση κοινοτικών έργων και της κοινωνικής αλληλεγγύης γενικότερα. Για τη χειμερινή περίοδο σε κάποια χωριά οργανώνονται αποκριάτικες εκδηλώσεις, όπως για παράδειγμα στη Δροσοπηγή, στον Αμαράντο και στην Πηγή, στο πλαίσιο των οποίων αναβιώνουν έθιμα όπως του ανάμματος της φωτιάς, της μεταμφίεσης και του «χάσκου», ενώ σε άλλα χωριά οργανώνονται εκδηλώσεις το Πάσχα, όπως π.χ. στην Αγία Παρασκευή.

Σε όλα τα χωριά γίνεται τουλάχιστον ένα πανηγύρι, που συνδέεται με τη γιορτή της κεντρικής του εκκλησίας. Ο σύγχρονος τρόπος οργάνωσης του χρόνου έχει επιβάλει βέβαια αλλαγές και στη οργάνωση των πανηγυριών, με αποτέλεσμα να έχουμε μετατοπίσεις στο χρόνο τέλεσής τους, γεγονός που οφείλεται παράλληλα και στη δυσκολία εύρεσης μουσικών κομπανιών, καθώς τα περισσότερα πανηγύρια γίνονται το Δεκαπενταύγουστο. Ξακουστά πανηγύρια είναι της Πυρσόγιαννης, της Μόλιστας, του Αμαράντου, της Δροσοπηγής (15 Αυγούστου), του Κεφαλοχωρίου (20 Ιουλίου), της Αγίας Παρασκευής και της Πηγής (26 Ιουλίου), του Μοναστηρίου (6 Αυγούστου) και του Νικάνορα (7 Αυγούστου). Τα πανηγύρια της Πυρσόγιαννης, του Κεφαλοχωρίου και του Νικάνορα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συνεχίζεται η παλιά εθιμική πρακτική της συνεστίασης κατά οικογένειες έξω από τους χώρους λατρείας και του ημερήσιου γλεντιού στη συνέχεια. Στην Πυρσόγιαννη γίνεται στα «σιάδια» της Παναγίας, στο Κεφαλοχώρι στον 'Αι Λια του παλιού χωριού και στο Νικάνορα στο ομώνυμο μοναστήρι, που είναι χτισμένο σε βράχο δίπλα στο χωριό.

Κάθε χωριό διαθέτει τουλάχιστον έναν πολιτιστικό σύλλογο, παλιότερο ή νεότερο. Αναφερθήκαμε ήδη στο φαινόμενο των Αδελφοτήτων, που σημάδεψε την ιστορία της πρώτης διασποράς. Από τη μεταπολίτευση και έπειτα έχουμε, ωστόσο, μια έξαρση στη δημιουργία πολιτιστικών συλλόγων, που εντάσσεται στο ρεύμα της εποχής που γενικά είναι γνωστό ως «επιστροφή στις ρίζες». Πλάι λοιπόν σε παλιότερους συλλόγους, όπως για παράδειγμα η δραστήρια Προοδευτική Ένωση Πυρσόγιαννης, λειτουργούν σήμερα περισσότερο ή λιγότερο νεοπαγείς σύλλογοι, όπως για παράδειγμα ο Εξωραϊστικός Σύλλογος Πλαγιάς «Η Ζέρμα», ο Φιλοπρόοδος Σύλλογος Κεφαλοχωρίου και ο Σύλλογος του Πληκατίου «Παναγία η Πληκαδίτισσα». Αξίζει να αναφέρουμε εδώ τους Συλλόγους που εκδίδουν σήμερα περιοδικά, όπου εκτός από νέα και ειδήσεις φιλοξενούνται και άρθρα και μελέτες που αφορούν την τοπική ιστορία και λαογραφία. Ο Πολιτιστικός Σύλλογος και η Αδελφότητα Χιονιαδιτών «Ο Άγιος Αθανάσιος» εκδίδει το περιοδικό Εκ Χιονιάδων, ο Σύλλογος Ασημοχωριτών Αθηνών «Η Πρόοδος» Τα Ασημοχωρίτικα, η Αδελφότητα Δροσοπηγιτών

Τα Καντσιώτικα και η Αδελφότητα Αγίας Παρασκευής το Κεράσοβο. Αξίζει να προσθέσουμε στα παραπάνω και την ιδιωτική έκδοση που απευθύνεται ωστόσο στους «απανταχού Αμαραντιώτες» Αμάραντος «Ίσβορος».

Σημαντικές πρωτοβουλίες που θα συμβάλουν στην καταγραφή, διάσωση και διάδοση των τοπικών τεχνικών παραδόσεων είναι η ίδρυση του Μουσείου Ηπειρωτών Μαστόρων και της Σχολής Μαστόρων της Πέτρας στην Πυρσόγιαννη, του Μουσείου Χιονιαδιτών Ζωγράφων στους Χιονιάδες, του Κέντρου Περιβαλλοντικής Ενημέρωσης στη Δροσοπηγή και του Λαογραφικού Μουσείου στο Κεφαλοχώρι.

Στην επαρχία Κόνιτσας ανήκουν δύο ενότητες Βλάχικων χωριών που καταλαμβάνουν και ξεχωριστές οικολογικές ζώνες. Από τη μια υπάρχουν οι κτηνοτροφικές κοινότητες της Αετομηλίτσας και της Φούρκας που καταλαμβάνουν ένα τμήμα της υψηλής ζώνης του Γράμμου και του Σμόλικα, και από την άλλη οι αγροδασικές κοινότητες Παλιοσέλι, Πάδες, Άρματα και Δίστρατο που βρίσκονται στη Λάκκα του Αώου. Ξεκινάμε με την πρώτη ενότητα.

163. Το Μουσείο μαστόρων στην Πυρσόγιαννη

164. Ορεινό τοπίο

Τα Βλαχοχώρια

Ο χώρος και οι άνθρωποι

Τα δύο χωριά Αετομηλίτσα (Ντέντικο ή Ντέντσικο) και Φούρκα παρουσιάζουν σήμερα πολλά κοινά χαρακτηριστικά, ενώ στο παρελθόν είχαν και σημαντικές διαφορές. Το κοινό τους στοιχείο σήμερα, που είναι και αυτό που ουσιαστικά τις προσδιορίζει κοινωνικά και οικονομικά αλλά και ως προς τον τρόπο ζωής, είναι η ημι-νομαδική κτηνοτροφία. Καταλαμβάνοντας την πιο υψηλή ζώνη του ορεινού όγκου των βουνών Γράμμου και Σμόλικα στο τμήμα που ανήκει διοικητικά στην επαρχία Κόνιτσας, ο κτηνοτροφικός πληθυσμός τους μετακινείται κάθε φθινόπωρο στα πεδινά της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας (Αετομηλίτσα) και Ηπείρου και Θεσσαλίας (Φούρκα), για να επιστρέψει την επόμενη άνοιξη. Πρόκειται για έναν τρόπο ζωής, που υπαγορεύτηκε από τις ίδιες τις οικολογικές συνθήκες και σφράγισε το συλλογικό βίο των ανθρώπινων αυτών ομάδων.

Οι οικισμοί είναι χτισμένοι σε μεγάλο υψόμετρο, πάνω από 1300 μ., και σε μια θέση ώστε να υπάρχει πρόσβαση σε όλη την κοινοτική έκταση, για την βέλτιστη εκμετάλλευση των παραγωγικών πόρων και κυρίως των βοσκοτόπων. Μπορούμε να πούμε ότι είναι τοποθε-

τημένοι σχεδόν στη μέση της απόστασης από τα χαμηλά όρια της κοινοτικής έκτασης μέχρι τα ψηλά αλπικά βοσκοτόπια. Διασχίζοντας κανείς όλη αυτή την έκταση έχει τη δυνατότητα να παρατηρήσει τις διαδοχικές οικολογικές ζώνες που διαμορφώνονται ανάλογα με το υψόμετρο. Στα χαμηλότερα κυριαρχεί η ζώνη της δρυός, στη συνέχεια η ζώνη του πεύκου, πιο ψηλά η ζώνη της οξιάς και τέλος η αλπική ζώνη. Οι οικισμοί βρίσκονται στα όρια και κάτω από τη ζώνη της οξιάς, ενώ οι θερινές στάνες στην αλπική ζώνη.

Η διαφορά ανάμεσα στην Αετομηλίτσα και τη Φούρκα έχει να κάνει με το γεγονός ότι ιστορικά η πρώτη υπήρξε μια πιο αμιγής κτηνοτροφική κοινότητα, ενώ η δεύτερη ανέπτυξε έναν μικτό χαρακτήρα. Στη Φούρκα είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού στο παρελθόν ξεχείμαζε στο χωριό, καθώς επίσης και ότι ο κάτοικοι ασχολούνταν και με τη γεωργία, ενώ ανέπτυξαν και τεχνικά επαγγέλματα, όπως αυτά του ράφτη και του μαραγκού, σε αξιοσημείωτο βαθμό. Στη Φούρκα ακόμα και σήμερα μπορεί να δει κανείς τους εγκαταλελειμμένους αγρούς στη χαμηλή ζώνη, ένα μεγάλο μέρος των οποίων έχει τώρα

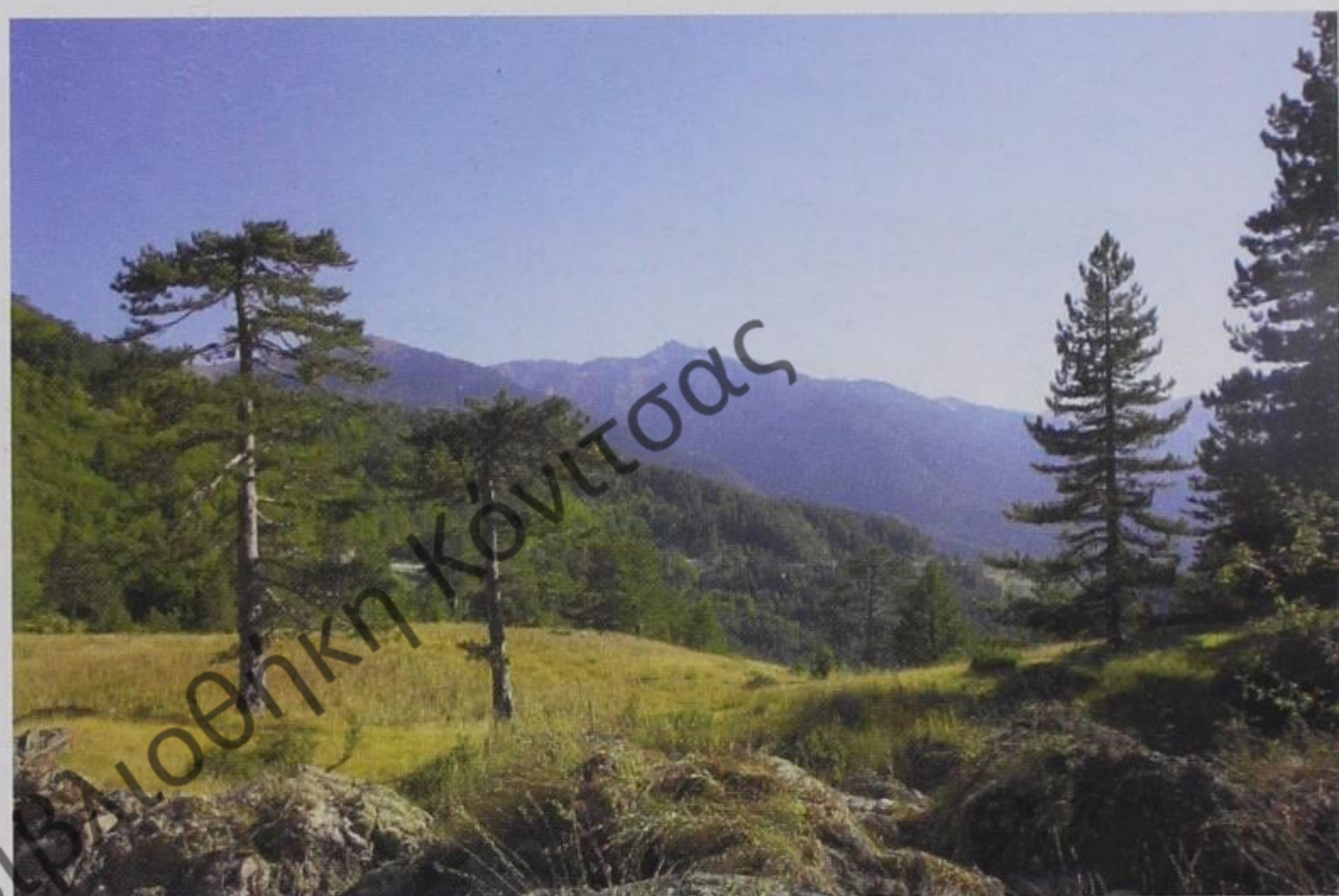
πια αναδασωθεί. Σχεδόν όλη η έκταση από το ύψος του οικισμού μέχρι και το μοναστήρι της Κλαδόρμης αποτελούσε στο παρελθόν την καλλιεργούμενη ζώνη της κοινότητας όπου υπήρχαν ιδιοκτησίες των κατοίκων, αλώνια, καλύβες αλλά και αρκετοί νερόμυλοι. Σήμερα όλη αυτή η έκταση χρησιμοποιείται από τους κτηνοτρόφους που εκτρέφουν αιγοπρόβατα και βοοειδή. Αντίθετα στην Αετομηλίτσα δεν αναπτύχθηκε ποτέ συστηματική γεωργία και μάλιστα δεν υπήρξε ποτέ ατομική έγγεια ιδιοκτησία, κάτι που ισχύει ακόμα και σήμερα. Οι κάτοικοι κατέχουν μόνο οικοπέδα και τα βοσκοτόπια είναι κοινά με δικαίωμα χρήσης όλων των κατοίκων που διαθέτουν ζώα. Στο παρελθόν αναπτύχθηκαν εδώ μόνο συμπληρωματικά προς την κτηνοτροφική δραστηριότητα επαγγέλματα, όπως αυτά του κυρατζή και του τυροκόμου. Ο καθαρά ημινομαδικός κτηνοτροφικός χαρακτήρας της κοινότητας σήμαινε την εγκατάλειψη του χωριού από το σύνολο σχεδόν των κατοίκων τους χειμερινούς μήνες, που κατέβαιναν να ξεχειμάσουν στα πεδινά της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, παλιότερα και της Ηπείρου.

Το γεγονός ότι η Αετομηλίτσα έμεινε διαχρονικά αμιγώς κτηνοτροφική κοινότητα συνδέεται με τον ευέλικτο χαρακτήρα της ίδιας της κτηνοτροφικής δραστηριότητας και ιδιαίτερα της νομαδικής. Αντίθετα στη Φούρκα τόσο η στροφή σε τεχνικά επαγγέλματα όσο και ο μαζικός ξενιτεμός υπήρξαν συνέπειες της στενότητας που παρουσιάζεται στις γεωργικές εδραίες κοινότητες με τη δημογραφική ανάπτυξή τους. Δεν είναι τυχαίο ότι η Φούρκα έχει μια μεγάλη διασπορά, η οποία μάλιστα εντοπίζεται σε μεγάλο βαθμό στις Η.Π.Α., ενώ κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει με την Αετομηλίτσα, της οποίας η διασπορά βρίσκεται κατά βάση στα πεδινά όπου ιστορικά ξεχειμάζαν οι κτηνοτρόφοι.

Και οι δύο κοινότητες, ωστόσο, δέχτηκαν μεγάλο πλήγμα στο δεύτερο παγκόσμιο και τον εμφύλιο πόλεμο. Την επαύριο του εμφυλίου η δημογραφική κατάσταση αγγίζει τα όρια της ερήμωσης, καθώς η προηγούμενη έξοδος του πληθυσμού ολοκληρώνεται με την πολιτική προσφυγιά πολλών οικογενειών αλλά και μεμονωμένων νέων ανθρώπων στις πρώην σοσιαλιστικές δημοκρατίες. Από την Αετομηλίτσα ένας μεγάλος αριθμός οικογενειών βρέθηκαν στην Αλβανία από όπου επέστρεψαν στη δεκαετία του 1960 και έτσι αποφεύχθηκε ο

εποικισμός του χωριού από άλλους κτηνοτρόφους, φαινόμενο που παρατηρήθηκε στη Φούρκα, όπου εγκαταστάθηκε ένας αριθμός Αρβανιτοβλάχων κτηνοτρόφων, οι οποίοι σήμερα αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του μόνιμου πληθυσμού της κοινότητας που μετακινείται φυσικά με τα ζώα τους χειμερινούς μήνες στα χειμαδιά.

Τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους τους χειμερινούς μήνες θα τους βρει κανείς διασκορπισμένους σε μια μεγάλη γεωγραφική κλίμακα.

165. Βοσκοτόπια και δάση

Οι Αετομηλιτσιώτες ξεχειμάζουν κυρίως στο νομό Λάρισας (στα χωριά Ροδιά Τυρνάβου, Καλαμάκι και Γερακάρι Αγιάς και στο Πουρνάρι Συκουρίου) και στο νομό Πέλλας (στα χωριά Νέα Ζωή, 'Αψαλος, Μάνταλο, Προφήτης Ηλίας και Καλή), ενώ οι Φουρκιώτες στο νομό Λάρισας (κυρίως στη Ροδιά και στο Δαμάσι Τυρνάβου), στο νομό Θεσπρωτίας (στο Μορφάτι και στο Ασπροκλήσι) και στο νομό Ιωαννίνων (στη Ζίτσα και στη Ζαραβίνα).

Σήμερα και οι δύο κοινότητες παρουσιάζουν έναν μεικτό χαρακτήρα ως προς την κοινωνική τους σύνθεση, αφού εκτός από τους κτηνοτρόφους κατοικούν στα χωριά για ένα χρονικό διάστημα το καλοκαιριού αρκετοί άλλοι συγχωριανοί που είναι μόνιμα εγκατεστημένοι σε αστικά κέντρα ή σε πεδινές κοινότητες αλλά διατηρούν σπίτια και στα χωριά καταγωγής τους συμμετέχοντας στην κοινωνική και πολιτική ζωή τους και συμβάλλοντας με ποικίλους τρόπους στην ανάπτυξή τους.

Η κτηνοτροφική οικολογική προσαρμογή

Η οικολογική προσαρμογή των κτηνοτροφικών κοινοτήτων έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τις κοινωνικές επιστήμες και το παράδειγμα των κτηνοτρόφων έχει γενικά χρησιμοποιηθεί προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στην κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση των ανθρώπινων ομάδων. Το φυσικό περιβάλλον δεν είναι σίγουρα αυτό που καθορίζει απόλυτα την κοινωνική λογική και τον πολιτισμό μιας ομάδας αλλά είναι αυτό που υπαγορεύει τρόπους

βοσκοτόπων όσο και μια διαχείριση που απέτρεπε την εξαντλητική τους χρήση. Διαφορετικά είδη ζώων είχαν τις δικές τους «νομές» προσαρμοσμένες στις ιδιαίτερες ανάγκες τους και οι διαφορετικές οικολογικές ζώνες χρησιμοποιούνταν με έναν τρόπο που εξασφάλιζε την εκπεριτροπής χρήση τους, ώστε να αποφεύγεται η καταστροφική εκμετάλλευσή τους.

Στην Αετομηλίτσα διατηρούνταν μέχρι τα τελευταία χρόνια το εθιμικό σύστημα κατανομής και χρήσης των βοσκοτόπων, το οποίο περιγράφουμε στη συνέχεια με αδρές γραμμές και σε χρόνο ενεστώτα: Μια δυο μέρες πριν την είσοδο στην κοινοτική έκταση και καθώς φτάνουν από τα χειμαδιά τα κοπάδια,

συγκεντρώνονται όλα τα ζώα στα όριά της. Στα κοινοτικά βοσκοτόπια μπαίνουν όλοι την ίδια μέρα και για τις πρώτες μέρες υπάρχουν ειδικές ρυθμίσεις που ακολουθούν την παράδοση γενικά αλλά παίρνουν υπόψη και τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε χρονιάς.

Η κοινοτική έκταση χωρίζεται σε δύο ζώνες τη χαμηλή («λάζινα») και την αλπική («τα βουνά»), οι οποίες χρησιμοποιούνται εκπεριτροπής. Κάτι τέτοιο υπαγορεύουν τα ίδια τα οικολογικά χαρακτηριστικά του τόπου. Η γεωμορφολογία σε συνδυασμό με τις κλιματολογικές συνθήκες και τη χλωρίδα αναγκάζουν τα κοπάδια να ανεβοκατεβαίνουν από τα χαμηλά στα ψηλά και αντίστροφα.

Η χαμηλή ζώνη περιλαμβάνει τις δασωμένες και γυμνές πλαγιές περιμετρικά του χωριού μέχρι το υψόμετρο των 1800 μ. περίπου.

Αυτή η ζώνη χρησιμοποιείται τις πρώτες και τις τελευταίες μέρες της θερινής περιόδου, που και ο καιρός είναι ηπιότερος και η βλάστηση πιο κατάλληλη σε σύγκριση με την αλπική ζώνη. Χρησιμοποιείται, ωστόσο, και ενδιάμεσα, όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν για να μην εξαντλούνται οι αλπικές βοσκές.

Τις πρώτες είκοσι περίπου μέρες, λοιπόν, όλα τα κοπάδια βόσκουν στη χαμηλή ζώνη, χωρίς να γίνει κάποια κατανομή των βοσκών. Η ελεύθερη αυτή χρήση ισχύει μέχρι τη μέρα που γίνεται το μοίρασμα των αλπικών βοσκοτόπων, οπότε τα διάφορα τμήματα της χαμηλής ζώνης προσαρτώνται στα αντίστοιχα της αλπικής.

166. Στο δρόμο για τα χειμαδιά

προσαρμογής με τους περιορισμούς που θέτει και τους καταναγκασμούς που επιβάλλει.

Μια σε βάθος μελέτη του τρόπου με τον οποίο έχουν προσαρμοστεί ιστορικά και διαχειρίζονται ακόμα και σήμερα το φυσικό τους περιβάλλον οι συγκεκριμένες κοινότητες, θα έδειχνε την απέραντη σοφία με την οποία οικειοποιούνται τους φυσικούς πόρους, έχοντας επίγνωση των ορίων τους και συνείδηση της υποχρέωσής τους να τους διατηρήσουν για την ίδια την επιβίωση και την αναπαραγωγή τους.

Οι κοινότητες αυτές είχαν διαμορφώσει ιστορικά ένα σχετικό εθιμικό δίκαιο που εξασφάλιζε τόσο τη δίκαιη κατανομή των

Η ετήσια αναδιανομή της χρήσης των βοσκοτόπων γίνεται από μια γενική «μάζωξη» των κτηνοτρόφων σύμφωνα με άγραφους κανόνες και με έναν εθιμοτυπικό τρόπο. Η τελική απόφαση παίρνεται ομόφωνα και είναι σεβαστή από όλους. Πρώτα πρώτα καθορίζεται, μετά από συζήτηση και αφού ληφθούν υπόψη ο συνολικός αριθμός των ζώων και η χωρητικότητα των βοσκοτόπων, ο ελάχιστος αριθμός ζώων για κάθε βοσκότοπο χωριστά. Αφού συμφωνήσουν ως προς αυτό το θέμα, γίνεται ένα είδος πλειοδοσίας από τις παρέες των κτηνοτρόφων που έχουν αποφασίσει να συνεργαστούν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Κάθε παρέα προσπαθεί να πάρει τον πιο κατάλληλο γι' αυτή βοσκότοπο, δεδομένων των περιορισμών που τίθενται από την ίδια τη διαδικασία. Δηλαδή, δεν μπορεί μια παρέα παρά να διεκδικήσει έναν βοσκότοπο η χωρητικότητα του οποίου έχει προσδιοριστεί για έναν αριθμό προβάτων μεγαλύτερο από αυτόν που διαθέτει. Έτσι οι βοσκές παραχωρούνται σε εκείνες τις παρέες που τις «χτυπάν» με το μεγαλύτερο αριθμό ζώων. Μικρές αλλαγές μπορούν να γίνουν στο τέλος με συναίνεση. Πρόκειται πραγματικά για μια εθιμική διαδικασία με τελετουργικά χαρακτηριστικά, που σε συμβολικό επίπεδο εκφράζει τόσο τη συνέχεια των κοινοτικών παραδόσεων όσο και τη συνοχή της τοπικής κοινωνίας.

Κάθε βοσκότοπος, λοιπόν, πληροί τις απαραίτητες προϋποθέσεις να δεχθεί συγκεκριμένο αριθμό ζώων. Με βάση αυτό το δεδομένο οι ομάδες συνεργασίας που συγκροτούνται διεκδικούν συγκεκριμένες βοσκές. Κατά κανόνα, πάντως, κάθε βοσκότοπος μπορεί να φιλοξενήσει τουλάχιστον δύο κοπάδια μεγέθους περίπου 600 ζώων το καθένα. Αυτό είναι και το μέγεθος κάθε κοπαδιού που συγκροτείται από τους σμίχτες-συντρόφους που ανά δύο συνεργάζονται για τη διαχείριση των κοπαδιών

τους τη θερινή περίοδο, δεδομένου ότι το μέσο μέγεθος του οικογενειακού κοπαδιού είναι 250-300 ζώα. Με άλλα λόγια, κάθε βοσκότοπος παραχωρείται για χρήση σε μία παρέα που απαρτίζεται από δύο κοπάδια, το καθένα από τα οποία ανήκει σε δύο κτηνοτρόφους-σμίχτες. Κάθε παρέα, δηλαδή, αποτελείται από τέσσερις κτηνοτρόφους, οι οποίοι συνεργάζονται στη φύλαξη και το βόσκημα των προβάτων ανά δύο και στο άρμεγμα όλοι μαζί, καθώς διαμορφώνουν κοινή στάνη («γρέκι» και «στρούγκα»). Έτσι οι δύο σμίχτες βόσκουν και φυλάγουν το κοινό τους κοπάδι εναλλάξ (μέρα παρά μέρα), ενώ και τα δύο ζευγάρια διευκολύνονται στο άρμεγμα από τη συνεργασία (εάν τα κοπάδια αρμέγονταν χωριστά, σε κάθε ένα θα άρμεγε ένας, καθώς ο δεύτερος θα έπρεπε να «χτυπά στη στρούγκα», ενώ με τη συνεργασία αρμέγουν τρεις τα δύο κοπάδια και ένας «χτυπά στη στρούγκα».

Περιγράψαμε το σύστημα διαχείρισης των κοπαδιών σε σχέση με τη χρήση των κοινοτικών βοσκοτόπων, για να δείξουμε το σοφό τρόπο με τον οποίο η κτηνοτροφική κοινωνία οικειοποιείται και προσαρμόζεται στο φυσικό της περιβάλλον, διαμορφώνοντας μια ισορροπία μέσα στο χρόνο ανάμεσα στις παραγωγικές και κοινωνικές ανάγκες και τους περιορισμούς που θέτει το περιβάλλον. Πρόκειται για μια κοινωνική λογική που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της επιβίωσης και αναπαραγωγής της ομάδας ως συνόλου και που βρίσκεται στη βάση συγκρότησης πολιτισμικών πρακτικών που σφραγίζουν και την ταυτότητα της κοινότητας.

Η κοινωνική αυτή λογική και οι αντίστοιχες πολιτισμικές πρακτικές συγκροτούν το πλαίσιο λειτουργίας και εξέλιξης των κτηνοτροφικών κοινοτήτων στο χρόνο και στο χώρο και μας βοηθούν να κατανοήσουμε τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους.

Ο πολιτισμός της στάνης

Μιλώντας για τον «πολιτισμό της στάνης», δεν μπορούμε παρά να παραπέμψουμε στα σχετικά ηθογραφικά διηγήματα των ηπειρωτών λογοτεχνών και κυρίως του Κ. Κρυστάλλη και του Χ. Χριστοβασίλη. Ιδιαίτερα ο πρώτος μας άφησε πολλά κείμενα που αναφέρονται στους Βλάχους της Πίνδου, στους οποίους ανήκουν και οι Βλάχοι της Αετομηλίτσας και της Φούρκας. Παραθέτουμε δύο σχετικά αποσπάσματα. Το πρώτο προέρχεται από το ποίημα του Κρυστάλλη «Ο κούρος», που περιλαμβάνεται στη συλλογή Τραγούδια της στάνης.

«...Δώδεκα μέρες κούρευαν, δώδεκα μέρες δέναν.

Ο γέρο Μπάρδας κάθετα σε στρουγγολίθι απάνου

με το πλατύ το πόσι του, με το μακρύ ραβδί του,
με τη χοντρή του σάρικα πόχει πυκνό το φλόκο,
με τους επτά του τους υγιούς, με τους εννιά γαμπρούς του,
κι όλο τηράει τα πρόβατα και λέει για το καθένα:

Τήρα σαργιά πόχ' η χελιά, τήρα ποκάρι η κούλια,

Τήρα τη στερφοκάλεσσα ρούντο μαλί που βγάζει,

Η μονοβύζα η καψαλή τήρα κοιλίδες πόχει.

Πρόγγα, ορέ Λια, την κότσινα που ξιέται στα παλιούρια...»³⁸

Το δεύτερο από το διήγημα του Χριστοβασίλη «Ο ορφανεμένος πιστικός» από τη συλλογή Διηγήματα της στάνης: «...Ο Γιώργος ήταν πιστικός από τα μικράτα του, δεκαπέντε χρόνια συγκρατούμενα... Δεν ήταν ξεχειμαδιό, που να μην είχε ξεχειμωνιάσει και ξεκαλοκαιριό, που να μην είχε ξακαλοκαιριάσει, και προσήλιο, που να μην είχε προσηλιαστεί, κι απόγωνο, που να μην είχε απογωνιάσει, ούτε ψηλή ράχη και βουνόπλαγο, που να μην είχε βαρέσει την φλογέρα του ο Γιώργος! Πρώτος στο βόσκημα, πρώτος στο φκιάσιμο των μαντριών, πρώτος στο προστήλασμα, στο σκάρισμα, στον κούρο, στ' άρμεγμα, στο πήξιμο του τυριού, στο πάστρεμα των καρδαριών, στο φκιάσιμο των ασκών και των

167. Τυροκομώντας στο Γράμμο

κουλλουριών, στο διάλεγμα των κουδουνιών και των κύπρων, στο γνώρισμα των γιδιών και των προβατιών, στο φλογερολάλημα...»³⁹

Παρόλες τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην άσκηση της παραγωγικής δραστηριότητας και στον τρόπο ζωής των ημι-νομάδων κτηνοτρόφων κατά τη μεταπολεμική περίοδο, μπορεί να υποστηριχθεί κανείς ότι διασώζονται ακόμα πολλά από τα στοιχεία του ήθους των ανθρώπων και της πολιτισμικής ατμόσφαιρας γύρω από τη στάνη που περιγράφουν οι παραπάνω συγγραφείς με ένα ρομαντικό πνεύμα βεβαίως. Πάνω από όλα σώζεται ένα πλήθος στοιχείων του υλικού και πνευματικού πολιτισμού των κτηνοτρόφων, μαζί με ένα σημαντικό απόθεμα γνώσεων γύρω από τη φύση, τα ζώα και τη μεταξύ τους σχέση. Ζητήματα όπως η επιλογή της τοποθεσίας για τη δημιουργία της στάνης, οι λεπτομέρειες της κατασκευής των επιμέρους τμημάτων της, η τεχνική της βόσκησης και της γενικότερης

38. Κ. Κρυστάλλης, *Απαντα*, «Παγκόσμια Λογοτεχνία», Αθήνα, χ.χ., σελ. 195.

39. Χρ. Χριστοβασίλης, *Διηγήματα της στάνης*, Νεφέλη, Αθήνα, 1988, σελ. 70-71.

φροντίδας των κοπαδιών και άλλα προϋποθέτουν τη βαθιά γνώση του φυσικού περιβάλλοντος, την κατοχή ειδικών γνώσεων εμπειρικής μετεωρολογίας, αλλά και ουσιαστική επικοινωνία με τα ζώα για την κατανόηση και την κάλυψη όλων των αναγκών τους. Όλα αυτά συγκροτούν ένα συμβολικό πολιτισμικό κεφάλαιο της κοινότητας που παραδίδεται από γενιά σε γενιά.

Μια απλή προσέγγιση στη σχέση του κτηνοτρόφου με τη φύση και τα ζώα είναι αρκετή να αποκαλύψει τον πλούτο των οικολογικών εμπειρικών γνώσεων του και μια σπουδή στη συλλογική παράδοση της οποίας είναι φορέας μπορεί να αναδείξει μια ποικιλία λαογραφικών, γλωσσολογικών και άλλων στοιχείων, που αποτυπώνουν τη διαχρονική σχέση της κοινότητας με το περιβάλλον της.

Ως προς το φυσικό περιβάλλον, είναι ενδιαφέρον να γνωρίσει κανείς τις ονομασίες διαφόρων τοποθεσιών, που έχουν σχέση με ένα βασικό φυσικό χαρακτηριστικό τους. Υπάρχει ένας τεράστιος γλωσσικός πλούτος που αποτυπώνει και την ποικιλότητα των οικοσυστημάτων. Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιες ονομασίες, που συνήθως καθιερώνονται και ως τοπωνύμια. «Μουτσιάρα» (μέρος γης), «Αρίνα» (μέρος αμμώδες), «Φιάρικα» (τοποθεσία με πολλές φτέρες), «Μπράτσι» (τοποθεσία όπου δεσπόζει ένας ή περισσότερα έλατα), «Ουρτζούκα» (τοποθεσία με τσουκνίδες), «Κίνου» (τοποθεσία με περκα), «Σκίνου» (τοποθεσία με αγκάθια), «Αρούγκου» ή «Ρόγκια» (τοποθεσία που στο παρελθόν καθαρίστηκε και κάηκε για να καλλιεργηθεί).

Από την άλλη μεριά, σε ό,τι αφορά στα ζώα, ο πλούτος είναι πολύ μεγαλύτερος. Υπάρχουν δεκάδες ονομασίες ανάλογα με την ηλικία (ζυγούρι, μλιώρι, βιτούλι κ.λπ.), το χρώμα του προσώπου (καλέσιο, μπούτσκο, μπέλο, βάκρino, ματούλικο, γκέσο κ.λπ.) το χρώμα και το είδος του τριχώματος (λάιο, λiάρo, σiάργκαβο, ρούντο κ.λπ.), τη μορφή του μαστού (καλαμοβύζα, τσιποβύζα, μονοβύζα), αν έχει κέρατα ή όχι (κουρνούτο, σιούτο). Και βέβαια οι ονομασίες

168. Στο δρόμο για τα βουνά

διαφέρουν από το ένα είδος στο άλλο, όπως διαφέρουν και οι τρόποι με τους οποίους οι κτηνοτρόφοι απευθύνονται σ' αυτά, με πιο χαρακτηριστικά τα επιφωνήματα που χρησιμοποιούν για να προσκαλέσουν, να αποτρέψουν, να διαξουν κ.λπ. τα ζώα. Αλλιώς απευθύνονται στα πρόβατα, αλλιώς στα γίδια κι αλλιώς στα μεγάλα ζώα.

Όλοι αυτοί οι ήχοι μαζί με τους ήχους των κουδουνιών, που και αυτά διαφοροποιούνται από είδος σε είδος, διαμορφώνουν εξαιρετικά «ηχοτοπία», τα οποία χαρακτηρίζουν και τα διάφορα κοπάδια, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν σύμβολα περηφάνιας, τιμής και γοήτρου για τους βοσκούς. Κάθε κτηνοτρόφος φροντίζει ιδιαίτερα την «αρμάτα» του κοπαδιού του, γιατί έχει ιδιαίτερη συμβολική αξία, ενώ αποτελεί επίσης χρήσιμο εργαλείο για την βοσκή του κοπαδιού και την ασφάλειά του. Ο κάθε βοσκός αναγνωρίζει από μακριά το κοπάδι του και από τη συγχορδία των κουδουνιών, όπως επίσης από το είδος των ήχων μπορεί να διακρίνει την πορεία και την ποιότητα της βοσκής αλλά και την ενδεχόμενη απώλεια ζώων. Τα «ηχοτοπία» των κουδουνιών αποτελούν πραγματικά ένα σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης μιας ξεχωριστής ατμόσφαιρας, που προσδίδει έναν ιδιαίτερο τόνο στην αισθητική και τον πολιτισμό της στάνης.

Προϊόντα ταυτότητας

«Εδώ εβγαίνουν και αι καλές ούρδες (τυρί ωσάν κεφάλια, παχύτατο) οπού είναι περίφημες, προϊόν σπάνιον γίνονται εις το χωρίον Δέντζικο και χωρίον Γράμοστη, βλαχοχώρια κείμενα εις την σειράν της Πίνδου, πλησίον της Κολόνιας». Αυτά γράφει για την ούρδα της Αετομηλίτσας ο Αθανάσιος Ψαλίδας,⁴⁰ ένα τυροκομικό προϊόν που συνεχίζει να βγάζει το χωριό μέχρι σήμερα, δυο σχεδόν αιώνες μετά. Τα βασικά προϊόντα που παράγουν τα Βλαχοχώρια προέρχονται από την κτηνοτροφία. Από τη μια είναι τα προϊόντα του γάλατος και από την άλλη του μαλλιού. Τα

169. Παραγωγή κεφαλοτυριού

πρώτα είναι υπόθεση των ανδρών, ενώ τα δεύτερα των γυναικών. Αυτά τα δύο είδη κατέβαζαν, και σε περιορισμένο βαθμό συνεχίζουν να το κάνουν, στο παζάρι της Κόνιτσας κάθε φθινόπωρο, πριν ξεκινήσουν για τα χειμαδιά.

Να δούμε πρώτα τα προϊόντα του γάλατος, τα καλά του «μπατζαριού» του τυροκομείου. Το «μπατζαριό», που δεν υπάρχει πια, ήταν ένας κόσμος ολόκληρος, συμπληρωματικός προς τη στάνη. Από αυτόν τον κόσμο έχουν απομείνει κάποια στοιχεία στα νοικοκυριά των κτηνοτρόφων που συνεχίζουν να παράγουν τυροκομικά προϊόντα. Κατ' αρχάς, ένα τυροκομείο, πρέπει να έχει τα απαραίτητα σύνεργα, που είναι τα εξής: Η σπάτουλα, ξύλινο εργαλείο για το

ανακάτεμα του γάλατος, η σίτα για το στράγισμα του γάλατος ο τρίφτης, για το σπάσιμο του τυριού, το τεζιάκι για το πάτημα, η στρέβλα για την πίεση του κεφαλοτυριού ώστε να φεύγουν τα υγρά, η αλατιέρα για το αλάτισμα, ο σαλίγκαρος για το κρύωμα του γάλατος, οι φόρμες για το τετραγώνισμα της φέτας, τα κόθορα για την τοποθέτηση των κεφαλοτυριών, η μηχανή για το διαχωρισμό της κρέμας από το τυρόγαλο, το θερμομέτρο για τη μέτρηση της θερμοκρασίας του γάλατος και τα σκεύη-μονάδες μέτρησης του γάλατος, κιλό, πεντόκιλο, δεκάκιλο κ.λπ.

Ας δούμε λοιπόν πως παράγεται η ούρδα: Αν η διαδικασία γίνεται στη στάνη αμέσως μετά το άρμεγμα, το γάλα δεν χρειάζεται ζέσταμα. Αν έχει κρυώσει το ζεσταίνουν μέχρι να πάρει τη θερμοκρασία που βγαίνει από το ζώο. Ρίχνουν την πυτιά, αν είναι φρέσκια από στομάχι κατσικιού ένα κουτάλι σουπας στα 10 κιλά γάλα, αν είναι εμπορίου ένα κουταλάκι στα 100 κιλά γάλα, και το ανακατεύουν για λίγο. Μετά το σκεπάζουν με χοντρό ύφασμα και το αφήνουν δέκα λεπτά περίπου, ώσπου να αρχίσει να πήζει. Στη συνέχεια το ανακατεύουν, ώσπου να «κοπεί». Το αφήνουν περίπου μία ώρα για να γίνει τυρί. Μετά ανάβουν ξανά φωτιά και το ζεσταίνουν στο καζάνι όσο αντέχει το χέρι. Το ανακατεύουν ξανά και το αφήνουν να «μαζέψει». Έτσι το μαζεύουν στη τσαντήλα και το κρεμάνε να στραγγίσει. Αυτό είναι το τυρί μπάτζιο (βλαχ. μπουτούτου), το οποίο μετά από μια βδομάδα το αλατίζουν και το βάζουν σε τουλούμι.

Από το τυρόγαλο που μένει, αφού το στραγγίσουν, κάνουν την ούρδα. Το ζεσταίνουν μέχρι να ζεματιστεί και πριν «κοπεί» ρίχνουν το πρόσγαλο (στα 10 κιλά τυρόγαλο 2 κιλά γάλα). Μετά το ανακατεύουν συνέχεια μέχρι να «κοπεί». Μόλις «κοπεί», τραβούν τη φωτιά και το αφήνουν λίγο να φουσκώσει και να βγει πάνω η ούρδα, την οποία μαζεύουν επίσης σε τσαντήλα. Φτιάχνουν μικρά τεμάχια 1-1,5 κιλά και τα κρεμούν για να στραγγίσουν. Μια μέρα μετά τα αλατίζουν και τα τοποθετούν πάνω σε σανίδι για να στεγνώσουν. Κατά τους παραγωγούς η πιο κρίσιμη φάση («όλη η τέχνη») είναι αυτή του στεγνώματος. Η ούρδα χρειάζεται γύρισμα κάθε μέρα για να μη μουχλιάσει.

40. Βλ. Κοσμά Θεοσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Ε.Η.Μ., Ιωάννινα, 1964, σελ. 63.

170. Αργαλειός

Ο κόσμος του αργαλειού

Ο κόσμος του αργαλειού είναι κόσμος των γυναικών. Το μαλλί από τη στιγμή που αφαιρείται από το ζώο στον κούρο, περνάει από τη στάνη στο νοικοκυριό. Εκεί αρχίζει διαδικασία της επεξεργασίας του με κατάληξη τα τελικά προϊόντα, που είναι τα παλινα είδη, όπως οι φλοκάτες, τα κιλίμια, οι μαντανιές, τα δίμιτα, τα μαλιότα (κάπες) κ.λπ. Όλα αυτά παράγονται τόσο για οικιακή χρήση όσο και για πώληση. «Κι οι βλάχοι κατέβαζαν απ' τα βουνά, ως περνούσαν για τα χειμαδιά τους, τις κατακόκκινες φλοκάτες βελέντζες, τις καπότες και τ' άλλα υφαντά...», σημειώνει, μεταξύ άλλων, ο Γ. Λυμπερόπουλος στο βιβλίο του Παζαριού ανατομή.

Αν ο ένας πόλος του κτηνοτροφικού κόσμου ήταν η στάνη και το τυροκομείο, ο άλλος ήταν αυτός της οικοτεχνίας του μαλλιού, που σε πολλά Βλαχοχώρια συνέβαλε καθοριστικά στον ίδιο το μετασχηματισμό τους μέσω της εμπορευματικής λειτουργίας. Να δώσουμε, λοιπόν, ορισμένα στοιχεία από αυτόν τον κόσμο της οικοτεχνίας, που στις μέρες μας τείνει να εξαφανιστεί. Κι εδώ ο πλούτος των εμπειρικών γνώσεων και των τεχνικών είναι τεράστιος. Κι εδώ τα όρια ανάμεσα στην τεχνική και την τέχνη

είναι δυσδιάκριτα. Από το απλό πλέξιμο μέχρι την τέχνη της υφαντικής και όλες τις σχετικές διαδικασίες, μπορεί να ανακαλύψει κανείς έναν ολόκληρο κόσμο, που κάνει την ίδια την υπόθεση της επιβίωσης έναν «τόπο» έκφρασης και καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Μια απλή περιγραφή της επεξεργασίας του μαλλιού είναι αρκετή να αποκαλύψει όλον αυτό τον πλούτο, που αποτυπώνεται επίσης και στην ίδια τα γλώσσα. Να πως προχωρά η διαδικασία επεξεργασίας του μαλλιού των προβάτων: Μετά το κούρεμα και το μάζεμα των ποκαριών ακολουθεί το άνοιγμα, το τίναγμα και το καθάρισμα. Στη συνέχεια γίνεται το ζεμάτισμα στο καζάνι, το βγάλσιμο, το κοπάνισμα με τον κόπανο (ξύλινο εργαλείο), το πλύσιμο με κρύο νερό και, τέλος, το άπλωμα για να στεγνώσει. Τα πλύματα από το καζάνι (σούκου) τα χρησιμοποιούν τόσο για το πλύσιμο χοντρών μάλλινων ρούχων όσο και για το βάψιμο με λουλάκι των μάλλινων γενικά.

Αφού στεγνώσει το μαλλί το γράνουν (ανοίγουν) και το διαλέγουν, από τη μια το ρούντο (κατσαρό, κοντό και μαλακό), που το χρησιμοποιούν για στημόνι και υφάδι του δίμιτου, για φανέλες, κάλτσες και φλόκο για τις φλοκάτες βελέντζες, και από την άλλη το άγριο για υφάδι στις βελέντζες, τσέργκες και μαλιότα. Η

επόμενη φάση είναι το λανάρισμα στο ανάλογο εργαλείο (λανάρι), ενώ αμέσως μετά ακολουθεί το γνέσιμο στο τσικρίκι, όπου κάνουν τα μασούρια για υφάδι. Βγάζουν χοντρή και λεπτή κλωστή, η πρώτη χρησιμοποιείται για βελόντζες, μαλιότα και τα άλλα χοντρά υφαντά και η δεύτερη για τα λεπτά, όπως δίμιτο, φανέλα κ.λπ. Με το γνέμα, λίγο πιο χοντρή κλωστή, πλέκουν κάλτσες, μπλουζες κ.λπ. Γνέσιμο γίνεται και στη φούρκα, στρίβοντας το αδράχι με το σφοντύλι και έτσι κάνουν το στημόνι, τη λεπτή κλωστή.

Το τυλιγάδιασμα στο τυλιγάδι (ένα ίσιο ξύλο με δύο φούρες στα άκρα) είναι η διαδικασία τυλίγματος του υφαιδιού για να κάνουν τις κάνουρες, ενώ στη συνέχεια το κουβάριασμα γίνεται στην ανέμη (από τ' αδράχι γίνεται με τα χέρια). Τα ίδιασμα είναι μια σύνθετη διαδικασία που αποσκοπεί στην παραγωγή του διασιδιού, που προορίζεται για στημόνι. Γι' αυτό και συνήθως προηγείται το ζέσταμα των κουβαριών σε ατμό για να τεντωθεί καλά το στημόνι. Ακολουθεί το τύλιγμα του στημονιού στην τυλίχτρα και μετά το αναβόδισμα, δηλαδή το πέραμα των κλωστών πρώτα στα μιτάρια και μετά στο χτένι που συμπληρώνεται από το κομπόδεμα που γίνεται στο αντί

(ξύλινο εργαλείο με τέσσερις τρύπες στην κεφαλή) και είναι ουσιαστικά το δέσιμο του στημονιού με κόμπους για να τεντωθεί καλά. Η διαδικασία ολοκληρώνεται με την ύφανση στο γνωστό και πολυτραγουδισμένο αργαλειό, σύμβολο της γυναικείας ταυτότητας σ' αυτές τις κοινωνίες. Η δυσκολία της δουλειάς στον αργαλειό έχει αποδοθεί με το γνωστό δίστιχο

«Το κέντημα είναι γλέντημα κι η ρόκα είναι σεργιάνι

κι ο έρημος ο αργαλειός είναι σκλαβιά μεγάλη».

Τα προϊόντα του αργαλειού ήταν πολλά. Φλοκάτες, κιλίμια, μαξιλάρα, μπάντες, διάδρομοι, μαλιότα, τουρβάδες, δισάκια, σαμαροσκούτια κ.α. Ένας πολύχρωμος κόσμος με βαφές από τη φύση (κόκκινο από ριζάρι, κίτρινο από φλούδες κρεμμυδιών, καφέ από φλούδες καρυδιών, γαλάζιο από κλωνάρια φράξου κ.ο.κ.) που δεν κάλυπτε απλά τις ανάγκες του υλικού βίου των ανθρώπων αλλά και τις συμβολικές, αισθητικές και μεταφυσικές ανάγκες της κοινότητας. Γι' αυτό κι εδώ τα όρια ανάμεσα στην παραγωγή για την επιβίωση και την καλλιτεχνική δημιουργία είναι δυσδιάκριτα.

171. Τρανός χορός στη Λάκκα Αώου

172. Γάμος στα Μαστοροχώρια

Εβγάτε αγόρια στο χορό, κοράσια στα τραγούδια...

Αν η περιοχή της Κόνιτσας είναι ένα σταυροδρόμι μουσικών παραδόσεων, οι Βλάχοι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι είναι διαμεσολαβητές ανάμεσα στα χειμαδιά και το ορεινό χωριό τους. Οι αλληλεπιδράσεις με τις τοπικές κοινωνίες και τους πολιτισμούς που έρχονται σε επαφή είναι καθοριστικές για τη διαμόρφωση της πολιτισμικής τους φυσιογνωμίας κι αυτό φαίνεται καθαρά στη μουσικοχορευτική τους παράδοση. Επιρροές από τις περιοχές της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της υπόλοιπης Ηπείρου αλλά και της Αλβανίας παλιότερα είναι εμφανείς. Η παρουσία έντονων στοιχείων από την μουσική παράδοση της περιοχής του Βοΐου και λόγω γειτνίασης αλλά και εξαιτίας της συχνής μετάκλησης κομπανιών από αυτή την περιοχή δείχνει πώς οι τοπικές παραδόσεις μπολιάζονται με στοιχεία γειτονικών περιοχών, ενώ η ενσωμάτωση στο τοπικό ρεπερτόριο χορών

σπάζει οι ποντιακοί (στην Αετομηλίτσα) αποδεικνύουν ότι οι κτηνοτρόφοι έρχονται σε ουσιαστική επαφή με τους πληθυσμούς που συμβιώνουν στα χειμαδιά τους.

Τα Βλαχοχώρια έχουν τη δική τους, ωστόσο, τραγουδιστική και χορευτική φυσιογνωμία, η οποία έχει τροφοδοτηθεί και εμπλουτιστεί αρκετά από την παρουσία ως τσομπαναραίων ή την εγκατάσταση ως κτηνοτρόφων Αρβανιτοβλάχων, μιας ξεχωριστής ομάδας Βλάχων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η παρουσία του βλάχικου πολυφωνικού τραγουδιού στα χωριά αυτά οφείλεται στο παραπάνω γεγονός. Στη Φούρκα εγκαταστάθηκαν αρκετές οικογένειες Αρβανιτοβλάχων από την προπολεμική ήδη περίοδο αλλά και αμέσως μετά, ενώ στην Αετομηλίτσα στο παρελθόν ρογιάζονταν στα τσελιγκάτα Αρβανιτόβλαχοι τσομπάνοι. Έτσι και σήμερα ακόμα επιχωριάζει και στα δύο χωριά το βλάχικο πολυφωνικό τραγούδι. Στην Αετομηλίτσα το φαινόμενο αυτό ενισχύθηκε ιδιαίτερα από την πολιτική προσφυγιά πολλών οικογενειών στην Αλβανία μετά τον εμφύλιο.

41. Βλ. Χρήστου Γ. Εξάρχου, *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη, 1987, σελ. 410.

42. Για έναν λαογραφικό και μουσικολογικό σχολιασμό τέτοιων τραγουδιών βλ. Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1997, σελ. 143-169.

Η τοπική παράδοση των Βλαχοχωριών της Πίνδου είναι γνωστό ότι δεν έχει παράδοση πολυφωνικού τραγουδιού. Εδώ κυριαρχούν στους μεγάλους πάνδημους χορούς τα αντιφωνικά τραγούδια, όπου μία ομάδα τραγουδά έναν στίχο και οι υπόλοιποι τον επαναλαμβάνουν. Στην Αετομηλίτσα ένας τέτοιος χορός ήταν ο χορός του Άι Νικόλα («Εβγάτ' αγόρια...»), που γινόταν τη Δευτέρα μετά το γάμο και που έμπαιναν όλα τα νέα ζευγάρια και το υπόλοιπο χωριό, ενώ στη Φούρκα ο «τρανός χορός» γινόταν στο πανηγύρι και άρχιζε με το ιστορικό τραγούδι «Δεν σ' άρεζε Ισμαήλαγα...». Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για τελετουργικό αργό χορό στα δύο ή στα τρία, όπου οι χορευτές τραγουδούν ταυτόχρονα. Παραθέτουμε το δεύτερο τραγούδι, που είναι και λιγότερο γνωστό:

- 1 -Θα βγει η κινητή πουδιά η Ρίνα η Κατιρίνα
- 2 να τραγουδήσ'ν τον Σμαήλαγα Φούρκα κι
Σαμαρίνα.
- 3 -Δεν σ' άριζι Σμαήλαγα Φούρκα κι Σαμαρίνα
- 4 μον' γύριwis κι του Ντουτσκό, του μ'σό του
Μισουλούρι
- 5 να πας αρματουμένους βρε Σμαήλαγα.
- 6 -Κι απάν' οι κλέφτις φώναζαν, πάνου κλέφτις
φονάζουν:
- 7 -Σμαήλη μ' ρίξι τα' άρματα, Σμαήλη μ'
Ξαρματώσου!
- 8 -Του πώς να ρίξου τ' άρματα, του πώς να
Ξαρματώσου;
- 9 -Ιγώ είμ' ένας Ντερβέναγας στον κόσμο
Ξακουσμένους
- 10 στην Πόλη κι στα Γιάννινα, σ' όλα τα
βιλαέτια.
- 11 -Μια μπαταριά του ρίχνουνε κι απόμεινι
στον τόπου
- 12 τον έκλαψι η Αρβανιτιά, τον έκλαψι του
Δάμζι.

Με το χρόνο, η συνήθεια να τραγουδάνε στο χορό εξέλιπε. Σήμερα οι χοροί γίνονται με τη συνοδεία οργάνων και η επιρροή των οργανοπαικτών στη διαμόρφωση του σύγχρονου ρεπερτορίου είναι σημαντική, όπως είναι σημαντική και η επίδραση της δισκογραφίας, των μέσων ενημέρωσης και εν γένει της επικοινωνίας των τοπικών κοινοτήτων με τον «έξω κόσμο». Χαρακτηριστικοί πάντως χοροί των χωριών αυτών είναι οι ονομαζόμενοι «ξεχωριστοί», γνωστοί και ως «μπεράτια της Πίνδου», αλλά και οι αργοί χοροί στα δύο, όπως ο «Λεωνίδα» και ο «Καραπατάκης». Οι κομπανίες

που παίζουν σ' αυτά τα χωριά προέρχονται τόσο από την επαρχία Κόνιτσας όσο και από το Βόιο (οι ιστορικοί δεσμοί της Ηπείρου με το Βόιο είναι γνωστοί). Στην Αετομηλίτσα κατά τη μεταπολεμική περίοδο κυριάρχησε με την παρουσία του ο κλαριντζής Σιούλης Τρομάρας από την Κυψέλη (Ψέλσκο) Καστοριάς, ενώ σήμερα κατ' εξοχήν εκφραστής του τοπικού χρώματος είναι ο Ηλίας Σμόλικας από την περιοχή της Κοζάνης. Σε πολλές περιπτώσεις, βεβαίως, προσκαλούνται οι Χαλκιάδες από τη Βούρμπιανη, οι οποίοι προτιμούνται επίσης στη Φούρκα, όπου παίζουν, ωστόσο, και κομπανίες από το γειτονικό Επταχώρι.

Ο δίγλωσσος χαρακτήρας του πληθυσμού των χωριών αυτών αποτυπώνεται και στην τραγουδιστική του παράδοση. Σώζονται και τραγουδιούνται ακόμα και σήμερα στις διασκεδάσεις των συγχωριανών βλάχικα τραγούδια, τα οποία παρουσιάζουν ιδιομορφία τόσο στα στιχουργικά τους όσο και στα μουσικολογικά τους χαρακτηριστικά.

Η σύγχρονη πολιτιστική δραστηριότητα

Η πολιτιστική δραστηριότητα των χωριών αυτών αποτυπώνεται στις δύο εφημερίδες που εκδίδονται στις έδρες των φορέων που τις εκδίδουν. Η εφημερίδα «Αετομηλίτσα (Ντένισκο)» εκδίδεται από το Σύλλογο Αετομηλιτισιωτών Λάρισας, ενώ η «Φωνή της Φούρκας» από τον Πολιτιστικό και Εξωραϊστικό Σύλλογο Φούρκας Κόνιτσας «Παναγιά Κλαδόρμη», που εδρεύει στα Γιάννινα. Εκτός από αυτούς τους δύο Συλλόγους, οι Αετομηλιτισιώτες και Φουρκιώτες της Θεσσαλονίκης εκφράζονται μέσα από δυο δραστήριους συλλόγους, το Σύλλογο Αετομηλιτισιωτών Γράμμου «Η Αετομηλίτσα» και το Σύλλογο Φουρκιωτών Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερα δραστήρια είναι και η Αδελφότητα Φουρκιωτών Αμερικής «Η Φούρκα», που πρόσφατα έκλεισε έναν αιώνα ζωής και συνεχίζει με πολλούς τρόπους να ενισχύει την κοινότητα της Φούρκας.

Κατά τη χειμερινή περίοδο το κέντρο βάρους των δραστηριοτήτων μετατοπίζεται προς τους τόπους της διασποράς και οι εκδηλώσεις είναι ποικίλες με κορυφαία την κοπή της Βασιλόπιτας των συλλόγων και την αντίστοιχη χοροεσπερίδα, που αποτελεί μια αφορμή ανταμώματος των συγχωριανών της διασποράς.

173. Μνημείο στη Φούρκα

Οι σύλλογοι διαθέτουν γραφεία-αίθουσες, όπου συγκεντρώνονται συχνά οι συγχωριανοί και γίνονται και οι πρόβες των χορευτικών συγκροτημάτων.

Το καλοκαίρι επίκεντρο φυσικά των εκδηλώσεων είναι το ορεινό χωριό. Στην Αετομηλίτσα δύο είναι οι σημαντικότερες εκδηλώσεις: Το πανηγύρι της Παναγίας το δεκαπενταύγουστο, όπου αξίζει να πάρει μέρος κανείς στην πανηγυρική θεία λειτουργία και στον τελετουργικό χορό που ακολουθεί στο προαύλιο της εκκλησίας. Τις μέρες του πανηγυριού οργανώνονται επίσης εκδηλώσεις από τους φορείς του χωριού, όπως παρουσίαση χορευτικών συγκροτημάτων, αναβιώσεις εθίμων, παραδοσιακά παιχνίδια, προβολές ταινιών και ντοκυμαντέρ, θεατρικές παραστάσεις κ.λπ. Το «τριήμερο κτηνοτροφίας», που οργανώνεται το τελευταίο τριήμερο του Ιούλη και περιλαμβάνει επίδειξη παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων, παραστάσεις από την καθημερινή ζωή των κτηνοτρόφων, σχετικές ημερίδες, γλέντια και άλλες δραστηριότητες. Για την οργάνωση όλων αυτών έχει διαμορφωθεί ειδικός χώρος στην τοποθεσία Γκούρα, ανατολικά του χωριού μέσα σε δάσος οξιάς. Να σημειώσουμε ακόμα ότι ο Γράμμος, το βουνό που έχει συνδεθεί στη συλλογική μας μνήμη με τον αδελφοκτόνο εμφύλιο πόλεμο, στις προθέσεις της κοινότητας Αετομηλίτσας είναι να καταστεί συμβολικός τόπος εθνικής συμφιλίωσης, με την υλοποίηση προγραμμάτων διαμόρφωσης ιστορικών μονοπατιών, μέσω των οποίων ο επισκέπτης μπορεί να γνωρίσει τους τόπους και

την ιστορία του εμφύλιου, σ' ένα πλαίσιο πολιτιστικού τουρισμού, που μεταξύ των άλλων αποσκοπεί στην ίδια τη συλλογική αυτογνωσία.

Στη Φούρκα, εκτός από το μεγάλο πανηγύρι του δεκαπενταύγουστου (λιτάνευση εικόνας, πανηγυρική λειτουργία, τελετουργικός χορός), σημαντικό είναι και το πανηγύρι του Μοναστηριού της Κλαδόρμης στις 8 Σεπτεμβρίου (Γέννηση της Θεοτόκου), που περιλαμβάνει και εγκοίμηση και συνεστίαση στο χώρο του μοναστηριού. Σημαντικές είναι ακόμα οι εκδηλώσεις στη μνήμη της Γυναίκας της Πίνδου αλλά και των ηρώων Κ. Δαβάκη και Αλ. Διάκου, που γίνονται στο Προφήτη Ηλία της Φούρκας στις 20 Ιουλίου. Πρόκειται για εορταστικές εκδηλώσεις εθνικής ιστορικής μνήμης, που συνδέονται με τη συμβολή των γυναικών στην αντίσταση το ελληνικού λαού απέναντι στους ξένους εισβολείς και που έχουν καταστήσει το συγκεκριμένο χώρο ξεχωριστό τόπο ιστορικής μνήμης.

Πρέπει, τέλος, να τονιστεί η προσπάθεια που γίνεται από τους συλλογικούς φορείς των χωριών τα τελευταία χρόνια, ώστε να γίνονται εκδηλώσεις ακόμα και το χειμώνα, με σκοπό την ανάπτυξη μιας κινητικότητας στα χωριά και αυτή την περίοδο. Έτσι, παραδείγματος χάριν, οργανώνονται γιορτές κοπής της βασιλόπιτας, ορειβατικές εξορμήσεις και άλλου είδους εκδηλώσεις, που δίνουν ζωή έστω και για λίγο σε μια «νεκρή» για τα χωριά περίοδο. Στο πλαίσιο αυτού του πνεύματος τα τελευταία χρόνια αρκετοί χωριανοί γιορτάζουν τόσο τα Χριστούγεννα όσο και το Πάσχα στα ορεινά χωριά τους.

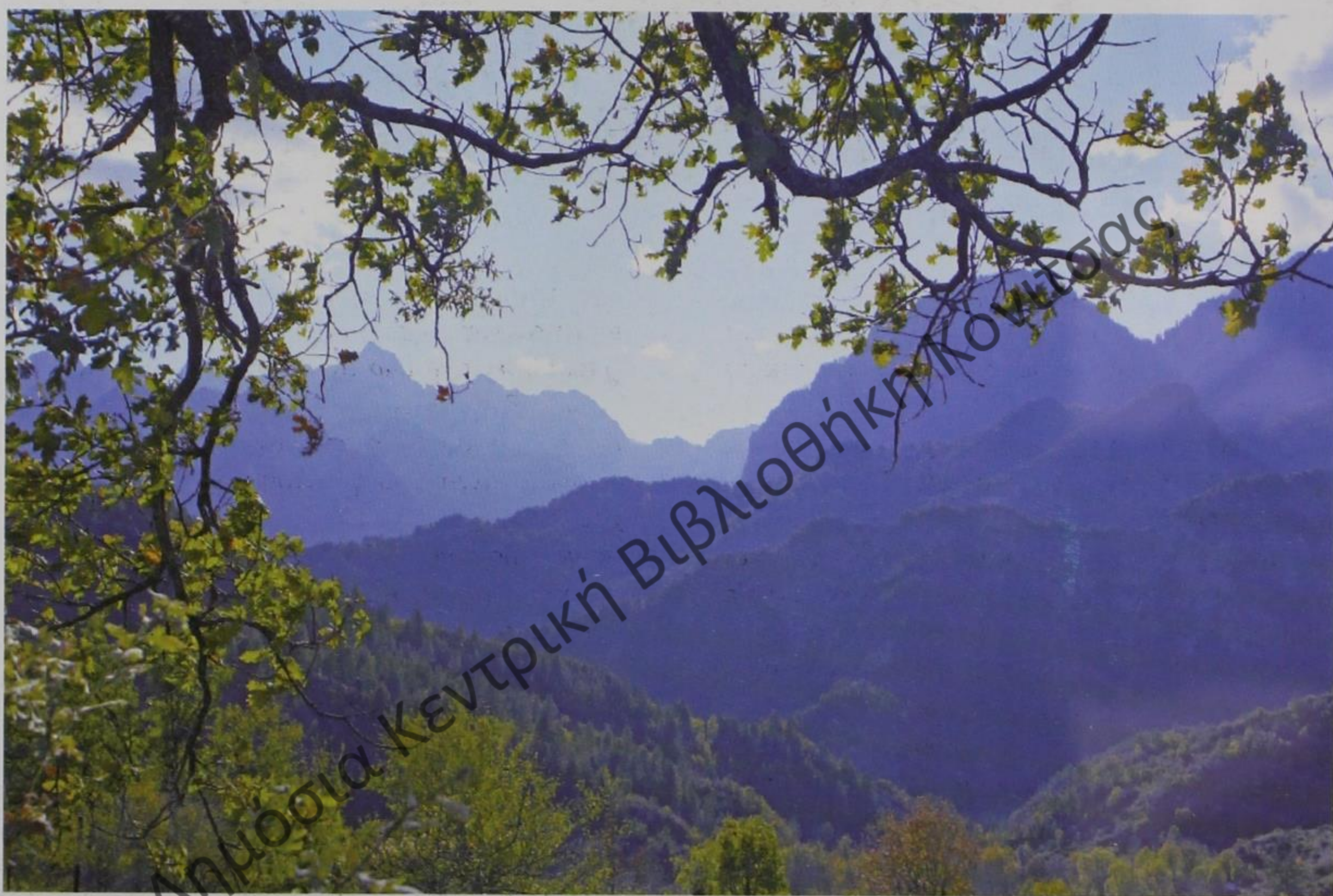

Τα Βλαχοχώρια της Λάκκας Αώου

Ανάμεσα στο Σμόλικα και τον Αώο

«Παρά τα ηπειρομακεδονικά σύνορα, υπεράνω της μεγάλης Βλαχικής κωμοπόλεως Σαμμαρίνης υψούται η δασώδης κορυφή του Λύγγου, ήτις διέσωσε το αρχαίον αυτής όνομα υπό το νεώτερον Σμόλυγγοσ, και ης το ακρότατον μέρος είναι φαλακρόν. Εκεί, επί της φαλάκρας, ευρίσκεται η πρώτη των λιμνών

Και ότι ούτος μεν ελιθοβόλει εκείνον εκσφενδονίζων λίθους παμμεγίστους, οίτινες είναι οι και νυν εν τω βάθει της λίμνης του Σμόλυγου ορώμενοι, ενώ ουδόλως περί αυτήν φαίνονται άλλοι βράχοι, αλλ' έδαφος ομαλόν, ως είρηται, και δάσος κάτω αδιέξοδον και παρθένον ο δε Δράκος της λίμνης του Σμόλυγγου έρριπτε κατά

174. Η Τύμφη κι ο Αώος

τούτων της Πίνδου εν μέσω ομαλού εδάφους, έχουσα περιφέρειαν 30 βημάτων και σχήμα εντελώς κυκλικόν... Αλλ' εν γαλήνη πλήρει είναι ορατοί εις τον πυθμένα αυτής προς τας όχθας λίθοι λευκοί ογκώδεις, περίων διηγούνται οι περί αυτήν βιούντες περί το θέρος βλαχοποιμένες, ότι ο Δράκος της λίμνης ταύτης ήλθέ ποτε εις μονομαχίαν μετά του Δράκοντος της λίμνης της Τύμφης, απέναντι του Σμόλυγγου κειμένης και χωριζομένης απ' αυτού υπό του ποταμού Αώου, Βουβούζα νυν λεγομένου εκείσε.

τούτου ολοκλήρους κορμούς πελωρίων δένδρων, οίτινες διακρίνονται ακόμη εν τω πυθμένι της λίμνης της Τύμφης, ενώ πέριξ δεν υπάρχουσιν δάση, αλλά βράχοι υψηλοί και απρόσιτοι...». Την παράδοση τούτη, που μας άφησε γραπτή ο Κ. Κρυστάλλης,⁴³ μπορεί να την ακούσει κανείς και σήμερα στα χωριά της Λάκκας του Αώου ως ζωντανό στοιχείο της προφορικής παράδοσης του τόπου. Πέρα από τη λειτουργία της ως αιτιολογικός μύθος για την παρουσία συγκεκριμένων φυσικών στοιχείων, η συγκεκριμένη

43. Βλ. Κ. Κρυστάλλης, ο.π., σελ. 311-312.

παράδοση απηχεί και το δέος που αισθάνεται κανείς όταν βρεθεί σ' αυτό το μέρος, όπου ορθώνονται πανύψηλα και επιβλητικά τα βουνά του Σμόλικα και της Τύμφης, το ένα απέναντι στο άλλο σαν σε θέση μάχης και στα πόδια τους ρέει ορμητικός ο Αώος, μαζεύοντας όλα τα ρέματα που «δακρύζουν» οι πλαγιές των βουνών.

Τα χωριά της Λάκκας του Αώου, αραδιασμένα στην πλευρά του Σμόλικα αντικρίζουν την Τύμφη ψηλά, ενώ πιο χαμηλά αγναντεύουν τα χωριά του Βλαχοζάγορου, από τα οποία το ποτάμι τα χωρίζει, ενώ ταυτόχρονα τα ενώνει από την άποψη ότι διαμορφώνει μια ενιαία οικολογική ζώνη, στην οποία όλα εντάσσονται. Η λάκκα του Αώου ενώνει επίσης και τους δύο δρυμούς, του Βίκου-Αώου και της Βόρειας Πίνδου.

Το ποτάμι ρέει ορμητικό και ξεσπάει, θα μπορούσαμε να πούμε στο στένωμα ανάμεσα στην Γκαμήλα (ψηλότερη κορυφή της Τύμφης) και την Τραπεζίτσα, στο γνωστό Στόμιο. Αν βρεθεί κανείς νύχτα στο μοναστήρι του Στομίου, πάνω ακριβώς από το πιο στενό σημείο της χαράδρας, θα αισθανθεί τη βουή του ποταμού σαν να 'ναι η βαριά ανάσα των βουνών ή των στοιχείων τους μετά την μυθική πάλη ανάμεσά τους. Λίγο πιο κάτω, μετά το μεγάλο ξέσπασμα, το ποτάμι θα ηρεμήσει, για να διασχίσει έτσι τον κάμπο της Κόνιτσας, αφού περάσει κάτω από γεφύρι της, και να περάσει στο αλβανικό έδαφος. Η Λάκκα, λοιπόν, τελειώνει στο Στόμιο, όπου η Παναγιά η Στομιώτισσα φυλάει το όριο και εξημερώνει την αγριότητα της φύσης. Ανατολικά του Στομίου και μέχρι τα όρια του Διστράτου εκτείνεται η κοιλάδα που πολλοί τη λένε «δοξασμένη», η Λάκκα του Αώου. Εκτός από τα βουνά που την ορίζουν άμεσα και νιώθει κανείς κοντά την ανάσα τους, δηλ. την Τύμφη, την Τραπεζίτσα και το Σμόλικα, υπάρχουν κι άλλες ψηλές κορυφές που περιγράφουν τον ορίζοντά της και δημιουργούν μια αίσθηση ότι τα βουνά και οι κορφές τους πασχίζουν να έρθουν σε επαφή, να συνομιλήσουν με πολλούς τρόπους μεταξύ τους. Τα Αυτιά, η Πυροστία, το Αυγό, η Βασιλίτσα, η Τσούκα Ρόσια, ο Κουκουρούτζος, όλα με κορυφές που αγγίζουν ή ξεπερνούν τα 2000μ. κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον ορίζοντα.

Από την άλλη μεριά, στις όχθες του ποταμού το υψόμετρο πέφτει και μέχρι τα 500 μ. με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια ποικιλία οικολογικών ζωνών από εδώ μέχρι τις κορυφές

των βουνών, κυρίως ανάμεσα στον Αώο και το Σμόλικα, όπου βρίσκονται και οι οικισμοί. Καίρια σημεία είναι οι σμίξεις, οι τόποι δηλαδή όπου συναντώνται τα μεγαλύτερα ρέματα με τον Αώο, που συμβαίνει να σημαδεύουν και την παρουσία των χωριών (Μπριαζιώτικο, Παδιώτικο κ.λπ.).

175. Οικισμός της Λάκκας

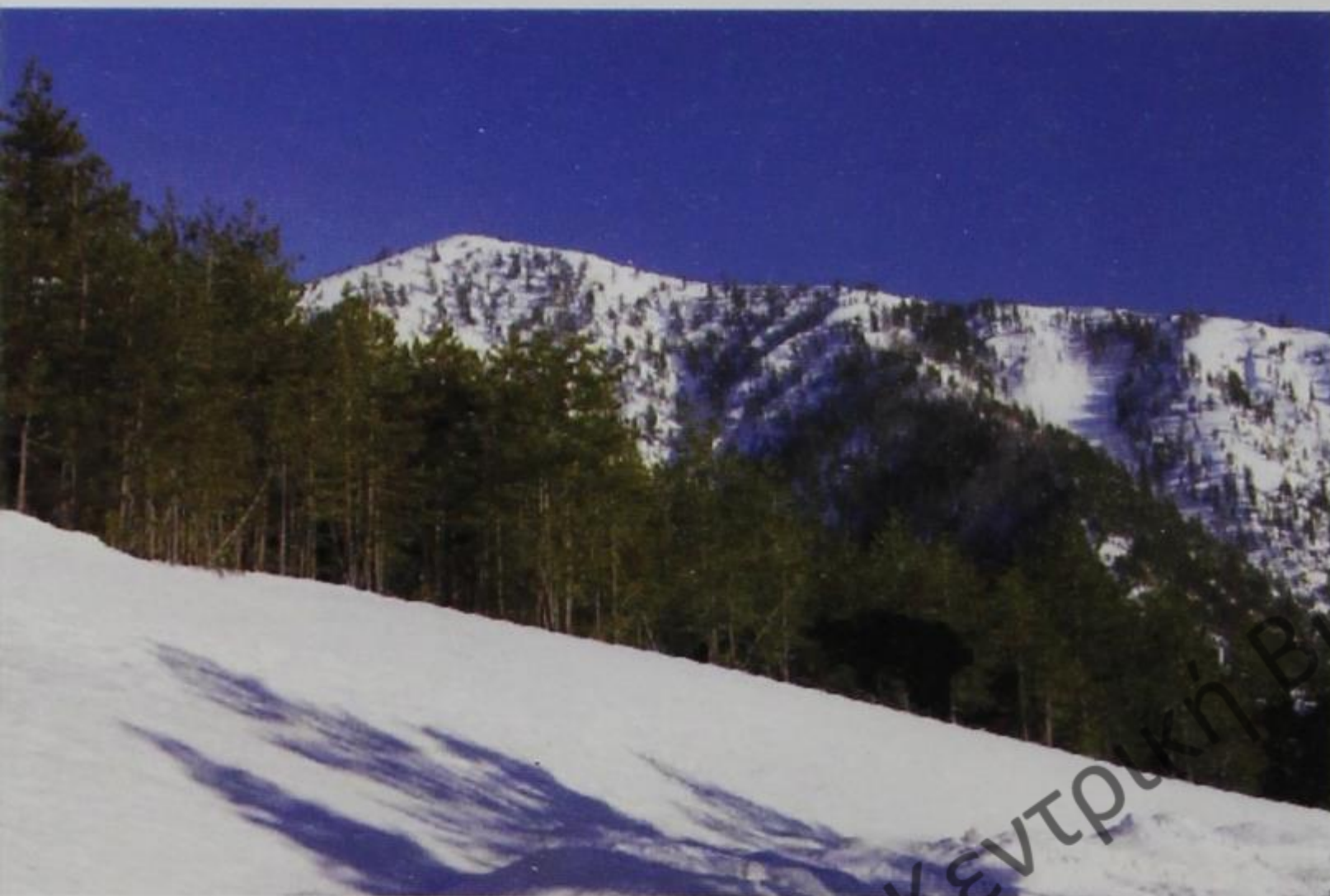
Η οικολογική προσαρμογή

Κλειδί για την κατανόηση της παραγωγικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συγκρότησης των κοινοτήτων αποτελεί το ίδιο το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο είναι αναγκασμένες ιστορικά να προσαρμοστούν. Ας δούμε λοιπόν τα βασικά χαρακτηριστικά του. Ήδη περιγράψαμε την τοποθεσία των οικισμών, προσδιορίζοντας τα όριά τους ανάμεσα στον Αώο και το Σμόλικα και κάναμε αναφορά και στις οικολογικές ζώνες που διαμορφώνονται με την αλλαγή του υψόμετρου από τις όχθες του ποταμού μέχρι τις κορυφές του βουνού. Να δούμε τώρα πιο συγκεκριμένα αυτές τις ζώνες.

Δίπλα στο ποτάμι και παράλληλα με τις όχθες του, σε μια απόσταση μέχρι 500 μέτρα, διαμορφώνεται μια λωρίδα όπου επικρατούν υδρόφιλα φυτά, όπως ιτιές, πλατάνια, σκλήθρα και καβάκια. Από αυτή τη λωρίδα και μέχρι τα όρια των οικισμών εκτείνονται εδάφη εύφορα κατάλληλα για καλλιέργεια. Εδώ έχει αναπτυχθεί η γεωργία και το τοπίο παρουσιάζει ανάλογα χαρακτηριστικά: Περίφρακτα μικρά

χωράφια με διάφορα δέντρα στους όχτους και στα όριά τους, που μπορεί να είναι ήμερα καρποφόρα (μηλιές, αχλαδιές, κερασιές κ.λπ.) ή δέντρα που επιχωριάζουν σ' αυτή τη μεταβατική ζώνη της «μακίας», και όπου το έδαφος γίνεται επικλινές, πεζούλες από ξερολιθιά για τη συγκράτησή του. Τα τοπία αυτό εκτείνονται μέχρι τη ζώνη της κατοίκησης, που βρίσκεται σε υψόμετρο μέχρι 1000 περίπου μέτρα, καμιά φορά και πιο πάνω, διεισδύοντας ουσιαστικά και στη ζώνη του μικτού ορεινού δάσους, που φτάνει περίπου ως τα 1500 μέτρα. Γι' αυτό μπορούμε να συναντήσουμε χωράφια, σήμερα τα περισσότερα εγκαταλελειμμένα, ακόμα και σε ξέφωτα περιτριγυρισμένα από μαυρόπευκα. Η

176. Χιονισμένο τοπίο

δρυς, που είναι το δέντρο που κατ' εξοχήν χαρακτηρίζει αυτή τη ζώνη, είναι γνωστό ότι σηματοδοτεί τη συμπληρωματικότητα της γεωργίας με την οικόσιτη εδραία κτηνοτροφία, καθώς τα ξεραμένα κλαδιά της χρησιμοποιούνται ως χειμερινή τροφή για τα ζώα (κλαδαριές). Από αυτή τη ζώνη και πάνω εκτείνονται η υποαλπική (μέχρι 2300μ.) και η αλπική, που αρχίζει ουσιαστικά εκεί που σταματάει η βλάστηση. Και οι δύο αυτές ζώνες παραπέμπουν στην κτηνοτροφία αλλά η πρώτη λόγω της παρουσίας δασών παραπέμπει και στην υλοτομία και τις άλλες δασικές παραγωγικές δραστηριότητες.

Το ίδιο το οικοσύστημα υπαγορεύει

χρήσεις και θέτει περιορισμούς σε ό,τι αφορά στην οικειοποίησή του από τον άνθρωπο. Έτσι, μια απλή ανάγνωση του χώρου, του τοπίου, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί ιστορικά μέσα από τη συνύπαρξη του ανθρώπου με τη φύση, μας αποκαλύπτει τις παραγωγικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στα χωριά, την ίδια την κοινωνική συγκρότησή τους και κατ' επέκταση τον πολιτισμό τους.

Η συμπληρωματικότητα της γεωργίας με την κτηνοτροφία, που αποτέλεσε τη βάση της τοπικής οικονομίας, από τη μια, και από την άλλη η εμφάνιση παραγωγικών δραστηριοτήτων που έχουν να κάνουν με την εκμετάλλευση του δάσους έδωσαν το βασικό στίγμα στις κοινότητες. Πάνω σ' αυτή τη βάση αναπτύχθηκαν και άλλα τεχνικά επαγγέλματα που ολοκλήρωσαν τη φυσιογνωμία των χωριών. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των κατοίκων της Λάκκας προσδιορίζεται τόσο από το δάσος (δασικά επαγγέλματα) που παραπέμπει στο Σμόλικα όσο και από το νερό (τεχνικά επαγγέλματα σχετικά με την υδροκίνηση), που παραπέμπει στον Αώο και στα ρέματά του. Όλα αυτά θα τα δούμε αναλυτικά πιο κάτω.

Οι κοινότητες στο χώρο και το χρόνο

Ο Αώος, από τα όρια της κοινότητας Διστράτου μέχρι τη χαράδρα του Στομίου και τον αυχένα της Σουσνίτσας, διαμορφώνει μια μεγάλη κοιλάδα 50 περίπου χιλιομέτρων, όπου αναπτύχθηκαν ιστορικά οικισμοί και στις δύο πλευρές του. Η καθοριστική σημασία του ποταμού για την ανθρώπινη παρουσία στο χώρο αποτυπώνεται εύγλωττα και στο γεγονός ότι τα ονόματα των αρχαίων φύλων που κατοίκησαν στην κοιλάδα, κατά τους ιστορικούς, προέρχονται από το όνομά του (Παραουαίοι, Παραουαίοι, Περραιβοί).⁴⁴

Στις δύο πλευρές, λοιπόν, του Αώου βρίσκονται αραδιασμένα τα χωριά Ελεύθερο (Γκρισμπάνι), Παλιοσέλι, Πάδες, Άρματα (Αρμάτοβο), Δίστρατο (Μπριάζα) προς την πλευρά του Σμόλικα, και Βρυσσώρι (Λεσινίτσα), Λάιστα και Ηλιοχώρι (Ντομπρίνοβο) προς την πλευρά της Τύμφης. Η διοικητική διαίρεση με

44. Βλ. N.G.I. Hammond, 'Ηπειρος, τ. Γ., Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1971, σελ. 75-76.

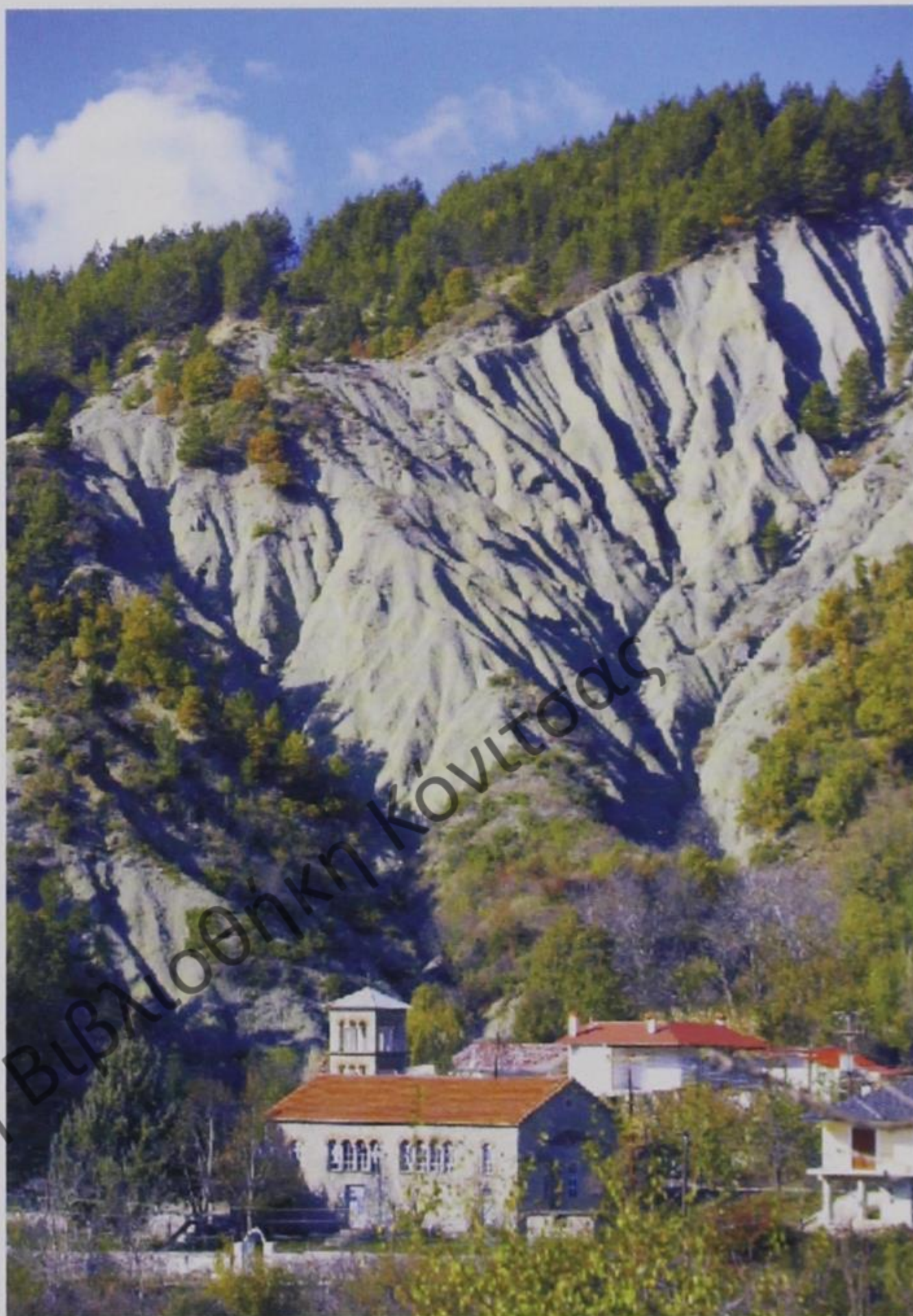

όριο το ποτάμι οδήγησε σε μια ιστορική διαφοροποίηση τις δύο αυτές ομάδες χωριών στις δυο πλευρές του ποταμού και η απέναντι πλευρά έγινε τμήμα του Ζαγορίου, προσλαμβάνοντας ανάλογα χαρακτηριστικά και αποκτώντας μια ανάλογη συνείδηση. Έτσι, το ποτάμι που διαμορφώνει ένα ενιαίο οικοσύστημα και συνεπώς μια ανθρωπογεωγραφική ενότητα ιστορικά, καθώς χρησιμοποιήθηκε ως όριο για τη διοικητική διαίρεση, εμφανίζεται από ένα χρονικό σημείο και έπειτα να χωρίζει. Είναι γεγονός, πάντως, ότι, παρά τη διαφοροποίηση που προέκυψε, συνεχίζει να υπάρχει στους κατοίκους η αίσθηση ενός εθνοπολιτισμικού «συν-ανήκειν». Εκτός από το Ελεύθερο, όλα τα άλλα χωριά, και στις δύο πλευρές του ποταμού, είναι Βλάχικα.

Το Ελεύθερο, παρότι βρίσκεται γεωγραφικά μέσα στη Λάκκα, εθνοπολιτισμικά παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα, καθώς κατέχει μια οριακή θέση ανάμεσα στα Βλαχοχώρια και τα Μαστοροχώρια, χωρίς να ταυτίζεται ιστορικά ούτε με τα δεύτερα. Το χωριό αυτό αποτελεί νεώτερο οικισμό που, κατά την προφορική παράδοση, δημιουργήθηκε είτε από οικογένειες που έφυγαν από την περιοχή της Θεσπρωτίας και εγκαταστάθηκαν εδώ στους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας ή από τους κατοίκους τριών παλιότερων οικισμών (Ντίσινα, Κατούνιστα και Σέλιανη). Οι οικιστές αυτοί, ενώ ήταν στην πλειοψηφία τους μαστόροι, έγιναν κολλίγοι στο τσιφλίκι του Αλβανού Χουσεϊν Μπέη Κονίτσα, από το οποίο απελευθερώθηκαν μόλις το 1927. Στη νεώτερη εποχή το χωριό παρουσιάζει έναν μικτό χαρακτήρα, καθώς οι κάτοικοι είναι μαστόροι αλλά και γεωργο-κτηνοτρόφοι και υλοτόμοι. Οι σχέσεις του φυσικά με τις άλλες κοινότητες υπήρξαν στενές και ιδιαίτερα με το Παλιοςέλι χαρακτηρίστηκαν και από συγκρούσεις γύρω από τα σύνορα και από άλλους ανταγωνισμούς, ίχνη των οποίων μπορεί κανείς να παρατηρήσει και σήμερα.

Τα υπόλοιπα χωριά αποτελούν μια ενότητα και η ιστορία τους ταυτίζεται σε πολλά με την ιστορία των υπόλοιπων Βλάχικων οικισμών της Πίνδου. Η γεωγραφική τους θέση πάνω στον ιστορικό δρόμο που συνέδεε τη Μακεδονία με την Ήπειρο, την Αλβανία και την Ιταλία προσδιόρισε και τον ιστορικό τους ρόλο ως οροφυλάκων κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής κατάκτησης, έναν ρόλο που διατήρησαν σε όλες τις φάσεις της ιστορίας τους με διαφορετικές

μορφές. Τοπωνύμια όπως «Καζάρμα» και «Ταμπούρι» δηλώνουν την ιστορική παρουσία

177. Μερική άποψη οικισμού

φυλακίων σ' αυτό το πέρασμα, το φύλαγμα του οποίου είχε καθοριστική σημασία για τον έλεγχο του ιστορικού αυτού δρόμου. Δεν είναι τυχαία άλλωστε και η δράση κλεφτών και αρματολών στην περιοχή κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, άλλωστε η κορυφή Κλέφτης πήρε το όνομα της από αυτό το γεγονός. Τους κλέφτες και τους αρματολούς αντικατέστησαν μετά την απελευθέρωση οι ληστές, που εύρισκαν καταφύγιο στις πλαγιές και στα δάση του Σμόλικα. Με την καταλυτική παρουσία του ιστορικού αυτού δρόμου και το ρόλο των Βλάχων ως φυλάκων στα περάσματα και στα δερβένια πρέπει να συνδέσουμε και την εμφάνιση του επαγγέλματος του κυρατζή (αγωγιάτη), με το οποίο ασχολήθηκαν πολλοί κάτοικοι των χωριών αυτών.

Από τη μια, λοιπόν, ο Αώος ως καθοριστικός παράγοντας του τοπικού οικοσυστήματος που φιλοξένησε και φιλοξενεί τον πληθυσμό των χωριών και ως φυσικός δρόμος που τα συνδέει με τον «έξω κόσμο» και από την άλλη ο Σμόλικας με τα δάση, τα βοσκοτόπια αλλά και τα κρησφύγετά του διαμόρφωσαν το χωρικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκαν οι κοινότητες μέσα στο χρόνο. Οι μεταξύ τους σχέσεις υπήρξαν στενές και η αίσθηση της κοινής καταγωγής συνεχίζει να συνέχει τους κατοίκους αυτών των χωριών. Φαίνεται άλλωστε τόσο στην προφορική παράδοση όσο και στις λιγοστές γραπτές πηγές ότι στο παρελθόν υπήρξαν διάσπαρτοι οικισμοί στην ευρύτερη περιοχή από τους οποίους

178. Καρβουνιάρηδες

συγκροτήθηκαν μετά από διαδοχικές μετακινήσεις οι κοινότητες όπως τις ξέρουμε σήμερα μετά την οθωμανική κατάκτηση. Στις προφορικές παραδόσεις των χωριών έχουν διασωθεί μάλιστα εκδοχές που παρουσιάζουν τον ένα οικισμό να δημιουργείται από τον άλλο.⁴⁵ Ανεξάρτητα από το πόσο απηχούν ή όχι την ιστορική πραγματικότητα τέτοιου είδους παραδόσεις, είναι γεγονός ότι αποτυπώνουν την ύπαρξη μιας στενής σχέσης ανάμεσα στα χωριά, που έτσι κι αλλιώς επαληθεύεται και από τη σημερινή πραγματικότητα. Τα Βλαχοχώρια της Λάκκας αποτελούν μια πολιτισμική ενότητα μέσα από τις επιμέρους διαφορές τους. Ένα επιπλέον κοινό χαρακτηριστικό τους είναι και η

ενασχόλησή τους με τη γεωργία και η απουσία της μεγάλης μετακινούμενης κτηνοτροφίας, γεγονός που τα διαφοροποιεί από τα άλλα Βλαχοχώρια του Σμόλικα όπως η Σμίξη, η Αβδέλλα και Σαμαρίνα. Τα χωριά αυτά δείχνουν ότι είναι λάθος η γενίκευση που συνήθως γίνεται ότι τα Βλαχοχώρια όλα ήταν κτηνοτροφικά χωριά και ότι οι Βλάχοι δεν ασχολήθηκαν με τη γεωργία.

Και εδώ, πάντως, όπως και στα Μαστοροχώρια, προκύπτει ιστορικά η ανάγκη τεχνικής εξειδίκευσης μέσα από τον γεωργο-κτηνοτροφικό χαρακτήρα των κοινοτήτων, εξειδίκευση, ωστόσο, που συνδέεται με το δάσος και το νερό, με τα δύο κυρίαρχα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος. Αναπτύσσονται, λοιπόν, εδώ με το χρόνο τεχνικές εξειδικεύσεις και επαγγέλματα που έχουν σχέση με την εκμετάλλευση των δασών και την υδροκίνηση: Μέσα από τη στοιχειώδη υλοτομία αναπτύσσονται ειδικεύσεις όπως κατραμνιάρηδες (κυρίως στο Δίστρατο), «συρτάδες» (μεταφορείς κούτσουρων με ζώα) καρβουνιάρηδες και «σιαράρηδες» (πριονάδες). Το τελευταίο επάγγελμα συνδέεται και με την υδροκίνηση, αφού από το χειροπρίονο πέρασαν στο νεροπρίονο, όπως και το επάγγελμα του μυλωνά, που και αυτό αναπτύχθηκε ιδιαίτερα. Όλα αυτά τα επαγγέλματα σήμαιναν και μια κινητικότητα πέρα από τα συγκεκριμένα χωριά, γεγονός που έφερε σε επαφή τους ανθρώπους αυτούς με άλλους τόπους. Επίσης και εδώ το επαγγελματικό ταξίδι συμπληρώθηκε από μια τάση γενικότερου ταξιδιωτισμού, από τον οποίο προέκυψαν και οι διάφορες παροικίες σε άλλα μέρη, όπως στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία.

Οι κοινότητες αυτές, που γνώρισαν μεγάλη ακμή μέχρι και την περίοδο του μεσοπολέμου, δέχτηκαν καίριο πλήγμα από την εισβολή των Γερμανών, οι οποίοι κατέστρεψαν όλα τα χωριά, όπως θα δούμε πιο κάτω, μια καταστροφή που ολοκληρώθηκε κατά τον εμφύλιο, με αποτέλεσμα κατά τα μεταπολεμική περίοδο τα χωριά να παρουσιάζουν μια εικόνα πλήρους παρακμής. Σ' αυτή την κατάσταση φαίνεται να αντιστάθηκε πιο σθεναρά το Δίστρατο, που κατάφερε περισσότερο από τα άλλα χωριά να κρατήσει ζώντανό τον παραγωγικό και κοινωνικό του ιστό, έτσι ώστε σήμερα να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη αισιοδοξία το μέλλον. Τα υπόλοιπα χωριά εμφανίζονται

45. Βλ. Ηλία Παπαζήση, «Η δοξασμένη κοιλάδα. (Η λεκάνη του Αώου. Η αρχαία Παραναϊά)», Κόνιτσα, 22 (1988), σελ. 276.

«καταβεβλημένα» από το βάρος της πρόσφατης ιστορίας τους και η ανάκαμψη σ' αυτά φαντάζει μια δύσκολη υπόθεση. Οι προσπάθειες των συγχωριανών της διασποράς να ζεσταίνουν, όταν μπορούν, με την παρουσία τους το ψυχρό παρόν και να διώχνουν τα φαντάσματα της σιωπής της ιστορίας φαίνεται ότι από μόνες τους δεν είναι αρκετές να ανατρέψουν την αίσθηση της εγκατάλειψης. Από την άλλη μεριά, οι λίγοι μόνιμοι κάτοικοι μάλλον ζουν με μια αόριστη προσμονή για το καλύτερο, φυλάγοντας πάντως τον τόπο και τις μνήμες του...όπως άλλωστε και στα υπόλοιπα χωριά του ορεινού χώρου.

Τεχνικές και τέχνες.

Το ξύλο και το νερό

Η κυριότερη και σημαντικότερη τεχνική εξειδίκευση των χωριών της Λάκκας υπήρξε αυτή του νεροπριόνου. Πρόκειται για μια τεχνική και τέχνη που αφορά την επεξεργασία του ξύλου με τη χρήση ενέργειας που παράγεται από την ορμή των τρεχούμενων νερών. Πρόδρομοι του νεροπριόνου υπήρξαν η ζιάκα και η σιάρα, δύο είδη χειροπριόνων που χρησιμοποιήθηκαν και μετά την εφεύρεση των νεροπριόνων συμπληρωματικά για την κοπή και επεξεργασία της ξυλείας. Η ζιάκα αποτελεί την πιο απλή μορφή χειροπριόνου που δεν είναι παρά ένα απλό πριόνι μήκους 1 έως 1,5 μ. με δύο ξύλινες λαβές στα άκρα του. Το χρησιμοποιούν δύο άτομα για την κάθετη κοπή των κορμών. Η σιάρα είναι πιο σύνθετο εργαλείο, το οποίο είναι ο πραγματικός πρόδρομος του νεροπριόνου, αφού λειτουργεί με την ίδια λογική απλά το νεροπριόνο κινείται με την ενέργεια του νερού. Πρόκειται για κάθετο πριόνι, το οποίο στηρίζεται σε μια ξύλινη (από πεύκο) κατασκευή, και χρησιμοποιείται από δύο άτομα εκ των οποίων ο ένας ανεβαίνει πάνω στο κούτσουρο που κόβουν και ο άλλος κρατά τη σιάρα από τις δύο λαβές που έχει στο κάτω μέρος. Το κούτσουρο που κόβουν το τοποθετούν πάνω σε άλλο κούτσουρο. Η σιάρα χρησιμοποιείται για το σχίσσιμο των κορμών, ενώ το κόψιμο γίνεται με τη ζιάκα και το πελέκημα με το τσεκούρι (βλαχ. τουπουάρα).

Ενώ τα παραπάνω εργαλεία είναι φορητά, το νεροπριόνο (που και αυτό λέγεται εκτός από πριόνι και σιάρα) αποτελεί μια σταθερή κατασκευή δίπλα σε ένα ρέμα, του οποίου τα νερά αξιοποιεί. Το βασικό του εργαλείο είναι το κάθετο πριόνι που στηρίζεται στον αργαλειό, μια ξύλινη ορθογώνια κατασκευή σαν την απλή χειροκίνητη σιάρα, που εφαρμόζεται σε δύο

παράλληλα δοκάρια, ώστε να μπορεί να ανεβοκατεβαίνει με την ενέργεια του νερού. Το ύψος του αργαλειού είναι 1-1,5 μ., ενώ το πάχος των δοκαριών του είναι 20 εκ. Τα λεπτά δοκάρια του πριονιού που ανεβοκατεβαίνουν λέγονται ορθάρια. Στα δύο άκρα του αργαλειού υπάρχουν κλειδιά (από ξύλο οξιάς) για το σφίξιμο του πριονιού. Ο αργαλειός στηρίζεται σε ένα παχύ δοκάρι από ξύλο οξιάς, που λέγεται φούρκα. Στο μέσο περίπου της φούρκας υπάρχει μια τρύπα, όπου μπαίνει ο άξονας (πύρος), ενώ στο κάτω μέρος εφαρμόζεται ο στρόφαλος, που συνδέεται με την φτερωτή και δίνει κίνηση στον αργαλειό. Το νερό φτάνει με ορμή στη φτερωτή μέσω ενός ξύλινου επίσης σωλήνα, που λέγεται καρούτα.

179. Νεροπριόνο στα Αρματα

Στο στόμιο της καρούτας υπάρχει ένα κυκλικό σανίδι, που συνδέεται με ένα αντίστοιχο δοκάρι που φτάνει μέχρι τη βάση του αργαλειού και λέγεται σταματήρα. Το εργαλείο αυτό χρησιμεύει για τη ρύθμιση της ροής του νερού.

Ολόκληρη η κατασκευή του νεροπριόνου είναι ξύλινη, τα βασικά του τμήματα από πεύκο και τα μικρά εργαλεία κατά κανόνα από οξιά. Κατασκευάζεται δίπλα σε ένα ρέμα σε επικλινές έδαφος και κοντά στο χώρο της ξύλευσης, για να μην υπάρχει ανάγκη μεταφοράς της ξυλείας.

Σε περίπτωση που αυτή είναι αναγκαία γίνεται από τους συρτάδες με την τεχνική του σύρτη, το σύρσιμο δηλαδή των κορμών με μουλάρια από το χώρο της υλοτομίας στο νεροπριόνο. Η κατασκευή γίνεται σε δύο επίπεδα. Στο κάτω μέρος βρίσκεται το σύστημα της υδροκίνησης, δηλαδή τα αναγκαία εργαλεία για τη μετατροπή της περιστροφικής κίνησης

που προκαλεί η πτώση το νερού σε ευθύγραμμη παλινδρομική κίνηση. Στο πάνω επίπεδο λειτουργεί το σύστημα του πριστηρίου, όπου πριονίζονται οι κορμοί. Όλα αυτά στηρίζονται σε μια εξ ολοκλήρου ξύλινη βάση κατασκευασμένη από κορμούς πεύκων. Στο χώρο των πριονιών αναπτύσσεται συνήθως ένας μικρός οικισμός, με τους χώρους αποθήκευσης, τις καλύβες των πριονάδων και του προσωπικού και τους χώρους των ζώων. Το πριόνι εξελίχθηκε σε σημαντικό τόπο όχι μόνο της υλοτομικής παραγωγής αλλά και κοινωνικών συναντήσεων. Γι' αυτό όπου υπήρξαν νεροπρίονα άφησαν τα ίχνη τους και στις ονομασίες των τόπων, με ανάλογα τοπωνύμια. Σήμερα μπορεί κανείς να

180. Καμίνι

αναζητήσει τα απομεινάρια τους μόνο στο χώρο, διότι έχουν εγκαταλειφθεί εδώ και μερικές δεκαετίες. Υπάρχει, ωστόσο, ένα καινούργιο νεροπρίονο, που κατασκευάστηκε από ντόπιο τεχνίτη στο πλαίσιο ενός αναπτυξιακού προγράμματος, στο χωριό Αρματα, δίπλα μάλιστα στον κεντρικό δρόμο, καθώς βγαίνουμε από τον οικισμό με κατεύθυνση το Δίστρατο.

Άλλες τεχνικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στη Λάκκα του Αώου και συνδέονται με το δάσος είναι αυτές του κατραμ(ν)ά και του καρβουνιάρη. Η πρώτη βρίσκεται εδώ και χρόνια σε παρακμή, ενώ η δεύτερη συνεχίζεται ακόμα και σήμερα, κυρίως από κατοίκους του Διστράτου. Οι κατρανάδες παρήγαγαν το κατράνι από δαδί πεύκου με τη χρήση καμινιών που κατασκεύαζαν οι ίδιοι. Τέτοιο καμίνι μπορεί κανείς να ιδεί και σήμερα στο Δίστρατο, όπου υπάρχει και ομώνυμη

τοποθεσία (Κατράνια), καθώς εκεί ήταν στο παρελθόν συγκεντρωμένα τα περισσότερα καμίνια. Το πιο κατάλληλο δαδί για την παραγωγή κατρανιού βγαίνει από την καρδιά του κορμού του πεύκου κοντά στη ρίζα του. Συνήθως βγάζουν το δαδί από πεύκα που υλοτομούν και τα αφήνουν στη συνέχεια να ξεραθούν. Τα καμίνια τα φτιάχνουν κοντά στους τόπους της υλοτομίας, για να αποφεύγεται η μεταφορά του δαδιού. Το καμίνι κατασκευάζεται ως εξής: Σκάβουν αρχικά στο χώμα, ώστε να διαμορφώσουν μια μεγάλη κωνική γούρνα, και μέσα σ' αυτή τοποθετούν γύρω γύρω λεπτούς κορμούς πεύκου, τους οποίους αλείφουν με λάσπη για να στεγανοποιήσουν την κατασκευή. Μέσα στη γούρνα τοποθετούν τις αγκίδες του δαδιού σε ένα σωρό, που σχηματίζει επίσης ένα κώνο πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Το σωρό του δαδιού καλύπτουν με φτέρες και από πάνω με χώμα, «για να μην παίρνει ανάσα». Στο πλάι του κώνου ανοίγουν μια τρύπα για να βάλουν φωτιά στο δαδί και την κλείνουν μόλις ανάβει. Στο κάτω άκρο της κατασκευής αφήνουν μια τρύπα, την οποία κλείνουν με πύρο όσο καίγεται το δαδί. Όταν αρχίζει να βγαίνει το κατράνι από την καύση, ανοίγουν τον πύρο, για να διοχετευθεί μέσω ενός καναλιού στη στέρνα, την οποία επίσης αλείφουν με λάσπη. Από τη στέρνα το μαζεύουν, για να το χρησιμοποιήσουν ανάλογα με την περίπτωση. Παλιότερα, παρήγαγαν μεγάλες ποσότητες τις οποίες συνήθως τοποθετούσαν σε δερμάτινα τουλούμια και στη συνέχεια φόρτωναν στα ζώα, για να τα πουλήσουν σε διάφορες κοντινές και μακρινές περιοχές. Το διέθεταν για θεραπευτικές χρήσεις σε ανθρώπους (βασικά παρασκευή εμπλάστρων) και σε ζώα (επούλωση πληγών, κολιάντζα κ.α) αλλά και για τεχνικές χρήσεις, όπως για τη λειτουργία τσικρικών και την κίνηση των κάρων. Μεγάλες ποσότητες πωλούνταν στη Μακεδονία, όπου το χρησιμοποιούσαν οι γεωργοί για τις ρόδες των κάρων. Επίσης μεγάλες ποσότητες διοχετεύονταν και σε ναυπηγεία (π.χ. Βόλος) για την κατασκευή πλοίων. Μια ακόμα χρήση του αφορούσε στο μπόλιασμα των δέντρων (ανακατεμένο με λάδι). Επίσης το ζουμί που έβγαине από το κατράνι το χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες στη διαδικασία του τοκετού.

Οι καρβουνιάρηδες, σε αντίθεση με τους κατρανάδες που παράγουν το κατράνι επί τόπου, κινούνται σε μια μεγαλύτερη γεωγραφική κλίμακα και κατασκευάζουν τα καμίνια τους στα δάση που υλοτομούν. Το καμίνι για την

παραγωγή του ξυλοκάρβουνου λειτουργεί με παρόμοιο τρόπο αλλά είναι πολύ μεγαλύτερο από εκείνο του κατρανιού. Τα ξύλα καίγονται, αφού καλυφτούν αεροστεγώς, ώσπου να γίνουν κάρβουνα.

Σε ό,τι αφορά στην υδροκίνηση, μπορεί κανείς να επισκεφτεί σήμερα, εκτός από το νεροπρίονο στα Άρματα, που ήδη αναφέραμε, και άλλα «μνημεία», όπως ο νερόμυλος του Καπέτη στο Παλιοσέλι και το μαντάνι με τη νεροτριβή(ντριστελά) στο Δίστρατο.

Για τον πολιτισμό της διατροφής

Η διατροφή αποτελεί βασικό στοιχείο του τοπικού πολιτισμού. Επιλέγουμε να αναφερθούμε σ' αυτή στο πλαίσιο τούτης της ενότητας, για να αναδείξουμε περισσότερο τη σχέση του πολιτισμού με το φυσικό περιβάλλον, καθώς τονίσαμε την ποικιλότητα της χλωρίδας στη συγκεκριμένη περιοχή. Θα παρουσιάσουμε, λοιπόν, μερικές τοπικές πίτες, που γίνονται με τη χρήση φυτών της περιοχής. Η καταγραφή έγινε στο Δίστρατο, το μεγαλύτερο και πιο ζωντανό χωριό της Λάκκας.

Μια από τις πιο συνηθισμένες πίτες είναι η κλασική λαχανόπιτα (πίτα ντι βιάρτζα). Τα χόρτα που χρησιμοποιούν είναι η νάνα, ένα φυτό που ευδοκimeί σε μεγάλα υψόμετρα και φυτρώνει στις στάνες κάθε άνοιξη, το λάπατο και η τσουκνίδα. Μπορεί σ' αυτά να προσθέσουν και άλλα όπως π.χ. κρεμυδόφυλλα και όλα μαζί αρχικά τα βράζουν. Τα τοποθετούν στη συνέχεια πάνω στα φύλλα που ανοίγουν και τα ραντίζουν ένα ένα με λάδι (συνήθως τέσσερα από κάτω). Τα σκεπάζουν και από πάνω με δύο φύλλα και γύρω γύρω φτιάχνουν το κόθορο (βλαχ. καλκάνι). Βάζουν στη συνέχεια το ταψί στη γάστρα για ψήσιμο. Να σημειώσουμε ότι τα ίδια λάχανα τα στεγνώνουν και τα χρησιμοποιούν για την παρασκευή σαλάτας, αφού τα βράσουν, τα

στραγγίσουν και προσθέσουν αλάτι, λάδι και λεμόνι.

Μια ακόμα πίτα που γίνεται από χόρτα και συνηθίζεται σε όλα τα Βλαχοχώρια είναι η πισπιλίτα, που στα υπόλοιπα χωριά είναι περισσότερο γνωστή ως μπατζάρα ή μπατζαριά. Ο τρόπος παρασκευής της είναι ο ακόλουθος: Ζεματάνε καλαμποκίσιο αλεύρι με νερό και αλάτι. Στη συνέχεια το ζυμώνουν και το απλώνουν στο ταψί, το οποίο έχουν ραντίσει με λάδι. Προσθέτουν μετά στεγνά ψιλοκομμένα τσουκνίδια τα οποία έχουν βράσει και έχουν αναμείξει με τυρί, γάλα και λάδι. Στο τέλος ρίχνουν από το ίδιο αλεύρι από πάνω και το ραντίζουν με νερό και έτσι την τοποθετούν στη γάστρα για ψήσιμο.

Μια άλλη πίτα, που έχει και τελετουργικό χαρακτήρα είναι, η πίτα βινίτα. Την κάνουν κατ' εξοχήν στη γιορτή του Αγίου Γεωργίου, προστάτη των σπαρτών, κάθε 1 Φεβρουαρίου, και πηγαίνουν να γευματίσουν στους κήπους και στα χωράφια, όπου και ραντίζουν τα φυτά με αγιασμένο νερό με κλώνους βασιλικού. Ραντίζοντας τα αμπέλια απαγγέλλουν το δίστιχο «Γεωργίου, πολύκλωνος / πολύ καρπό στ' αμπέλι». Την παρασκευάζουν ως εξής: Ζυμώνουν αλεύρι με προζύμι, πλάθουν 4-5 φύλλα και τα αλείφουν ένα ένα με βούτυρο και τυρί. Το ξαναζυμώνουν και το αφήνουν στο ταψί για να φουσκώσει. Τέλος, την ψήνουν στη γάστρα. Η πίτα αυτή συνεχίζει να γίνεται, παρότι οι τελετουργικές πρακτικές που την πλαισιώναν στο παρελθόν τείνουν να εξαφανιστούν.

Τέλος, μια ακόμα πολύ συνηθισμένη πίτα, που συνδέεται με επίσημες ημέρες και γιορτές, είναι η πίτα ριφινίκα: Απλώνουν φύλλα και τα ραντίζουν ένα ένα με καρύδια και ζάχαρη. Τα κλώθουν και έτσι τα ψήνουν. Με τον ίδιο τρόπο γίνεται και η κλασική στριφτή τυρόπιτα με τυρί, βούτυρο και λάδι.

«Νίτσα, περγολίτσα...»: Το τραγούδι κι ο χορός

Η περιοχή της Λάκκας του Αώου ως πέρασμα και όριο ανάμεσα στην Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία, ανάμεσα στα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας και τα Βλαχοχώρια των Γρεβενών όπως και σε άλλες πλευρές του πολιτισμού της, έτσι και στη μουσική, ίσως περισσότερο σ' αυτή,

181. Πανηγύρι

φέρει τη σφραγίδα της συνάντησης ξεχωριστών παραδόσεων και του δημιουργικού διαλόγου ανάμεσά τους. Η τραγουδιστική και χορευτική παράδοση των βλάχικων χωριών της Λάκκας έχει πολλά κοινά στοιχεία με εκείνες όλων των Βλαχοχωριών της Πίνδου ιστορικά. Το βασικό χαρακτηριστικό τους είναι οι μεγάλοι πάνδημοι χοροί που γίνονται στα πανηγύρια, όπου στο παρελθόν τραγουδούσαν όλοι οι χορευτές αντιφωνικά (μία ομάδα έλεγε έναν στίχο και η άλλη τον επαναλάμβανε) καθώς χόρευαν. Αυτή η παράδοση έχει υποχωρήσει εδώ, ενώ διατηρείται ζωντανή σε άλλα Βλαχοχώρια. Η εισαγωγή των μουσικών κομπανιών, που εδώ προέρχονται από την περιοχή της Κόνιτσας, επηρέασε σημαντικά τα πανηγύρια και τα γλέντια της περιοχής και αυτός ο εμβολιασμός των τοπικών στοιχείων με ό,τι εισάγεται από την πλευρά της Κόνιτσας, όπου από ένα σημείο και έπειτα εντάσσεται διοικητικά αλλά και οργανικά η περιοχή, προσδιορίζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και το χρώμα των τοπικών μουσικο-χορευτικών ιδιωμάτων.

Ένα χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της διαδικασίας αποτελεί ο χορός γκάιντα, που τη γνωρίσαμε και στα Μαστοροχώρια με τις

διάφορες κατά χωριό παραλλαγές της. Το «συνεχές» της γκάιντας επεκτείνεται κατά μήκος του περάσματος του Αώου, για να φτάσει μέχρι το Δίστρατο. Κορυφαία στιγμή της εγγραφής της στην τοπική παράδοση των χωριών η καθιέρωση της Παδιώτικης γκάιντας, ως μιας από τις βασικές εκδοχές του χορευτικού σκοπού στην περιοχή της Κόνιτσας. Ο συγκεκριμένος οργανικός σκοπός προσφέρεται για αυτοσχεδιασμούς, γι' αυτό και αναπτύσσονται πολλές τοπικές «παραλλαγές». Επίσης, η δυνατότητα που παρέχει για «συνομιλίες» μεταξύ μουσικών και χορευτών, έχει καταστήσει το χορό πολύ δημοφιλή, με αποτέλεσμα να τον παραγγέλνουν πολύ συχνά στα γλέντια, ενώ ξεκίνησε ως κατ' εξοχήν τελετουργικός γαμήλιος σκοπός, που χόρευαν μετά τα στέφανα οι νεόνυμφοι.

Αν η γκάιντα εκφράζει τη συνέχεια του Κονιτσιώτικου πολιτισμικού πεδίου στην περιοχή, τα μπεράτια της Πίνδου, που τελευταία γίνονται γνωστά και ως Γρεβενιώτικα,

182. Πανηγύρι

εκφράζουν την επιρροή της άλλης πλευράς της Βασιλίτσας. Αυτή η επιρροή, άλλωστε, έχει επεκταθεί και στην υπόλοιπη περιοχή της Κόνιτσας, αλλά εδώ είναι πιο άμεση και πιο εύκολα αφομοιώσιμη, λόγω της γενικότερης πολιτισμικής εγγύτητας αλλά και των ιστορικών και σύγχρονων δεσμών αυτής της ενότητας με την περιοχή των Γρεβενών. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κυρίαρχη θέση στο σύγχρονο ρεπερτόριο της περιοχής κατέχουν σκοποί όπως Τασιά, Κοντούλα Βλάχα, μαχάιρι μαυρομάνικο κ.λπ., οι οποίοι χορεύονται

183. Γυναίκες στο χορό

ξεχωριστοί, όπως όλα τα Γρεβενιώτικα μπεράτια. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι πολύ συχνά στα γλέντια οι χοροί καταλήγουν σε τέτοιους σκοπούς, που έχουν τη δυνατότητα να κορυφώνουν το κέφι. Μπορούμε να αναφερθούμε στο παράδειγμα μιας πρόσφατης ηχογράφησης με μουσικές και τραγούδια των Πάδων, όπου το χαρακτηριστικό ερωτικό τραγούδι Νίτσα Περγολίτσα, που είναι και γρήγορος χορευτικός σκοπός, «γυρίζει» σε μπεράτια και κλείνει με έναν σκοπό που προέρχεται από τα Βλαχοχώρια των Γρεβενών και είναι κατ' εξοχήν συνυφασμένος με το χορό Κίνικστο Περιβόλι.⁴⁶

Κλείνουμε την αναφορά μας στην τραγουδιστική και χορευτική παράδοση της Λάκκας με την παράθεση του ποιητικού κειμένου ενός τραγουδιού που τραγουδούσαν

αντιφωνικά (πρώτα οι άντρες και ύστερα οι γυναίκες) και χόρευαν ανάλογα στο μεγάλο χορό, όπως το καταγράψαμε πριν από μια δεκαετία στο Δίστρατο. Είναι το τραγούδι

«Ένα πουλί θαλασσινό...»:

- 1 Ένα πουλί θαλασσινό κι ένα πουλί βουνίσιο
- 2 τα δυο πουλιά εμάλωναν, τα δυο πουλιά μαλώνουν.
- 3 Γυρίζει το θαλασσινό και λέει στο βουνίσιο:
- 4 Μη με μαλώνεις, βρε πουλί, και μη με παραπαίρνεις
- 5 κι εγώ, πουλί μ', δεν κάθομαι στον τόπο το δικό σου.
- 6 Αν κάτσω Μάη και Θεριστή κι όλο τον Αλωνάρη,
- 7 Όσπου να βγάλω τα πουλιά κι ώσπου να τα πετάξω...⁴⁷

46. Βλ. Παδιώτικο γλέντι, Έλλα, Λάρισα, 2003.

47. Στην παραλλαγή που κατέγραψε ο Χ. Ρεμπέλης στα Μαστοροχώρια το τραγούδι ολοκληρώνεται με τους στίχους:

«κι ύστερα πάω στον τόπο μου πάνω στους εδικούς μου.
Κι αν θέλεις έλα, μπρε πουλί, να ιδής τους σπιτικούς μου,
Πως χαίρονται, πως καϊτερούν τα ξένα τα πουλάκια»

Βλ. Χ. Ρεμπέλη, ο.π., σελ. 65.

184. Η κοιλάδα του Αώου

Η μνήμη της αντίστασης: «Η δοξασμένη κοιλάδα»

«Όταν εκηρύχθη ο πόλεμος από την Ιταλίαν την 28^η Οκτωβρίου 1940 οι Ιταλοί και οι Αλβανοί τη 1^η Νοεμβρίου 1940 ήλθαν εις το χωριό μας το εληλάτησαν και επυρπόλησαν τας οικίας 1) Αχιλλέως Μπάρμπα, 2) Γεωργίου Σπανού 3) Δημητρίου Γιώτα ή Τσακουμάνη, 4) του Παναγιώτου Ζήμουρα, 5) Σωτηρίου Ζήμουρα, 6) Αλεξάνδρας Ζήμουρα και 7) Παπακώστα Κατή.

Εφόνευσαν τον Νικόλαον Δάλλαν εις θέσιν Γκαλντερίμι. Εδώ στο χωριό μας διελύθησαν και αι δύο περιβόηται Ιταλικά ορεινά Μεραρχία Αλπίνου και Τζούλια. Συνελήφθησαν 700 Ιταλοί αιχμάλωτοι. Οι Ιταλοί κατήρχοντο από το Κεράσοβον και στο χωριό μας ήρθε η ιππική Μεραρχία του Στανοτά και συνελήφθησαν όλα πυροβόλα, αρχεία της Μεραρχίας... Το σχολείον μας είχε γεμίσει από Ιταλούς τραυματίας. Ιταλοί ιατροί εφρόντιζον δια την νοσηλείαν των. Δεν λησμονώ το εξής περιστατικόν. Ήμασταν εις την σκάλαν του σχολείου εις το μέσον ήταν ο αντισυνταγματάρχης αείμνηστος Μαρδοχαίος Φριτζής Εβραίος την καταγωγήν εφώναξε τους Ιταλούς

ιατρούς και τους είπε. Φροντίσατε δια την θεραπείαν των συναδέλφων σας. Ότι υλικά χρειάζεσθε να σας τα δώσωμεν. Ας είσθε αιχμάλωτοι. Το Ελληνικόν Έθνος είναι ευγενές και έχει φίλους και τους εχθρούς του ακόμη. Τότε οι Ιταλοί ιατροί σήκωσαν τα χέρια εχαιρέτησαν τον Συν/χην και εδάκρυσαν.

Όταν αργότερα απεσύρθησαν οι Ιταλοί κατελήφθη το μέρος από τα Γερμανικά στρατεύματα. Την 22αν Ιουλίου 1943 ήρθε στο χωριό μας μία Γερμανική περίπολος αλλ' αυτή εβλήθη από το Κοκκινάδι που ήταν τα Μακεδονικά τμήματα του ΕΛΑΣ και την επομένη ήρθαν Γερμανικά στρατεύματα από την Κόνιτσαν, επυρπόλησαν ολόκληρον το χωριόν μας, όλα τα σπίτια, Σχολείον, Εκκλησία, υδρομύλους, αχυροκαλύβας εφόνευσαν τον 1) Ηλίαν Πλατήν, 2) Βασίλειον Μπόγδον, 3) Μαρίαν Χρ. Μπόγδου και 4) Ιωάννην Γιώτον για τον οποίον επειδή το σώμα του δεν ευρέθη ίσως να το έρριξαν μέσα στο καιόμενον σπίτι του Σκράκου. Το αυτόν θα έγινε και για την Μαρίαν Χρ. Μπόγδου. Μόνον η οικία του Αθανασίου Γούρη έμεινεν. Ο Άγιος Μηνάς, ο Άγιος Δημήτριος, ο Άγιος Γεώργιος και ο Άγιος Αθανάσιος εκάησαν από τις εκκλησίες. Ο Άγιος Νικόλαος, ο Προφήτης Ηλίας επίσης. Δεν

εκάησαν η Σωτήρα και η Παναγία και οι Άγιοι Ανάργυροι. Όλοι οι κάτοικοι του χωριού ήσαν κρυμμένοι μέσα στο δάσος. Από τα Σουβλιά και από την πέτρα του Λέτσιου αγναντεύαμε πως εκαίετο το χωριό. Όταν έφυγαν από το χωριό οι Γερμανοί ήρθα και εγώ μεταξύ των πρώτων. Ακόμη εκάπνιζαν τα σπίτια. Έξω από το καμμένο σχολείο ήταν ο πίνακας τοποθετημένος πάνω από τη Σκάλα και ήταν γραμμένα με κιμωλία, με καλλιγραφικά γράμματα τα εξής: 'Το χωριόν Ελεύθερον εξηφανίσθη της γης διότι οι κάτοικοί του εστράφησαν εχθρικός κατά των Γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων που θέλουν να επαναφέρουν την τάξιν εις την Ελλάδα'».

Το παραπάνω αποτελεί απόσπασμα από χειρόγραφο που μας παρέδωσαν χωριανοί στο Ελεύθερο και αφορά στην ιστορία του χωριού. Το Ελεύθερο είναι το πρώτο χωριό της κοιλάδας όπως πηγαίνουμε από Κόνιτσα και βρίσκεται από πολλές απόψεις σε οριακή θέση. Μια διάσταση της οριακότητας συνιστά και το γεγονός ότι είναι το μόνο μη βλάχικο χωριό στη Λάκκα, όπως ήδη έχουμε τονίσει. Η θέση του όμως στην αρχή του περάσματος είναι ίσως πιο κρίσιμη για την ιστορία του. Ο ιστορικός δρόμος πάνω στον οποίο βρίσκονται όλα τα χωριά της Λάκκας Αώου αποτελεί πλεονέκτημα αλλά και μειονέκτημα. Πλεονέκτημα, διότι τα περάσματα αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στην οικονομική και πολιτική οργάνωση του χώρου και μειονέκτημα, διότι το καίριο της θέσης σε δύσκολες συνθήκες, όπως ο πόλεμος, μπορεί να αποβεί καταστροφικός παράγων.

Προχωρώντας κανείς παράλληλα προς τον Αώο και περνώντας από το ένα χωριό στο επόμενο, εκτός από τα πολλά εικονίσματα και ξωκλήσια, που οριοθετούν τις κοινοτικές εκτάσεις και καθαγιάζουν την άγρια φύση και τα

δύσκολα περάσματά της, βλέπει και τα διάσπαρτα μνημεία που αφορούν κυρίως στην πρόσφατη ιστορία, τον πόλεμο του '40, την καταστροφή των χωριών από τους Γερμανούς, την κατοχή και την αντίσταση.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο στην προφορική ιστορία των χωριών όσο και στα διάφορα κείμενα που έχουν δημοσιευτεί για την ιστορία τους τα γεγονότα του 1940 και ότι ακολούθησε κατέχουν κυρίαρχη θέση. Η ίδια η προσωνυμία «δοξασμένη κοιλάδα» οφείλεται σε αυτά τα γεγονότα. Εδώ διεξήχθησαν σκληρές μάχες κατά την εισβολή των Ιταλών και η άμυνα των Ελλήνων, στην οποία η συμβολή του τοπικού πληθυσμού, ακόμα και των γυναικών, υπήρξε σημαντική, ήταν τόσο σθεναρή που ανάγκασε τους αλπινιστές σε άτακτη φυγή. Εδώ αιχμαλωτίστηκε η ταξιαρχία «Τζούλια» και αφού διανυκτέρευσε στο Παλιοσέλι οδηγήθηκε μέσω Ζαγορίου στα Γιάννινα. Η αντίσταση κατά των Γερμανών εκ μέρους του πληθυσμού όλων των χωριών προκάλεσε τη μανία του κατακτητή, που τον οδήγησε στην ολοκληρωτική καταστροφή τους τον Ιούλιο του 1943. Η καίρια θέση της περιοχής την κατέστησε επίσης επίκεντρο συγκρούσεων και στον εμφύλιο, με αποτέλεσμα την επαύριο τα χωριά να παρουσιάζουν μια εικόνα ερήμωσης. Η αποτύπωση αυτών των γεγονότων στη συλλογική μνήμη και η μνημείωσή τους στο χώρο, έτσι ώστε να μεταδίδουν τα μηνύματα της αντίστασης στις νεότερες γενιές, μπορούν να αποτελέσουν έναν πόλο ανάδειξης της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού. Από την άλλη, η ίδια η συνάντηση της ιστορίας με τη φύση, που αποδίδεται εύστοχα με τη φράση «δοξασμένη κοιλάδα», μπορεί να αποτελέσει την αιχμή του δόρατος για αυτό που αποκαλούμε «αξιοποίηση» των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της περιοχής.

Τα πολιτιστικά δρώμενα σήμερα

Όπως και στις άλλες περιοχές έτσι και στη Λάκκα Αώου η σύγχρονη πολιτιστική δραστηριότητα αναπτύσσεται περισσότερο με άξονα τους ποικίλους πολιτιστικούς συλλόγους και ενισχύεται από το Δήμο Κόνιτσας, στον οποίο ανήκουν πια διοικητικά το Παλιοσέλι, οι Πάδες και τα 'Αρματα (φυσικά και το Ελεύθερο) και την Κοινότητα Διστράτου, που παρέμεινε τέτοια και με βάση το Σχέδιο «Καποδίστριας». Οι σύλλογοι λοιπόν που δραστηριοποιούνται στην περιοχή είναι: ο «Εκπολιτιστικός- Ορειβατικός - Αθλητικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Παλαιο-σελλίου 'Η Αγία Παρασκευή'», ο «Πολιτιστικός Σύλλογος Παδιωτών 'Ο Σμόλικας'» με έδρα τη Λάρισα, ο «Χιονοδρομικός - Ορειβατικός Σύλλογος Διστράτου» και οι «Αδελφότητες Διστρατιωτών» Ιωαννίνων και Αθηνών. Στο Δίστρατο λειτουργεί και η Κοινοτική Επιχείρηση Τουριστικής και Πολιτιστικής Ανάπτυξης. Σε ό,τι αφορά στο Ελεύθερο υπάρχει ο «Μορφωτικός-Εξωραϊστικός Σύλλογος Ελευθέρου Κονίτσης».

Οι εκδηλώσεις που οργανώνονται εντοπίζονται στα πανηγύρια που γίνονται προς τιμήν των πολιούχων αγίων τα καλοκαίρια και τις γιορτινές ημέρες των Χριστουγέννων, της Αποκριάς και του Πάσχα. Ξακουστά είναι τα πανηγύρια της Παναγίας στους Πάδες και στο

Δίστρατο, όπου πέρα από τα λατρευτικά έθιμα και τους τελετουργικούς χορούς μπορεί κανείς να παραστεί σε πολύ ιδιαίτερες εκδηλώσεις, όπως αυτή «Μαριόλας» στους Πάδες. Η «Μαριόλα» είναι μια εκδήλωση που καθιερώθηκε πριν από μια εικοσαετία περίπου και αφορά στην απόδοση τιμής στους πεσόντες υπέρ πατρίδος Παδιώτες και ιδιαίτερα στα θύματα της Γερμανικής θηριωδίας του 1943. Λαβαίνει χώρα στις 17 Αυγούστου, την τρίτη μέρα του πανηγυριού, που έχει καθιερωθεί και ως «μέρα του Συλλόγου». Μετά τη θεία λειτουργία, χωροστατούντος του Μητροπολίτη Παγωνιακής, Δρυινοπόλεως και Κονίτσης, γίνεται επιμνημόσυνη δέηση στο ηρώο του χωριού και μετά τραγουδούν όλοι οι χωριανοί -με τη συνοδεία των οργάνων- το γνωστό μοιρολόι «Μαριόλα» σε ατμόσφαιρα έντονης συγκίνησης. Μετά τη Μαριόλα λένε όλοι μαζί τον εθνικό ύμνο και στη συνέχεια ακολουθεί γλέντι. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει επίσης να κάνουμε στις αποκριάτικες εκδηλώσεις στο Δίστρατο και στα γλέντια κατά το «βγάλσιμο του τσίπουρου» που γίνονται στους Πάδες. Θα ήταν παράλειψη επίσης να μη γίνει αναφορά στις αθλητικές και όχι μόνο δραστηριότητες που γίνονται στις εγκαταστάσεις του χιονοδρομικού κέντρου της Βασιλίτσας στα όρια του Διστράτου με τη Σμίξη Γρεβενών.

185. Χορός στον Αη-Διά Λυκόραχης

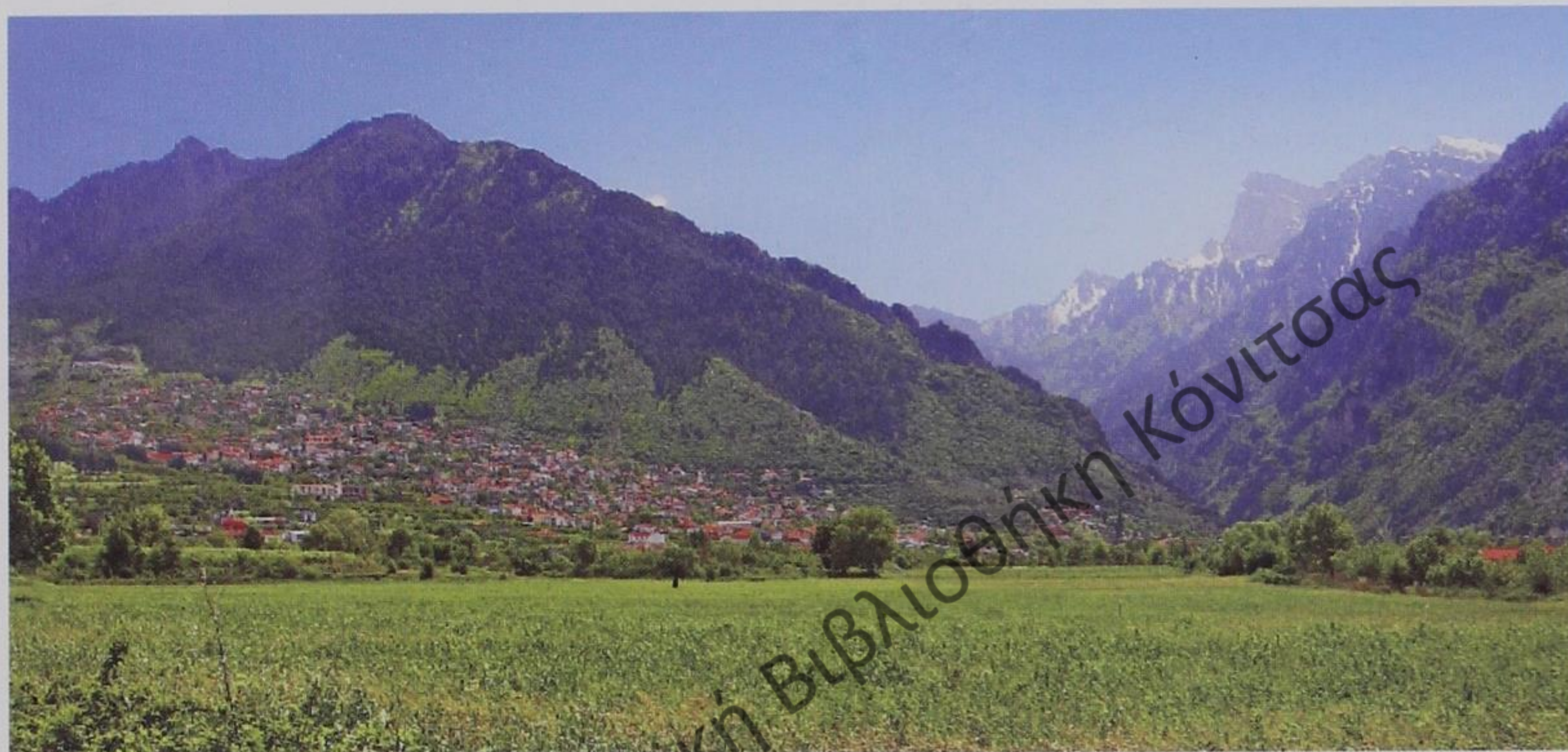

Η Κόνιτσα και τα πέριξ

«Παζαριού ανατομή»...

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για να κατανοήσει κανείς την ιστορική κοινωνική και οικιστική συγκρότηση, καθώς επίσης και το πολιτισμικό ύφος και ήθος της πόλης της Κόνιτσας, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η γνώση της ιστορίας του παζαριού. Η πόλη της

διαφορισμό, τόσο ανάμεσα στους Κονιτσιώτες κρατούσε, χρόνια και χρόνια, μιαν αυστηρή κοινωνική ιεράρχηση. Στην πρώτη τάξη λογαριάζονταν οι μπέηδες της Πάνω Κόνιτσας κι' οι χριστιανοί άρχοντες. Το εμπόριο δεν ήταν της σειράς τους. Όλοι τους ζούσαν από

187. Η Κόνιτσα

Κόνιτσας οφείλει την παρουσία της στο παζάρι. Η πόλη της Κόνιτσας είναι πόλη-παζάρι. Ξεκινάμε, λοιπόν, την περιδιάβαση στο χώρο και το χρόνο του παζαριού με εκτενή αποσπάσματα από το εξαιρετικό βιβλίο του Κονιτσιώτη συγγραφέα Γιάννη Λυμπερόπουλου Παζαριού ανατομή, που ο ίδιος ενέταξε στη σειρά των βιβλίων του Νεοελληνική πολιτιστική μαρτυρία. Το κάνουμε, εκτός των άλλων, και για να τιμήσουμε το έργο του αλλά και τον ίδιο τον συγγραφέα, που γεννήθηκε στην Κόνιτσα και έζησε εκεί τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια την εποχή του μεσοπολέμου:

«Στο παλιό Παζάρι, ήταν τα μαγαζιά ανάκατα. Ανάμεσα στ' αργαστήρια και στα χάνια (ωραίοι καιροί πούφταναν οι πελάτες πάνω στις κόκκινες φλοκωτές βελέντζες), βρίσκονταν τα εμπορικά και τα σαράφικα. Στις άκρες μόνο, κοντά στις πόρτες έστηναν τα πόστα τους οι σαμαράδες κι' οι γύφτοι. Κι όσο τα μαγαζιά εναλλάσσονταν στην αγορά χωρίς

περιουσίες και τσιφλίκια. Στην επαρχία. Στα Γιάννινα. Στην Άρτα και στη Θεσσαλία... Ήταν η σχολάζουσα τάξη...

Απ' τους μπέηδες, έβγαιναν οι πασάδες (αυτοί που έκαναν τον τελευταίο μουφτή στα Γιάννινα να θεωρεί την Κόνιτσα, σαν ένα απ' τα μεγαλύτερα κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας).

Κι' απ' τους χριστιανούς άρχοντες, έβγαιναν οι δημογέροντες του τόπου.

Τα σαράγια τους -πελώρια σπίτια χωρισμένα σε χαρεμλίκι και σελαμλίκι- ήταν χτισμένα πάνω σε γαλαρίες από ωραία πέτρινα τόξα. Γύρω τους απέραντοι κήποι, περιμαντρωμένοι με πανύψηλους τοίχους, ωραίες θολωτές πόρτες και κούλιες στις γωνιές, έμοιαζαν με κάστρα ένα ένα, όπως ήταν παρατεταγμένα στο στενόμακρο ύψωμα, αριστερά όπως ανεβαίνουμε το λάκκο του Ρούβαλη.

Γιαγιάμπης (πεθερός τ' Αλή Πασά, απ' την πρώτη του γυναίκα). Νταλήμπης (γνωστός δραστήριος μουχτάρης της Κόνιτσας). Σιαϊμπίης (οικογένεια πασάδων και γραμματισμένων Αρβανότουρκων). Ελμάζμπης (σκληρός χριστιανομάχος). Ζεϊνέλ-μπης (μέγας άρχοντας, απόγονος του Γιώργη Καστριώτη και πατέρας της Χάμκως...) Και πιο πάνω οι Χριστιανοί Μπέργοι, Σκουμπορδήδες και Λιαμπαίοι...

[...] Στη δεύτερη σειρά, έρχονταν οι εμπόροι του Παζαριού, που τις περισσότερες φορές έκαναν και τους τραπεζίτες. Σχεδόν όλοι χριστιανοί. Που και που κανέναν εβραίο. Σφιχτοί. Φημίζονταν για την τσιγγουνιά τους. Κάθονταν όλοι στη δεξιά πλευρά του λάκκου, όπως ανεβαίνουμε και γύρω απ' τη Μητρόπολη, οι πιο πολλοί, απόγονοι αυτών που ήρθαν απ' τα Μεσογέφυρα. Των Μπουραζανιτών της παράδοσης. Οι ρίζες τους κρατούσαν άλλων απ' την Οστανίτσα, άλλων απ' τη Δεπαλίτσα, τη Μελισσόπετρα, τα Καβάσυλλα... Όσοι απ' αυτούς πρόκοψαν, τον πρώτο καιρό, πήραν τα μάτια τους και φύγαν. Δύσκολη η ζωή στην Κόνιτσα. Οι κλέφτες. Η απειλή του εξισλαμισμού. Οι πιέσεις μετά την επανάσταση του Διονυσίου Τρίκκης (1613). Κατέβηκαν στα Γιάννινα. Πήγαν στη Βενετιά. Πήγαν στη Ρουμανία (ο Πάνος Χατζηνίκος, ο Κωνσταντίνος Ιωάννου Μάνθου Κονιτζιώτης, ο Ζήσος Καραπάνος, ο Ζαΐρας κι' ο Τατσέτας. Όλοι οι ευδογέτες...)

Όσοι έμειναν εδώ με τον καιρό, μάζεψαν χρυσάφι και μαργαριτάρια που τα φύλαγαν μέσα σ' ασήκωτες μετάλλινες κασέλες, ή σουπέτια. Δούλευαν νυχτομέρα την επιτόπια αγορά. Κι' έκαναν εισαγωγές από τη Βενετιά, τα βάρη της Αρβανιτίας, την Κορυτσά, τη Μοσχόπολη, την Καστοριά, τα Τρικάλα, την Άρτα και τα Γιάννινα.

Από γενιά σε γενιά μέναν έμποροι. Που και που έβγαζαν και κανένα επιστήμονα που σπούδαζε στην Πάδοβα της Ιταλίας ή στην Πόλη. Παλιότερα οι Μπεκιαραίοι, οι Πατεραίοι, οι Μάντζηδες, οι Κυριάζηδες, οι Χατζήδες, οι Δόβηδες, οι Τσολάκοι...κι αργότερα οι Ρουβαλαίοι, οι Φλωραίοι, οι Νατσαίοι, ο Καμάνας, οι Ρούσηδες... Έξω απ' το εμπόριο, η τάξη τούτη είχε και μαγαζιά που τα νοίκιαζε στο Παζάρι και χτήματα στον κάμπο. Τάδινε στους ντόπιους καλλιεργητές με το ήμορο ή στα μεσιακά.

Δίπλα στους εμπόρους, με κάποια βέβαια απόσταση ανάλογα με το επάγγελμα στέκονταν αυτοί που είχαν στο Παζάρι τ' αργαστήρια, τα μπακάλικα και τα χάνια, Χριστιανοί κι

Οθωμανοί της Κάτω Κόνιτσας. Τσαρουχάδες, καποτάδες, φραγκοράφτες, φουρναράδες... ρολογάδες, μπαρμπέρηδες, πλήθος επαγγέλματα, πούχαν στην κορυφή τους γουναράδες και στον πάτο τους γύφτους σιδεράδες. Όλοι αυτοί τρώγαν τα μεσημέρια στο μαγαζί, μέσ' από μπακράτσα και κλειδοπίνακα (σεφέρ - τας) που τους τάφερναν ζεστά από τα σπίτια τους.

Δούλευαν οι ίδιοι κι είχαν στις προσταγές τους καλφάδες και τσιράκια είλωτες, πού 'βγαζαν τα μάτια τους μεσ' στο μισοσκόταδο του μαγαζιού ή ξεπάγιαζαν δίπλα στο τεπέγκι, στην άκρη του απροστάτευτου μετεριζιού.

Από κει και πέρα, ήταν ο πολύς κόσμος. Οι καλλιεργητές του κάμπου. Οι μεροκαματιάρηδες. Αυτοί που κουβαλούσαν τα ξύλα για το χειμώνα. Οι τσομπαναραίοι, οι γελαδάρηδες, μπερμπισουλιά...

Όσο και αν φαίνεται αστείο σήμερα, ο χωρισμός αυτός σε τάξεις ήταν ανένδοτα σκληρός κι άτεγκτος, τον παλιότερο καιρό. Η ιεράρχηση εις άκρον αυστηρή. Η πρώτη τάξη έφερνε νύφες απ' άλλες πολιτείες, που έβρισε ανάμεσα σ' ομόβαθμες φαμίλιες. Έδινε όμως νύφες κι έκανε κουμπαριές με τη δεύτερη τάξη,

188. Σπίτι σε Μαστοροχώρι

την τάξη των εμπόρων. Πάρε γυναίκα από σπίτι και σκύλο από κοπάδι'.

Όμως με τον καιρό, κι ως άνοιγε, όλο και περισσότερο η ξενιτιά [...] σπάζουν οι φραγμοί ανάμεσα στις τάξεις. Κι ανακατεύεται ο κόσμος.

Λίγο πριν απ' την απελευθέρωση του 1913, τα στασίδια της εκκλησίας τόπος κοινωνικής κατάταξης του καθενός- άλλαζαν συχνά κατόχους. Μίκραινάν οι αποστάσεις. Και πολλές φορές ανατρέπονταν η ισορροπία. Άλλοι ανέβαιναν κι άλλοι κατέβαιναν. Άλλοι ωπ κι άλλοι μπωπ', όπως έλεγαν οι παλιοί Κονι-

189. Το γεφύρι της Κόνιτσας

τσιώτες. Από ατυχίες. Από ανικανότητα. Πολλές φορές, με την επέμβαση των Τούρκων ισχυρών που ζηλοφθονούσαν που άρπαζαν, από ωμή διάθεση πλεονεξίας...

Και ρήμωναν τα ψηλά σπίτια. Κι έπεφταν οι θεόρατοι τοίχοι κι οι τοξωτές πόρτες. Και μεταφέρονταν οι χουτζερέδες (τα δωμάτια υποδοχής) στα κουτσέκια (τους αυθαίρετους) και τα κουτσέκια στους χουτζερέδες. Κι όλο φούντωνε, κι όλο πλάταινε το κύμα εισβολής αυτών, που κατέβαιναν απ' τα χωριά και στέριωναν στην πόλη [...]

Βαθιά επιφάνεια:

Ο χρόνος στο χώρο

Ο χρόνος εγκιβωτίζεται στο χώρο με πολλούς τρόπους. Διάρκειες και τομές, συνέχειες και ρήξεις αποτυπώνονται αλλά και διαμορφώνουν τους τόπους μας. Τα σημάδια του χρόνου στο χώρο φτιάχνουν το παλίμψηστο των πατρίδων μας, ένα παλίμψηστο που τροφοδοτεί τη συλλογική και την ατομική μας μνήμη. Στο χώρο εγγράφονται, ωστόσο, και οι διαπάλες, οι συγκρούσεις. Ακόμα κι όταν επιχειρούμε να εξαλείψουμε από το χώρο ίχνη ανεπιθύμητα της ιστορίας μας, σύμβολα τραυματικών συλλογικών εμπειριών ή κατάλοιπα ξένων επιβολών, υπάρχει μια «βαθιά επιφάνεια» που πάντοτε αντιστέκεται, για να θυμίζει.

Η μεγάλη διάρκεια της οθωμανικής κατακτησης διαμόρφωσε το χαρακτήρα της πόλης. Με την απελευθέρωση αλλάζουν τα δεδομένα. Η εθνοτική και θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού, τα κοινωνικά στρώματα, η οικονομία. Οι μαχαλάδες χάνουν το χαρακτήρα τους, τα σπίτια αλλάζουν ιδιοκτήτες, το παζάρι γνωρίζει ανακατατάξεις. Παρόλα αυτά, η οικιστική δομή της πόλης αντιστέκεται. Και στο παζάρι και στους μαχαλάδες. Η διαπάλη σε επίπεδο συμβόλων, κι αυτή είναι ορατή στον ιστό της. Το κεντρικό τζαμί του Χουσεΐν Σιαχ (το τζαμί του παζαριού στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται ο ναός του Αγίου Κοσμά και πριν γίνει το τζαμί βρισκόταν η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου) γκρεμίστηκε το 1930, αλλά στην Κάτω Κόνιτσα, στη Λάκκα, σώζεται έστω και ερειπωμένο, το τζαμί του Σουλτάν Σουλεϊμάν σαν μια νησίδα που θυμίζει το οθωμανικό παρελθόν. Στην καίρια θέση του, δίπλα στο γεφύρι του Αώου, παλιότερα υπήρχε η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, σύμφωνα με την προφορική παράδοση.

Ο πληθυσμός της Κόνιτσας ήταν συγκεντρωμένος σε δύο βασικά συνοικίες, την Πάνω Κόνιτσα ή Βαρόσι, όπου υπερείχε ο Χριστιανικός πληθυσμός και την Κάτω, όπου πλειοψηφούσαν οι Μουσουλμάνοι. Στην Πάνω Κόνιτσα οι Μουσουλμάνοι ήταν κυρίως εξισλαμισμένοι ντόπιοι γαιοκτήμονες, μπέηδες που απέκτησαν μεγάλη δύναμη στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης, ενώ στην Κάτω Κόνιτσα ήσαν κυρίως

αλβανικής καταγωγής, που εγκαταστάθηκαν εδώ ως κολίγοι από τις γειτονικές περιοχές του Λεσκοβικίου και της Κολώνιας. Οι περισσότεροι από αυτούς και ιδιαίτερα οι Μουσουλμάνοι της Πάνω Κόνιτσας μιλούσαν και την ελληνική γλώσσα, έστελναν τα παιδιά τους κυρίως στα ελληνικά σχολεία και σέβονταν τους χριστιανούς και τη θρησκεία τους. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκει και η μάνα του Αλή Πασά Χάμκω, κόρη του Ζεϊνέλ μπέη, η οποία μετέδωσε στο γιο της στοιχεία ελληνικής παιδείας. Η παρουσία των αρχοντικών αυτών οικογενειών στην Πάνω Κόνιτσα έχει αποτυπωθεί στα πελώρια αρχοντικά τους, πολλά από τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα, είτε μισοερειπωμένα, όπως το

190. Το Σπίτι της Χάμκως

σπίτι του Χουσεΐν Σίσκο, της γνωστής οικογένειας από την οποία καταγόταν και ο γνωστός διανοούμενος Φαϊκ Κονίτσα, είτε συντηρημένα και ανακαινισμένα από τους νέους ιδιοκτήτες, όπως το σπίτι του Τακή μπέη Φράσερη, της γνωστής οικογένειας Φράσερη, από την οποία καταγόταν και ο γνωστός επίσης διανοούμενος Ναϊμ Φράσερη.

Εξαιρετική περίπτωση αποτελεί η Κούλια της Χάμκως, το πυργόσπιτο που ανήκε στην οικογένεια του Ζεϊνέλ μπέη, πατέρα της Χάμκως, το οποίο έχει αποκατασταθεί από την τοπική Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και μαζί με τον

περιβάλλοντα χώρο προβλέπεται να διατεθούν για πολιτιστικές δραστηριότητες του Δήμου (η κούλια θα στεγάσει μόνιμη έκθεση φωτογραφίας με πυργόσπιτα του ελλαδικού χώρου). Σε ό,τι αφορά επίσης στην τοπογραφία της μουσουλμανικής παρουσίας στην Κόνιτσα, πρέπει να προσθέσουμε την ύπαρξη μπεκτασήδικων τεκέδων, μιας και η Κόνιτσα είναι γνωστό ότι υπήρξε κέντρο μπεκτασήδικης λατρείας, με πιο σημαντικό αυτόν του Μπαμπά Χουσεΐν στην Κάτω Κόνιτσα. Κανένας τεκές, ωστόσο, δεν έχει διασωθεί.⁴⁸

Πιο βαθιά είναι η επιφάνεια της ιερής τοπογραφίας του χριστιανισμού. Μέσα κι έξω από την Κόνιτσα. Το θέμα αυτό θίχτηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Εδώ μας ενδιαφέρει να δούμε την αποτύπωση της παράλληλης ζωής και της ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ των δύο θρησκειών στο χώρο και στα μνημεία του. Οι χώροι λατρείας των Χριστιανών μαρτυρούν με τις περιπέτειές τους την αμυντική στάση τους απέναντι στη λογική των κατακτητών, που επέβαλαν και τη θρησκεία τους ως διαχωριστικό παράγοντα, ως παράγοντα κοινωνικής διαστρωμάτωσης και διάκρισης, πέρα από όλα τα άλλα. Ο Μητροπολιτικός Ναός του Αγίου Νικολάου στην Πάνω Κόνιτσα δηλώνει με τη δική του «περιπέτεια» τόσο την ισχυρή παρουσία του χριστιανικού πληθυσμού εκεί όσο και τη διαπάλη ανάμεσα στις δύο ομάδες, που οφειλόταν στην αντίσταση των Χριστιανών. Φαίνεται ότι στη θέση του σημερινού ναού υπήρχε παλιότερη εκκλησία, η οποία καταστράφηκε (σύμφωνα με ενθύμηση πυρπολήθηκε από τον Καπλάν μπέη το 1829), για να ξαναχτιστεί το 1840-42 μαζί με την κατοικία του Μητροπολίτη και το Δημοτικό Σχολείο της Πάνω Κόνιτσας. Στην προφορική παράδοση των Κονιτσιωτών διασώζονται στοιχεία που αφορούν στην αντίδραση των μουσουλμάνων μπέηδων. Ο ιστοριοδίφης Αν. Ευθυμίου, επικαλούμενος την προφορική παράδοση, αναφέρει ότι ο Ελμάζ-μπέης, Μουσουλμάνος της Πάνω Κόνιτσας, όταν χτιζόταν η σημερινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου δίπλα στο σαράι του, πυροβόλησε τον πρωτομάστορα Χρήστο Γιόση από τη Βούρμπιανη και παρά λίγο να τον σκοτώσει.⁴⁹ Παραδόσεις σχετικές με αυτόν τον ανταγωνισμό

48. Περισσότερα στοιχεία για τους Μουσουλμάνους της Κόνιτσας στα βιβλία: Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα. Ιστορία και πολιτισμός*, Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα 2004 και Αναστάσιος Ευθυμίου, *Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα, 1997.

επιβιώνουν στην Κόνιτσα πολλές. Παραθέτουμε μία ακόμα, κι αυτή δημοσιευμένη από τον Αν. Ευθυμίου, που αφορά στο Σουλεϊμάν τζαμί, το οποίο, σύμφωνα πάντα με την προφορική παράδοση, χτίστηκε στη θέση που πριν την οθωμανική κατάκτηση της Κόνιτσας βρισκόταν η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου: «Την εικόνα του Αγίου την πετάξαν οι Τούρκοι στον Αώο, αλλά την άλλη μέρα βρέθηκε πάνω στα κτίσματα. Οι Τούρκοι την επέταξαν και πάλι στο ποτάμι, αλλά ξαναπαρουσιάστηκε επάνω στον τοίχο του τζαμιού. Και αυτό επανελήφθη αρκετές φορές. Συνέβαινε δε συνάμα και το εξής παράδοξο: Ο θόλος του τζαμιού δεν στερεωνόταν, αλλά κατέρρεε συνεχώς, έως ότου αναγκάστηκαν οι Τούρκοι να χτίσουν την εικόνα μες στην τοιχοποιία και έτσι στερεώθηκε η οικοδομή.»⁵⁰

Η ιερή τοπογραφία που συμπύκνωνε και συμβόλιζε την αντίσταση του χριστιανισμού συμπληρώνεται από μια σειρά εκκλησιών και ξωκλήσιών στον ιστό ή τις παρυφές της πόλης. Στην Κάτω Κόνιτσα σώζεται ακόμα ο ναός των Αγίων Αποστόλων, που στη σημερινή του μορφή μπορεί να χρονολογηθεί από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αλλά ήταν παλιότερη εκκλησία στο ίδιο σημείο. Η δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται στην άκρη της Λάκκας, σφηνωμένη σ' ένα βράχο, ανάγκασε τους Κάτω Κονιτσιώτες να τον εγκαταλείψουν ως ενοριακό τους ναό και να κτίσουν το ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, που εγκαινιάστηκε το 1967. Μέσα στην Κόνιτσα σώζεται ένα σημαντικό παρεκκλήσι, αυτό του Αγίου Γεωργίου του Νεομάρτυρα, που υπήρξε το κελί του ιερομονάχου Χρυσανθου Λαϊνά, ο οποίος έζησε στην Κόνιτσα και φαίνεται μάλιστα να είχε παρακολουθήσει στα Γιάννινα το μαρτύριο και την ταφή του Νεομάρτυρα Γεωργίου. Το κελί του, ένα μικρό οίκημα που του είχε παραχωρήσει η οικογένεια Φλώρου, διατηρήθηκε μετά το θάνατό του, όπως το άφησε, από την οικογένεια Ι. Φλώρου και αργότερα από την κόρη του Ελένη. Το 1953 διαμορφώθηκε σε εκκλησάκι, όπου φυλάσσονται μέχρι σήμερα πάνω από 100 εικόνες, έργα Χιονιαδιδιών αγιογράφων, από τις οποίες ξεχωρίζουν δύο σχετικές με τον Νεομάρτυρα Γεώργιο.⁵¹ Στο παρεκκλήσι αυτό, που είναι

ιδιωτικό, γιορτάζεται με ιδιαίτερη κατανύξη η μνήμη του Νεομάρτυρα στις 17 Ιανουαρίου.

Η πόλη είναι επίσης «ζωσμένη» από ξωκλήσια, μερικά από τα οποία είχαν και έχουν ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο λατρευτική αλλά και συμβολική για τους Κονιτσιώτες. Το ξωκλήσι της Παναγίας, λίγο πιο πάνω από την τοποθεσία Πλατανάκια, στην Πάνω Κόνιτσα, είναι χτισμένο στην εσοχή ενός μεγάλου βράχου, δίπλα στις πηγές από όπου υδρεύεται η πόλη. Το πανηγύρι του ήταν από τα πιο σημαντικά, μαζί με αυτό της Παναγίας της Στομιώτισσας (8 Σεπτεμβρίου) και της Αγίας Τριάδας στον κάμπο. Το χώρο καθαγιάζουν επίσης τα ξωκλήσια του 'Αι Θανάση, του 'Αι Λια, της Αγίας Βαρβάρας, το

191. Λιθανάγλυφο στο Σπίτι της Χάμκως

εικονοστάσι του Αι Γιάννη στην έξοδο της πόλης προς την Τοπόλιτσα και άλλα.

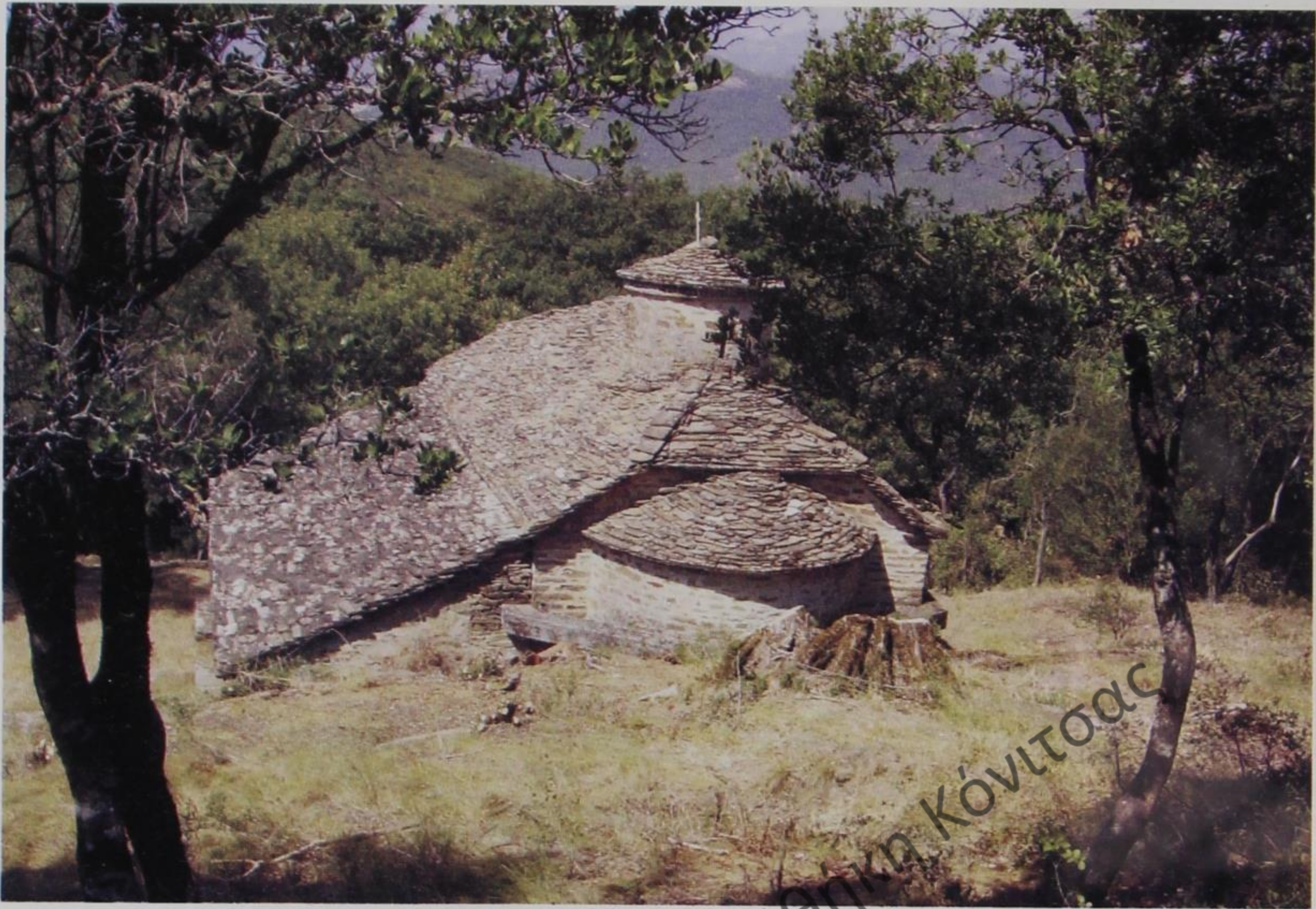
Όσο για το παζάρι, καταστράφηκε κατά την πυρπόλησή του από τους Ιταλούς και Αλβανούς το 1940, αλλά η δομή του φέρνει τα ίχνη του παρελθόντος, παρ' όλες τις αλλαγές και τις παρεμβάσεις σ' ό,τι είχε διασωθεί. Από το έρημο σήμερα ξενοδοχείο «Πίνδος», όπου παλιότερα ήταν το ξακουστό χάνι του Λούπα, μέχρι το χώρο της κεντρικής πλατείας, βρίσκεται ο βασικός πυρήνας του σύγχρονου παζαριού, όπου έχει κανείς έντονη την αίσθηση του ιστορικού βάθους, παρ' όλες τις αλλαγές.

49. Βλ. Αν. Ευθυμίου, ο.π., σελ. 115.

50. Βλ. Αν. Ευθυμίου, ο.π., σελ. 162.

51. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Διον. Δ. Τάτση, *Γνωριμία με την επαρχία Κονίτσης*, Κόνιτσα, 1993, σελ. 32-34.

192. Καθολικό Μοναστηριού

Οι τοξωτές καμάρες και οι πέτρινες προσόψεις των μαγαζιών στις δύο πλευρές του στενού σοκακιού και η ατμόσφαιρα που επικρατεί στο χώρο υποβάλλουν έντονα στον επισκέπτη μια αίσθηση παρελθόντος, μια εντύπωση αντίστασης των δομών του χώρου και των νοοτροπιών στις όποιες πιέσεις των καιρών και των εκσυγχρονισμών. Η κατασκευή της σύγχρονης σκεπαστής αγοράς στην προέκτασή του, παρότι έγινε κατ' απομίμηση του οθωμανικού μπεζεστενιού, μένει να αποδειχτεί αν μπορεί να παράγει την ίδια πολιτισμική ατμόσφαιρα, την ίδια αίσθηση, σαν αυτή του ζωντανού κυττάρου, του παζαριού που φέρει μαζί με τον εκσυγχρονισμό και το ιστορικό βάθος στη δομή και τη λειτουργία του.

Οι ανακατατάξεις

Η ακμή της πόλης του παζαριού κορυφώνεται το 19^ο αιώνα. Τα πιο σημαντικά κτίρια (ιδιωτικά και δημόσια) που σώζονται στην Κόνιτσα χρονολογούνται αυτή τη χρονική περίοδο. Τα σημαντικά «αρχοντικά» Μουσουλ-

μάνων και Χριστιανών, η Μητρόπολη, ο Άγιος Νικόλαος και το Δημοτικό Σχολείο της Πάνω Κόνιτσας χτίζονται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ενώ την ίδια περίοδο φτιάχνεται και το δίκτυο διανομής νερού μέσα στην πόλη. Το πέτρινο γεφύρι του Αώου χτίζεται το 1870, ενώ την ίδια περίοδο ιδρύεται το Παρθεναγωγείο της Πάνω Κόνιτσας. Στις αρχές του αιώνα αυτού υφίσταται, εξάλλου, η Ελληνική Σχολή Κόνιτσας, στην οποία δίδαξε και ο Κοσμάς ο Θεσπρωτός. Σε όλα αυτά υπήρξε καθοριστική η συμβολή των Χριστιανών κυρίως εμπόρων της πόλης.

Την ίδια, ωστόσο, εποχή έχει ξεκινήσει και ο μετασχηματισμός της οικονομίας κάτω από την επίδραση των εξελίξεων στο χώρο της Ευρώπης και κυρίως λόγω των συνεπειών της βιομηχανικής επανάστασης. Οι βιοτέχνες μπρος στο αδιέξοδο που δημιουργεί ο ανταγωνισμός της βιομηχανικής παραγωγής αρχίζουν να γίνονται μεταπράτες και τα εργαστήριά τους ανάλογα μαγαζιά. Πάμε ξανά στην αφήγηση του Γιάννη Λυμπερόπουλου: « Ως μεταβάλλονταν η δομή της οικονομίας στην Ευρώπη, με τη βιομηχανική επανάσταση, την πληθο-

193. Η πλατεία της Κόνιτσας

παγωγή και το χαμηλό κόστος (έμπαινε στην παραγωγή ο ατμός και οι χημικές ουσίες), ένα ένα τ' αργαστήρια του Παζαριού της Κόνιτσας, φουντωμένα άλλοτε στη δουλειά, τα χρόνια του Αλή Πασά, έσβυναν.

Και μετατρέπονταν σε μαγαζιά μεταπρά-
τικα, με υποτονική δραστηριότητα.

Κι εξαφανίζονταν οι γραφικοί κεχαγιάδες (αρχηγοί) των συναφιών (ισναφίων), οι μαστόροι, οι καλφάδες και τα τσιράκια, πού φταναν χαράματα στην αγορά, με το μεσημεριάτικο φαϊ, στο ξυλοπίνακο.

Τώρα, λίγο πίσω απ' τις πόρτες των μαγαζιών, ίσα ίσα κει, που δεν έφτανε ο καφτερός ήλιος του μεσημεριού, στέκονταν αινιγματικοί οι αργαστηριαραίοι κι οι εμπόροι ολομόναχοι (φέρναν βόλτα τη λιγοστή πελατεία τους καμιά φορά με κανένα σκολιαρούδι), με την καρδιά σφιγμένη, για το 'πού θα πάει το πράγμα και μέχρι πού θα τραβήξει η αναδουλειά'.

Απ' τ' αργαστήρια, έμειναν μόνο κείνα, που τά βγαζαν πέρα με λιγοστό προσωπικό κι ελάχιστα έξοδα.

Οι ωρολογάδες, οι ραφτάδες, οι τσαγκά-
ρηδες κι οι τσαρουχάδες...»⁵²

Η απελευθέρωση της Κόνιτσας το 1913 βρήκε την κοινωνία της σ' αυτό το μεταίχμιο και οι μετέπειτα εξελίξεις επιτάχυναν τις μεταβολές. Εκτός όμως από αυτές τις διεργασίες λαβαίνουν χώρα σημαντικά γεγονότα που αφορούν στην ίδια την εθνοτική σύνθεση της πόλης. Οι Μουσουλμάνοι αρχίζουν να την εγκαταλείπουν, μια διαδικασία που επισημοποιείται μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και ολοκληρώνεται στα επόμενα χρόνια με την αποχώρηση του συνόλου σχεδόν του μουσουλμανικού πληθυσμού. Μετά την ανταλλαγή έμειναν στην Κόνιτσα περίπου 35-40 οικογένειες που δήλωσαν αλβανική καταγωγή, από τους οποίους αρκετοί έφυγαν αργότερα στην Αλβανία. Σήμερα υπάρχουν λίγες μόνον οικογένειες, που θυμίζουν την ιστορική παρουσία των Μουσουλμάνων στην πόλη. Τη θέση των Μουσουλμάνων έρχονται να πάρουν κατά κάποιο τρόπο οι πρόσφυγες της

52. Παζαριού ανατομή, σελ. 82

194. Οικογενειακή φωτογραφία

Μικράς Ασίας, που εγκαθίστανται στην Κάτω Κόνιτσα. Οι περισσότεροι από το Μιστι και λιγότεροι από τα Φάρασα της Καππαδοκίας. Έτσι, δεν αναπληρώνεται απλά το δημογραφικό κενό αλλά αλλάζει η σύνθεση του πληθυσμού. Οι πρόσφυγες είναι κατά βάση αγρότες και τους διανέμονται γεωργικοί κλήροι στον κάμπο, με αποτέλεσμα να έχουμε αλλαγές και στις σχέσεις έγγειας ιδιοκτησίας και στην ίδια τη δομή του κάμπου.

Παράλληλα με τις παραπάνω διαδικασίες, παρατηρείται και μια σταδιακή έξοδος πολλών παλαιών Κονιτσιώτικων οικογενειών προς τα Γιάννινα, την Αθήνα και το εξωτερικό. Μια μακρόσυρτη πορεία εκκένωσης του χώρου, ο οποίος θα καταληφθεί από τους χωρικούς της ενδοχώρας, που για τους δικούς τους λόγους αφήνουν τα χωριά τους και ψάχνουν καταφύγιο στην Κόνιτσα. Αυτή η εγκατάσταση επήλυδων, που έτσι κι αλλιώς είναι παλιά ιστορία στην Κόνιτσα, θα διαμορφώσει ένα νέο πληθυσμιακό μωσαϊκό στην πόλη, που παραπέμπει σε καταγωγές κυρίως από τα Μαστοροχώρια σε ό,τι αφορά στην Πάνω Κόνιτσα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι συγκροτούνται ολόκληροι μαχαλάδες, που φέρουν ονομασίες όπως

Στρατσιανίτικα και Πεκλαρίτικα. Ο ιστός της πόλης αποκτά ένα διαφορετικό χαρακτήρα μ' αυτό τον τρόπο αλλά και ο πληθυσμός της έχει πια το στίγμα της πανσπερμίας χωρικών που συρρέουν από τα γύρω χωριά. Αν στους προερχόμενους από τα Μαστοροχώρια, προστεθούν και όσοι έρχονται από τα Βλαχοχώρια και κυρίως από τη Λάκκα του Αώου, από τα χωριά του κάμπου και από την περιοχή του Λεσκοβικίου, συμπληρώνεται σε μεγάλο βαθμό ο σύγχρονος ανθρωπογεωγραφικός χάρτης της πόλης. Μιλώντας για έναν τέτοιο χάρτη, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς σήμερα βεβαίως την παρουσία αρκετών αλβανικών οικογενειών που έχουν εγκατασταθεί εδώ μετά το 1991.

Αν εξαιρέσει κανείς σήμερα τις λειτουργίες της πόλης που αφορούν στο διοικητικό της ρόλο ως πρωτεύουσας της επαρχίας και έδρας ενός μεγάλου Δήμου και στις υπηρεσίες που προσφέρει, καθώς επίσης και στον εμπορικό της ρόλο, λειτουργίες αστικού χαρακτήρα, κατά τα άλλα η Κόνιτσα σήμερα είναι μια τυπική επαρχιακή κωμόπολη με περισσότερο αγροτικό παρά αστικό χαρακτήρα. Όλες αυτές οι ανακατατάξεις έχουν προφανώς επηρεάσει βαθιά την πολιτισμική της φυσιογνωμία.

Το Παζαρόπουλο

Παζαρόπουλο λένε στην Κόνιτσα την ετήσια εμποροπανήγυρη που γίνεται στις αρχές του Οκτώβρη. Το παζαρόπουλο συνδέεται εξίσου με την ιστορία της πόλης και μάλιστα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε με βάση τα διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία ότι η πόλη οφείλει κατ' αρχήν την ύπαρξή της στο παζαρόπουλο, που ξεκίνησε πριν την οθωμανική κατάκτηση σαν ένα φθινοπωρινό παζάρι, όπου οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι διέθεταν την παραγωγή του καλοκαιριού και ψώνιζαν τα απαραίτητα για τα χειμαδιά. Το παζάρι αυτό, που λειτουργούσε παράλληλα και συμπληρωματικά προς τα άλλα δύο της περιοχής της Δεπαλίτσας και της Φετόκου, φαίνεται να εξειδικευόταν στο εμπόριο αλόγων, τα οποία προερχόταν κυρίως από την Αλβανία. Στο γεγονός αυτό αποδίδεται από πολλούς ερευνητές της τοπικής ιστορίας και το όνομα της Κόνιτσας.

Το Παζαρόπουλο «παρακολουθεί» τις ιστορικές εξελίξεις της ευρύτερης περιοχής, οι οποίες αποτυπώνονται πάνω του με πολλούς τρόπους. Μέχρι πρόσφατα διατηρούνταν στοιχεία της πρωταρχικής του λειτουργίας, καθώς συνέχιζαν οι κτηνοτρόφοι των γύρω χωριών να διαθέτουν εδώ τόσο τα τυροκομικά όσο και τα μάλλινα είδη που παρήγαγαν. Σήμερα θα δυσκολευτεί κανείς να τους βρει πέρα από κάποιους τελευταίους, που εμφανίζονται σαν σκιές του παρελθόντος και πουλάνε χέρι χέρι κυρίως κάποια τυροκομικά προϊόντα που δεν μπόρεσαν να πουλήσουν με άλλους τρόπους. Σήμερα το παζάρι το συντηρούν οι γνωστοί παζαριώτες έμποροι, που μετακινούνται από το ένα στο άλλο καλύπτοντας και διατηρώντας όλα τα γνωστά παζάρια της ελλαδικής επικράτειας. Έτσι και το παζάρι της Κόνιτσας παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με όλα τα άλλα, αφού πια λιγοστά είναι τα τοπικά προϊόντα που διακινούνται εδώ. Μπορεί πάντως να ζησει κανείς τη γιορτινή ατμόσφαιρά του και να γλεντήσει στις αυτοσχέδιες ταβέρνες που στήνονται στο χώρο του αλλά και στα άλλα μαγαζιά της Κόνιτσας.

Το Παζαρόπουλο σήμερα είναι συνυφασμένο με το τέλος της θερινής και την αρχή της χειμερινής περιόδου, με αυτή τη μεταβατική περίοδο, κατά την οποία ο κόσμος προμηθεύεται κυρίως είδη ρουχισμού και οικιακά για το χειμώνα. Έτσι, συρρέει στην Κόνιτσα αρκετός

κόσμος από την ενδοχώρα της αλλά και από άλλες περιοχές του Νομού. Τα τελευταία χρόνια έντονη είναι και η παρουσία ανθρώπων από τις γειτονικές περιοχές της Αλβανίας, οι οποίοι δημιουργούν μια ξεχωριστή ατμόσφαιρα σ' αυτό το παζάρι, τέτοια που, τηρουμένων των αναλογιών, θυμίζει λίγο την εποχή που η διακίνηση των ανθρώπων και των αγαθών δεν περιοριζόταν από τα κρατικά σύνορα και τα παζάρια συμπύκνωναν την εθνοπολιτισμική ποικιλία των τοπικών κοινωνιών και αποτύπωναν τις γενικότερες ανταλλαγές και επικοινωνίες ανάμεσα στους διαφορετικούς πληθυσμούς.

Οι αλλαγές που γνώρισε το Παζαρόπουλο ήδη από το μεσοπόλεμο το έκαναν να μοιάζει περισσότερο με το σημερινό, καθώς απέκτησε έναν καθαρά εμπορικό χαρακτήρα και συνδυάζεται πια με το πέρασμα στη χειμερινή περίοδο (μέρος αυτής της διαδικασίας αποτελεί η σύνδεσή του με το άνοιγμα των σχολείων και την έναρξη της νέας σχολικής χρονιάς). Ας δώσουμε πάλι το λόγο στο Γιάννη Λυμπερόπουλο:

«Έσφυγγε η αρθρωση της ράθυμης ζωής και συγκλονίζονταν ο ρυθμός της συνήθειας, αρχές του Οκτώβρη, ως ο συναισθηματικός μας μάχθος πύκνωνε και το πυροτέχνημα των εντυπώσεων, από το μαγικό θέαμα του Παζαρόπουλου, άναβε...

Σωστή παγίδα για το κενό της βιωμένης απουσίας και της απελπισμένης πλάνης μας...

Χρώματα και φωνές... ένα χάος αποκαλυπτικό της ρωμαϊκής ιδιοσυγκρασίας. ...Κάποιοι άγριοι πούπεφταν με μανία στα σύνορά μας, ζητώντας να λεηλατήσουν τη χέρσα μας γη.

Κόσμος παρδαλός που διαρκούσε δέκα μέρες... Ίσα ίσα για να μας κάνει να πιστέψουμε πως η παλιά μας πατρίδα, γίνονταν ακατάπαυστα καινούργια...

Θυμάμαι... κάτι λοταρίες φορτωμένες φίσκα, πολύχρωμες ασημαντότητες, φτηνούς καθρέφτες, τσακμάκια του φυτιλιού, πίπες της δεκάρας, σουγιάδες κολοκοτρωναίους, τσατσάρες... που στήνονταν στη σειρά κάτω από τα γέρικα πλατάνια του Παζαριού. Και τους κάτισχνους και καταλιγδωμένους λοταριτζήδες, που διαλαλούσαν εναγώνια με τη βραχνιασμένη κι ένρινη φωνή τους - Πάει η λάμπα, πάει η γιάλα, πάει ο μαστραπάς...

Από λοταρία σε λοταρία, ανάμεσα, πάνω σε κάτι σαπουνοκασέλλες, απλώνονταν οι σκάφες με το γκέκικο χαλβά. ...Αβροσία

γευστική, που κόλλαγε στον ουρανό μας κι ήταν ένα είδος τσίχλας, της εποχής... Ο μάστορας-χαλβατζής, με βρώμικη ποδιά στη μέση, κοπανούσε κι έκοβε τη μισοπολυποιημένη μάζα το χαλβά, μ' ένα σκεπάρι βουτηγμένο ως την κορφή από τα περιχύματά του, φωνάζοντας

- 'Όποιος τρώει, ξανατρώει...»⁵³

Στοιχεία μιας ανάλογης ατμόσφαιρας διατηρούνται και σήμερα στο Παζαρόπουλο. Με κυρίαρχο πια όχι το γκέκι αλλά το φαρσαλινό χαλβά και με τα φανταχτερά χρώματα της σύγχρονης φτήνειας στην παγκοσμιοποιημένη μορφή της, που την εκπροσωπούν με τον πιο εύγλωττο τρόπο οι μαύροι και κίτρινοι μικροπωλητές κάθε είδους, ο πανάρχαιος αυτός θεσμός συνεχίζει την πορεία του στο μέλλον, ενσωματώνοντας όλες τις αλλαγές των καιρών και κρατώντας με έναν ιδιαίτερο τρόπο την πολιτισμική του διάσταση μαζί με την οικονομική.

Σημάδια, σύμβολα και όρια του τόπου: Τα γεφύρια

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η ευρύτερη έκταση της Κόνιτσας ορίζεται από γεφύρια. Τα γεφύρια αυτά, ενώ οριοθετούν κατά κάποιον τρόπο το χώρο, ταυτόχρονα αποτελούν σύμβολα της επικοινωνίας του με άλλες περιοχές. Ένα γεφύρι δεν είναι τίποτα άλλο από μια τεχνητή ένωση των δύο πλευρών ενός ποταμού ή ρέματος, με σκοπό το πέρασμα από τη μία όχθη στην άλλη και την σύνδεση και επικοινωνία με την περιοχή ή τις περιοχές της άλλης πλευράς. Έτσι, οι τέσσερις γέφυρες, που οριοθετούν το χώρο της Κόνιτσας, σηματοδοτούν και την επικοινωνία της με άλλες περιοχές.

Στις παρυφές της και πάνω στην έξοδο του Αώου από το Στόμιο βρίσκεται το μεγάλο πέτρινο μονότοξο γεφύρι, που αποτελεί και το κατ' εξοχήν σύμβολό της. Το γεφύρι αυτό ενώνει το βουνό με τον κάμπο, αλλά κυρίως συνδέει την Κόνιτσα με τον κύριο κορμό της Ηπείρου, με τα Γιάννινα και όλες τις άλλες περιοχές, με πρώτη

αυτή του Ζαγορίου. Στη θέση του υπήρχε παλιότερα ξύλινο γεφύρι, το οποίο αντικαταστάθηκε από το σωζόμενο πέτρινο το 1870-71. Γνωρίζουμε για αυτό όχι μόνο τον αρχιμάστορα κατασκευαστή του αλλά και τους χορηγούς, με την οικονομική συνεισφορά των οποίων κατασκευάστηκε. Το έχτισε, λοιπόν, ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος με τη συνεργασία μεγάλου συνεργείου μαστόρων. Η τελειότητα της κατασκευής και η άρτια αισθητικά μορφή του προκαλούν και σήμερα τον ίδιο θαυμασμό που προκάλεσαν στον οθωμανό μηχανικό που παρέλαβε το έργο, ο οποίος κατά την προφορική παράδοση ρώτησε το Ζιώγα Φρόντζο ποιο πολυτεχνείο τελείωσε, για να πάρει την απάντηση «το Πολυτεχνείο της Κράπας!» (Κράπα είναι το όνομα του λατομείου πάνω από την Πυρσόγιαννη, από όπου έβγαζαν τις πέτρες). Η αντοχή του γεφυριού αποδείχτηκε το 1913, όταν βομβαρδίστηκε κατά την υποχώρηση των Τούρκικων στρατευμάτων από τον Τζιαβίτ Πασά, χωρίς να πάθει μεγάλη ζημιά. Πέρα από τα ιδιαίτερα τεχνικά χαρακτηριστικά του γεφυριού, που τα έχει περιγράψει επαρκώς ο ειδικός επί του θέματος Αργύρης Πετρονώτης, εντύπωση προκαλεί το κρεμασμένο στη μέση της καμάρας καμπανάκι, το οποίο αντικατέστησε ένα ή τρία παλιότερα, που είχαν τοποθετηθεί για να προειδοποιούν τους διαβάτες για τον κίνδυνο να παρασυρθούν όταν φυσούσε δυνατός άνεμος. Χορηγοί του γεφυριού ήταν πλούσιοι Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι της Κόνιτσας, όπως οι αδελφοί Μπεκιάρη, οι αδελφοί Λιάμπη και ο Μωχαμέτ Μπέη Σίσκο αλλά και άλλοι χριστιανοί από την υπόλοιπη Ήπειρο, όπως ο Ιωάννης Λούλης και η Αγγελική Παπάζογλου⁵⁴

Πιο κάτω και πάνω στον παλιό δρόμο που οδηγούσε μέσω του Δυτικού Ζαγορίου στα Γιάννινα βρίσκεται το δεύτερο πέτρινο γεφύρι, της Κλειδωνιάβιστας (Γλιτονιάβιστας) ή Βοϊδομάτη, που κτίστηκε το 1853 με χορηγό τη Μπαλκίζ Χανούμ του Μαλήκ Πασά. Αυτό σηματοδοτεί την έξοδο του Βοϊδομάτη από τη χαράδρα του Βίκου προς τον κάμπο της Κόνιτσας μέσω της Κλειδωνιάς, από την οποία έχει πάρει και το όνομά του. Βρίσκεται πάνω στον ίδιο δρόμο με αυτό της Κόνιτσας. Και τα δύο έχουν

53. Παζαριού ανατομή, σελ. 137-138

54. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το γεφύρι και τον κατασκευαστή του βλ. Β. Παπαγεωργίου-Αργ. Πετρονώτης, «Ο Πυρσογιαννίτης μάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (μαστόροι και γεφύρια), στο Η Επαρχία Κόνιτσας στο Χώρο και το Χρόνο, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα, 199, σελ. 219-327. Βλ. επίσης Σπ. Ι. Μαντάς, Το γεφύρι και ο Ηπειρώτης, Λαϊκό Πολύπτυχο, Αθήνα, 1987, σελ. 28-36.

195. Το γεφύρι της Κόνιτσας

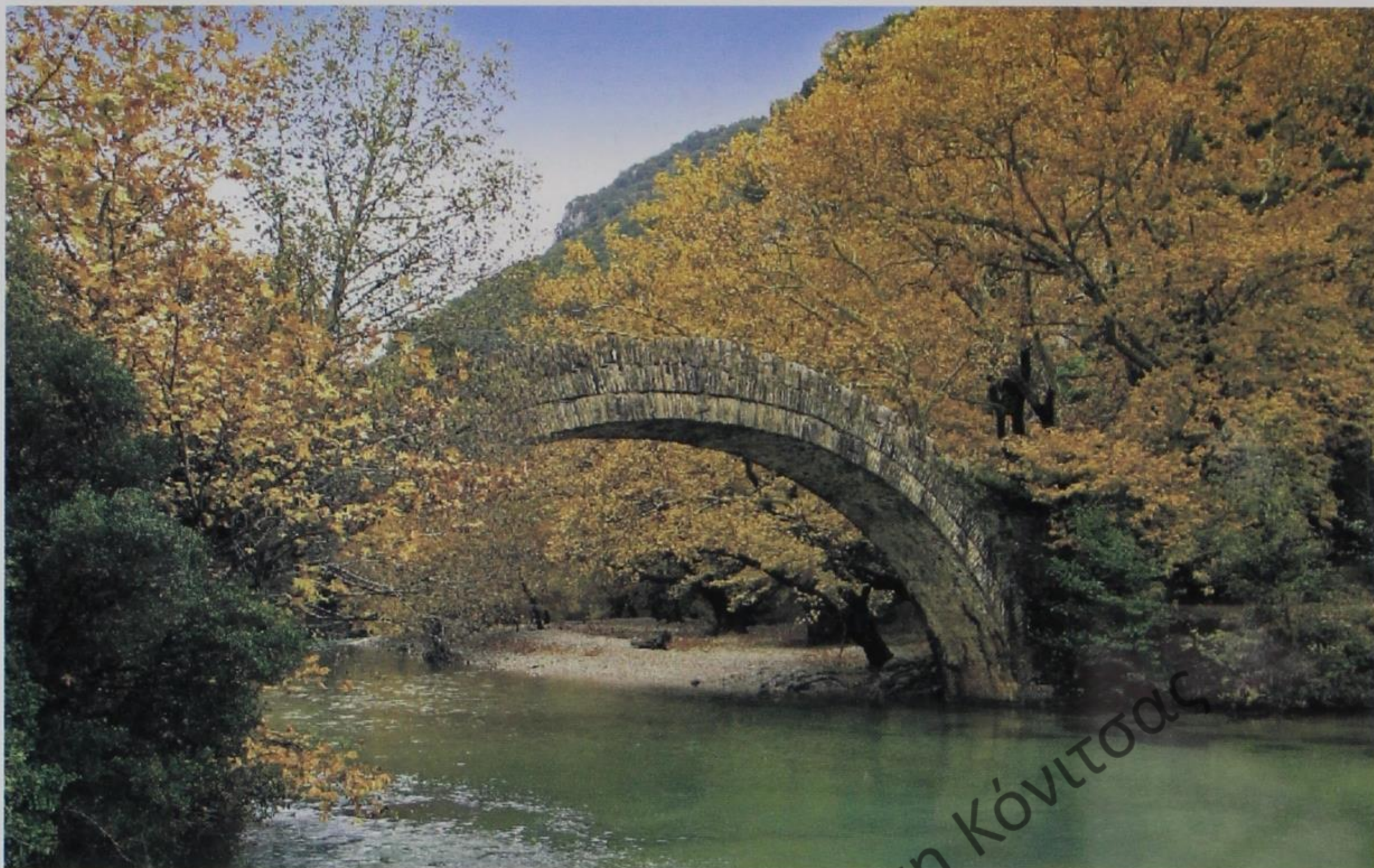
σήμερα αντικατασταθεί από σύγχρονες γέφυρες που έχουν κτισθεί πάνω στην εθνική οδό Ιωαννίνων-Κοζάνης, η οποία παρακάμπτει την Κόνιτσα, περνάει μέσα από τη νέα Κλειδωνιά και στρίβει δεξιά πριν από το παλιό γεφύρι, με κατεύθυνση πια προς το Καπάκι μέσω του αυχένα της Βίγλας, και όχι όπως το παλιό μονοπάτι, μέσω Ζαγορίου. Να σημειώσουμε, ωστόσο, ότι υπαρχεί σήμερα και άλλος αυτοκινητόδρομος που οδηγεί στην Αρίστη και στο υπόλοιπο Ζαγόρι, μετά τη διάβαση της νέας γέφυρας του Βοϊδομάτη και αφού στρίψει κανείς αμέσως αριστερά.

Καθώς βρίσκεται στην έξοδο του Βοϊδομάτη από τη χαράδρα του Βίκου, το γεφύρι της Κλειδωνιάβιστας εντάσσεται στο οικιστικό σύνολο του παλιού χωριού, που βρίσκεται στις παρυφές της Γκαμήλας και ανήκει ιστορικά και πολιτισμικά στο Ζαγόρι. Το νέο χωριό κτίστηκε πάνω στην εθνική οδό στην άκρη του κάμπου, στη θέση που παλιότερα βρισκόταν τα καλύβια του χωριού, όπου διανυκτέρευαν οι γεωργοί, όταν οι γεωργικές εργασίες το απαιτούσαν. Ο μισο-ερειπωμένος οικισμός του παλιού χωριού, που σήμερα λέγεται και Άνω Κλειδωνιά, αποτελεί τυπικό δείγμα Ζαγορίσιας αρχιτεκτονικής και τα τελευταία χρόνια παρατηρείται

μια τάση επιστροφής και τουριστικής αξιοποίησής του, που έχει ως αποτέλεσμα και την ανακατασκευή ή αναστήλωση αρκετών παλιών εγκαταλελειμμένων σπιτιών. Η τέλεση του πανηγυριού στο μεσοχώρι δίπλα στον κοινοτικό ξενώνα (παλιό σχολείο) το τελευταίο Σάββατο κάθε Ιουνίου, που σήμερα γίνεται μάλλον σαν «αντάμωμα» αλλά πιθανώς να σχετίζεται με τη γιορτή του κατεστραμμένου σήμερα μοναστηριού των Αγίων Αποστόλων δηλώνει τη διάθεση των χωριανών να διατηρήσουν ζωντανή τη σχέση τους με το παλιό χωριό και παράλληλα να υπενθυμίζουν σε όλους την αναγκαιότητα να ξαναζωντανέψει. Εκτός από ορισμένα σπίτια, σώζονται και εκκλησιές, που θυμίζουν την παλιά ακμή της κοινότητας και φαίνονται σαν να περιμένουν την ανάστασή της: Ο Άγιος Αθανάσιος, που φαίνεται σαν να φυλάει το έρημο χωριό, χτισμένος καθώς είναι πάνω στη βίγλα, ο Άγιος Νικόλαος, όπου και το κοινοτικό νεκροταφείο, και η Κοίμηση της Θεοτόκου, που είναι η κεντρική εκκλησία. Από το μοναστήρι των Αγίων Αποστόλων σώζεται σήμερα μόνο το καθολικό.

Το νέο χωριό παρουσιάζει και αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως νέος γραμμικός οικισμός, μετεξέλιξη μιας στοιχειώδους αγρο-

196. Το γεφύρι της Κλειδωνιάς στο Βοΐδομάτη

τικής εγκατάστασης πάνω στην εθνική οδό και βρίσκεται ανάμεσα στο παλιό χωριό και το γεφύρι στο Βοΐδομάτη. Οι δύο οικισμοί, παλιός και νέος, σε συνδυασμό με το γεφύρι και τις σχετικές υποδομές φιλοξενίας και αναψυχής δίπλα σ' αυτό και τη διαδρομή πάνω στο καλντερίμι και το μονοπάτι που οδηγεί στο βάθος της χαράδρας, όπου εκτός των άλλων μπορεί κανείς να επισκεφτεί και το μικρό μοναστήρι των Αγίων Αναργύρων μέσα στη χαράδρα και τη βραχοσκεπή ανώτερης παλαιολιθικής εποχής στη θέση Κλειδί, συγκροτούν ένα πολύ ενδιαφέρον σύνολο φυσικών και πολιτισμικών στοιχείων στο όριο της Κονιτσιώτικης και της Ζαγορίσιας ταυτότητας.

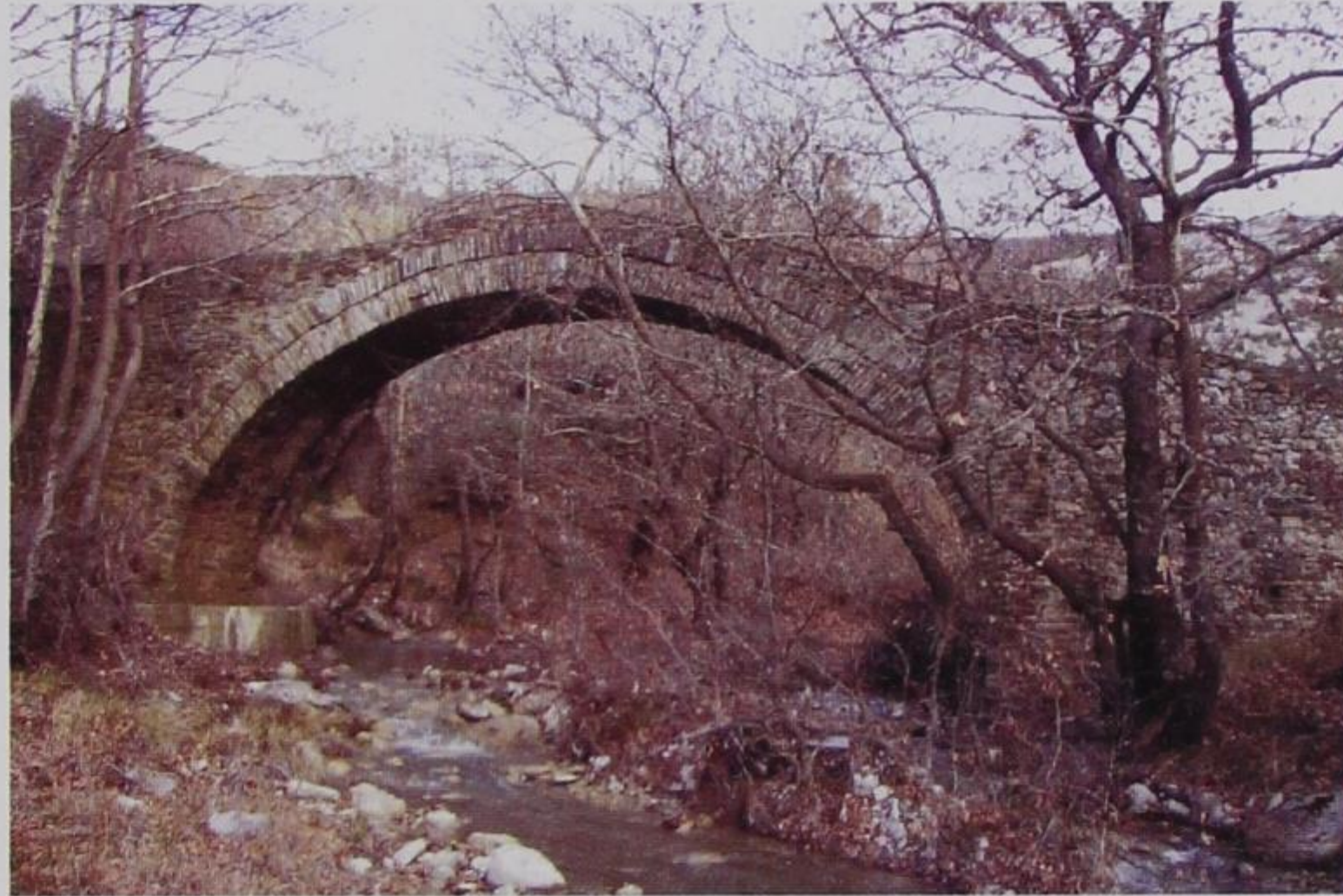
Προς την αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση, πάνω στο δρόμο που οδηγεί από την Κόνιτσα στα Μαστοροχώρια αλλά και στη Δυτική Μακεδονία μέσω του ποταμού Σαραντάπορου, βρίσκεται το τρίτο γεφύρι πάνω στο ρέμα της Τοπόλιτσας, που έρχεται από την περιοχή του Πεκλαρίου μέσω του στενού της Κλεισούρας. Βρίσκεται πολύ κοντά στον οικισμό, αλλά δύσκολα το διακρίνει κανείς, ιδιαίτερα την άνοιξη και το

καλοκαίρι που το σκεπάζουν τα κλαδιά των γύρω δέντρων. Και αυτό βρίσκεται σε αχρηστία, καθώς έχει κατασκευαστεί νέα γέφυρα λίγα μέτρα πιο πάνω. Το γεφύρι αυτό χτίστηκε το 1903 με χορηγία του Γ. Καραγιάννη από το Πεκλάρι από τον Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Γιάννη Τσίπα.⁵⁵

Πιο οριακή, γι' αυτό και πιο βασανισμένη είναι η Μεσογέφυρα του Αώου πάνω στο ελληνοαλβανικό σύνορο, που σήμερα είναι κατεστραμμένη. Σώζονται τα ερείπιά της, όπου μπορεί κανείς να διακρίνει ένα πέτρινο τόξο της αλλά και τμήματα νεότερης κατασκευής από μπετόν. Βρίσκεται πάνω στον παλιό δρόμο που εξυπηρετούσε προπολεμικά τη συγκοινωνία Ιωαννίνων-Θεσσαλονίκης μέσω Κορυτσάς. Καταστράφηκε οριστικά, αφού και στο παρελθόν είχε υποστεί ζημιές και επιδιορθώσεις, την 2^η Οκτωβρίου του 1940 κατά την ιταλική εισβολή. Η Μεσογέφυρα, μαζί με τη γέφυρα στο Χάνι Μπουραζάνι και αυτή της Μέρτζανης στο Σαραντάπορο αποτελούν ένα σύνολο στα αλβανικά το τελωνείο της Μέρτζανης συνεχίζει να λέγεται «Τρεις γέφυρες» (tre urat). Και οι τρεις αυτές γέφυρες

55. Βλ. Α. Πετρονώτης-Β. Παπαγεωργίου, ο.π., σελ. 209-210.

197. Το γεφύρι της Τοπόλιτσας

είναι συνυφασμένες στη συλλογική μνήμη με τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο και ιδιαίτερα η Μεσογέφυρα που φέρνει πάνω της τα σημάδια της ανατίναξης θα μπορούσε να αναδειχτεί ως σημαντικό ιστορικό μνημείο και τόπος-σύμβολο της αντίστασης του λαού μας απέναντι στον ξένο εισβολέα. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι η γέφυρα της Μέρτζανης έχει καταγραφεί και σε ιταλικές πηγές ως Ponte di Perati, Perati είναι το όνομα του αλβανικού χωριού που βρίσκεται στην άλλη άκρη και μάλιστα συνδέεται με την άτακτη υποχώρηση της αποδεκατισμένης III Μεραρχίας Αλπινιστών «Τζούλια». Είναι χαρακτηριστικό το ιταλικό στρατιωτικό μοιρολόι:

Sul Ponte di Perati, bandiera nera,
C'e il lutto della Julia che va alla guerra.
La meglio gioventu va sotto terra.
(Πάνω στη Γέφυρα Περάτι, μαύρη η σημαία,
ανεμίζει το πένθος της Τζούλια που πήγε
στον πόλεμο.
Με τον ανθό της νιότης της τώρα κάτω από
το χώμα.)⁵⁶

Στην ιστορία των γεφυριών αυτών είναι επιπλέον αποτυπωμένη και η ιστορία των ελληνο-αλβανικών σχέσεων. Η καταστροφή της Μεσογέφυρας συμβολίζει την απαρχή της απομόνωσης των δύο χωρών αλλά και τη

διάσπαση της ιστορικής ενότητας των περιοχών της Κόνιτσας και του Λεσκοβικίου, που παρά τη χάραξη των συνόρων του 1913 συνέχισαν μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο να επικοινωνούν, ενώ η νέα γέφυρα της Μέρτζανης και το ομώνυμο τελώνειο που άρχισε να λειτουργεί πρόσφατα συμβολίζουν τη νέα εποχή που άρχισε με την κατάρρευση του αλβανικού καθεστώτος που είχε επιβάλει στη γειτονική χώρα έναν ιδιότυπο απομονωτισμό.

Η ευρύτερη περιοχή των γεφυριών αποτελεί ένα σημαντικό ιστορικό σταυροδρόμι και αυτό φαίνεται και στο παλίμψηστο του τοπίου. Πολύ κοντά βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος του Λιατοβουνίου, που δηλώνει τη σημασία της θέσης αυτής από τους αρχαίους χρόνους, ενώ η πληθωρική παρουσία των χριστιανικών μνημείων φανερώνει τη σπουδαιότητά της ως προς τον καθαγιασμό ενός χώρου που αποκτά έναν οριακό χαρακτήρα, τόσο εθνολογικά όσο και θρησκευτικά από την οθωμανική κατάκτηση και έπειτα. Η θέση φυσικά πάνω στο σημαντικό δρόμο που ένωνε την Κωνσταντινούπολη με την Ιταλία έχει προσδώσει στο χώρο αυτό μια ιδιαίτερη σημασία, γεγονός που αποτυπώνεται κατ'εξοχήν στην παρουσία της σημαντικής Μονής Μολυβδοσκεπάστου και των σχετικών μ' αυτή παραδόσεων.

56. Βλ. Αργύρης Πετρονώτης, «Πέτρινα γεφύρια στην Ελλάδα», στο: *Φύση και έργα των ανθρώπων*, Υπ. Ε. Π. Θ.-Ε.Ι.Ν., Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας, Κόνιτσα, 2001, σελ. 113-343, σελ. 269, όπου και περισσότερα σχετικά στοιχεία.

198. Ο κάμπος της Κόνιτσας

Η ποιητική του κάμπου

Ο κάμπος της Κόνιτσας είναι μια ορεινή λεκάνη (πόλγη) που χωρίζει αλλά και ενώνει τα γύρω βουνά, με κυρίαρχα την Τύμφη και τη Νεμέρτσικα που στέκονται το ένα απέναντι στο άλλο, και φιλοξενεί τα δύο ποτάμια, τον Αώο και το Βοΐδομάτη, που ξαποσταίνουν και ηρεμούν στην αγκαλιά του μετά το κοπιαστικό τους ταξίδι στις χαράδρες του Στομίου και του Βίκου αντίστοιχα. Η αίσθηση τόσο των δύο βουνών, που οι κορυφές τους είναι χιονισμένες το μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου, όσο και των δύο ποταμών, που χαρίζουν στον κάμπο τα άφθονα και καθαρά νερά που κουβαλούν από τις ορεινές πηγές και τα χιόνια, χαρακτηρίζει την εύφορη αυτή λεκάνη, που βρίσκεται στα πόδια της Κόνιτσας και οριοθετείται από μια σειρά χωριών στις πλαγιές των γύρω λόφων.

Τα δυο ποτάμια, έχοντας σαν όρια τα δυο γεφύρια στην έξοδο από τις δυο χαράδρες, συγκλίνουν, καθώς κυλάνε κάπως ράθυμα μέσα στον κάμπο, στη Μεσογέφυρα, από όπου μαζί αλλά και με το Σαραντάπορο που έρχεται από τα Μαστοροχώρια, ρίχνονται στην Αλβανία για το υπόλοιπο του ταξιδιού τους προς την Αδριατική.

Η παρουσία τους είναι καθοριστική για τον κάμπο και τα γύρω χωριά σε ό,τι αφορά την οικονομία αλλά είναι επίσης κυρίαρχη σε ό,τι αφορά στη διαμόρφωση του τοπίου, καθώς έτσι κι αλλιώς το ένα επηρεάζει το άλλο. Οι σχέσεις έγγειας ιδιοκτησίας και παραγωγής, οι τεχνολογίες και οι τεχνικές αποτυπώνονται διαχρονικά στο τοπίο, το οποίο και διαμορφώνουν δομικά και αισθητικά. Οι μεγάλες ιδιοκτησίες που κυριαρχούσαν στην περίοδο πριν την απελευθέρωση, αντικαταστάθηκαν από τους μικρούς οικογενειακούς κλήρους μετά την ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, μια διαδικασία που έγινε επιτακτική μετά το 1923, χρονιά εγκατάστασης των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Κάτω Κόνιτσα, στους οποίους έπρεπε να αποδοθούν γεωργικοί κλήροι προκειμένου να επιβιώσουν.

Έτσι, η διανομή της γης σε μικρούς κλήρους αρχικά και στη συνέχεια, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, η εφαρμογή του αναδασμού και η κατασκευή του αρδευτικού δικτύου, οδήγησαν στο μετασχηματισμό του αγροτικού τοπίου στον κάμπο, με κύριο χαρακτηριστικό την επικράτηση των γεωμετρικών σχημάτων των μικρών αγροτεμαχίων και

199. Καλλιέργειες στον κάμπο

ένα γενικότερο εκσυγχρονισμό, που επηρέασε σημαντικά τη μορφολογία και την αισθητική του κάμπου. Η καθιέρωση μάλιστα συγκεκριμένων καλλιεργειών, όπως ροδάκινα, πεπόνια και κηπευτικά, προσδίδει στον κάμπο πολύ ιδιαίτερα αισθητικά χαρακτηριστικά ανάλογα με την εποχή και τη φάση των καλλιεργειών, για παράδειγμα την άνοιξη κυριαρχεί το χρώμα του ανθού της ροδακινιάς.

Όλες τις εποχές, πάντως, διασχίζοντας τον κάμπο ή απλά περνώντας από την εθνική οδό, μπορεί κανείς να αγναντέψει το μωσαϊκό των χρωμάτων που αντιστοιχούν σε διαφορετικές καλλιέργειες και να ανακαλύψει το τοπίο των οσμών της γης και των φυτών. Στον καιρό της συγκομιδής μπορεί, βεβαίως, να γευθεί τους καρπούς του κάμπου επί τόπου, αφού κατά μήκος της εθνικής οδού γεωργοί της Κλειδωνιάς και της Καλλιθέας (Γορίτσας) διαθέτουν τα προϊόντα τους σε αυτοσχέδιες παράγκες, που ολοκληρώνουν το σχήμα της αγροτικής παραγωγής και συμπληρώνουν την αισθητική του εικόνα. Να σημειώσουμε ότι τα ροδάκινα και περισσότερο τα πεπόνια αποτελούν «προϊόντα ταυτότητας» του κάμπου της Κόνιτσας το πεπόνι είναι μια ποικιλία που είναι γνωστή στο πανελλήνιο με το όνομα της Κόνιτσας, δηλ. «πεπόνι Κονίτσης».

Στον κάμπο υπάρχουν επίσης κτηνοτροφικές καλλιέργειες, κυρίως καλαμπόκι και τριφύλλι, που προσθέτουν τις δικές τους πινελιές στο τοπίο. Όπως το δικό τους τόνο δίνουν και τα κοπάδια που κινούνται μέσα και γύρω από τον κάμπο, κυρίως προς την πλευρά των χωριών

200. Ξωκλήσι στο δρόμο για τη Λάκκα

Μάζι και Αετόπετρα (Σαννοβό), όπου ο συνδυασμός της γεωργίας με την κτηνοτροφία είναι πιο συνηθισμένος, γεγονός που αποτυπώνεται και αυτό στο χώρο με την παρουσία των στάβλων στις παρυφές των οικισμών. Ανάλογη είναι και η παρουσία των πτηνοτροφείων, που αποτελούν εγκαταστάσεις μιας πιο πρόσφατης και πιο εκσυγχρονισμένης παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία συμβάλλει με τις υποδομές της, σε συνδυασμό με άλλες πιο σύγχρονες κτηνοτροφικές και μεταποιητικές δραστηριότητες, στη διαμόρφωση ενός ανάλογου τοπίου στη βόρεια κυρίως πλευρά του κάμπου, κατά μήκος του δρόμου που οδηγεί από την Κόνιτσα στη Μέρτζανη και που διασχίζει τα δύο παραπάνω χωριά, παρακάμπτοντας την Ηλιόρραχη (Κουτσούφλιανη) και περνώντας από τις παρυφές της Μελισσόπετρας (Γκορμπλέτσι).

Τα χωριά του κάμπου είχαν ιστορικά μια διαφορετική πορεία και τύχη σε σύγκριση με τα ορεινά. Εδώ κυριάρχησαν τα τσιφλίκια και οι κάτοικοί τους ήσαν μισακάρηδες στα κτήματα που ανήκαν σε μπέηδες μέχρι την απελευθέρωση. Το γεγονός αυτό σημάδεψε την κοινωνική τους ιστορία και έχει αφήσει τα ίχνη του στη νοοτροπία των κατοίκων. Κάποια από αυτά γνώρισαν τη θηριωδία των Γερμανών, όπως η Καλλιθέα που καταστράφηκε ολοσχερώς, ενώ στη μεταπολεμική εποχή πλήρωσαν την τάση φυγής που επικράτησε σε όλη την επαρχία με ένα βαρύ φόρο ανθρώπινου δυναμικού, καθώς ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού μετανάστευσε στη Γερμανία.

Η διαδικασία της παλιννόστησης που άρχισε στη δεκαετία του 1980 φαίνεται στα σπίτια των μεταναστών, που με την παρουσία τους δεν θυμίζουν απλώς το γεγονός αλλά δίνουν το στίγμα τους στους οικισμούς με την ξεχωριστή σε μέγεθος παρουσία και την αισθητική τους.

Έντονη στις παρυφές του κάμπου είναι και η παρουσία των ξωκλησιών, που με τα βακούφικα δέντρα γύρω τους σηματοδοτούν την ιερότητα του χώρου και συμβάλλουν στην ποικιλία του τοπίου. Αυτά τα ιερά κτίσματα συχνά οριοθετούν τις κοινοτικές εκτάσεις, αλλά ταυτόχρονα λειτουργούν ενωτικά για τους κατοίκους των γύρω χωριών, καθώς η λατρεία αποτελεί κοινό δικαίωμα και τα πανηγύρια είναι ανοικτά σε όλους. Αυτό το νιώθει κανείς έντονα, αν παραβρεθεί, για παράδειγμα, στο πανηγύρι της Αγίας Τριάδας, που βρίσκεται ανάμεσα στην Κόνιτσα και στο Μάζι.

Διπαλίτσα, Οστανίτσα και Μπουραζάνι

Η περιοχή που σμίγουν τα ποτάμια, ο Αώος με το Βοϊδομάτη και στη συνέχεια με το Σαραντάπορο, δεν είναι σταυροδρόμι των νερών μόνο. Είναι ένα ανθρωπογεωγραφικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι, που πάνω του έχουν αποτυπωθεί ειρηνικές και μη συναντήσεις ανθρώπων και πολιτισμών. Πάνω σε ένα πέρασμα που χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις ιστορικές περιόδους, σε έναν μεγάλο ιστορικό δρόμο («Βασιλικόδρομος»), που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με την Ιταλία μέσω της Μακεδονίας και της Ηπείρου, η «σμίξη» των ποταμών αποτέλεσε κομβικό σημείο στις διατοπικές επικοινωνίες και στα ταξίδια των μεγάλων αποστάσεων, με αποτέλεσμα να προσλάβει σημαντικές διαστάσεις, τόσο ως προς την οργάνωση του χώρου όσο και ως προς τις εμπορικές, θρησκευτικές και ευρύτερα πολιτισμικές σχέσεις. Η προφορική παράδοση, που θέλει τον Κωνσταντίνο Παυλιανό ιδρυτή της Μονής Μολυβδοσκεπάστου, αντανakλά τη σπουδαιότητα του χώρου στη συλλογική μνήμη και συνείδηση της ευρύτερης τοπικής κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, η τεκμηριωμένη ιστορικά

ανάπτυξη και ακμή της Διπαλίτσας, που τον 13^ο αιώνα μ.Χ. έγινε έδρα της επισκοπής Πωγωνιανής,⁵⁷ αποδεικνύει ακριβώς τη σημαντική θέση που κατείχε άλλοτε το μικρό χωριό που σήμερα είναι γνωστό με το όνομα Μολυβδοσκεπάστος, το οποίο πήρε από την ομώνυμη Μονή που βρίσκεται πλησίον του.

Έχει γίνει ήδη αναφορά στο Παζάρι της Διπαλίτσας, που υπήρξε το πιο σημαντικό στην περιοχή, πριν εξελιχθεί η ίδια η πόλη της Κόνιτσας σε παζάρι. Φαίνεται ότι η Κόνιτσα αναπτύχθηκε μετά την οθωμανική κατάκτηση και θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο το πιο σημαντικό κέντρο της περιοχής ήταν η Διπαλίτσα.⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Ι. Λαμπρίδης: «Η Διπαλίτσα μετά της Μεσαρίας μίαν και την αυτήν πόλιν απετέλουν, την πρωτεύουσαν του τμήματος, ακμάσασαν ιδίως από της Ιδης εκατονταετηρίδος και αριθμούσαν μετά των προαστείων αυτής, Αβαρτισσιανης και Υψηλοτέρας και των δύο προς Β. παρακειμένων χωριών 12.000 οικογενείας, 74 εκκλησίας και 43 κρήνας. Και εις μέν την Μεσαρίαν, δια λάκκου νυν, μετά την καταστροφήν του δάσους της πόλεως σχηματισθέντος, χωριζομένην από της Διπαλίτσας κατώκουν άρχοντες και τιμαριούχοι, εν οίς επ' εσχάτων μνημονεύονται και οι 'Ματθαίος Ποστέλνικος και Ισάρης τις περιώ-νυμος επί πλούτω και ευγενεία, ως και οι πρόγονοι του αρχιεπισκόπου Πωγωνιανής (1683), εξ ων νυν ορμάται και ο εν Βουκουρεστίω εύπορος Πέτρος Τσιούσης εις δε την Διπαλίτσαν έμποροι αποδημούντες συνήθως και εργάται ένθα υπήρχον και ευρέα βυρσοδεψεία... Η Οστανίτσα ηριθμει οικογενείας 800, εκκλησίας δε 43, εξ ων διασώζονται και νυν 24 πάσαι βυζαντιναί... Και τοιούτον μεν το παρελθόν! Το δε παρόν; Η ανθούσα κατ' εκείνους τους χρόνους κοιλάς της Καραμουρατίας ουδόλως νυν ευρέος νεκροταφείου διαφέρει! Σπιθαμή γης ταύτης ίσως δεν υπάρχει υπό αιμάτων και δακρύων μη ποτισθείσα! Εκ των ειρημένων δε 17.000 περίπου χριστιανικών οικογενειών των ανωτέρω πόλεων και κωμών να τετραπλασασθώσι τουλάχιστον δυναμένων από του ΙΖου αιώνας κατέπεσαν φευ! Μόνον εις 991, εξ ων 967 είναι χριστιανικάί, 19 τουρκαλβανικάί και 5 τουρκαθιγκανικάί. Ίνα δε τις και την ερημίαν εκάστης των κοινοτήτων

57. Βλ. ενδεικτικά Βλ. D. Nicol, «The churches of Molyvdoskepastos», *The Annual of the British School at Athens*, 18(1953), σελ. 142-153.

58. Βλ. Β. Παπαδοπούλου, «Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή της κατά την Βυζαντινή περίοδο», στο : *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Δήμος Κόνιτσας-Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα, 1996, σελ. 75-99.

τούτων πληροφορηθή, σημειούμεν, ότι εκ των 967 χρ. οικογενειών μία οικεί εις Μεσαριάν! Μία εις Αβαρίτσιανην, 13 εις Υψηλοτέρν, 39 εις Βλάχους, 40 εις Βαλοβίσταν 4 εις Διπαλίτσαν, 68 εις Οστανίτσαν...Τίνα δε τα αίτια της μετατροπής ταύτης; Δηώσεις του Αλβανικού στοιχείου και επιδρομαί, το πρώτον είδος των δεινοπαθημάτων των χριστιανικών λαών της Ηπείρου αποτελούσαι.»⁵⁹

Αυτά, λοιπόν, έγραφε ο Ι. Λαμπρίδης το 1886, ο οποίος σε άλλο σημείο της πραγματείας του αναφέρει ότι η ίδια η εμποροπανήγυρη της Μολυβδοσκεπάστου διατηρήθηκε μέχρι περίπου το 1792, οπότε και μεταφέρθηκε από τον Αλή πασά στα Γιάννινα. Τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν χρόνια παρακμής για τα χωριά αυτά, καθώς υπέστησαν επί σειρά ετών όχι μόνο επιδρομές αλλά και τις διαμάχες ανάμεσα στις διάφορες ομάδες των μουσουλμάνων Αλβανών που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και ιδιοποιήθηκαν τις εκτάσεις της. Από τα τέλη κιόλας του 17^{ου} αιώνα παρατηρείται ένα μεγάλο κύμα μετανάστευσης κυρίως από τη Διπαλίτσα προς τη Μολδοβλαχία, τη Ρωσία και άλλα μέρη της Ηπείρου και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου. Φαίνεται μάλιστα ότι σημαντικό μέρος αυτού του πληθυσμού εγκαταστάθηκε στην Κόνιτσα, συγκροτώντας τη συνοικία Πορατζάν ή Μποράτζανη στην Πάνα Κόνιτσα, που κατά τον Γ. Λυμπερόπουλο συνδέεται με την προέλευση αυτών των ανθρώπων από την περιοχή Μπουρατζάνι.⁶⁰

Παρότι ιστορικά η περιοχή αυτή ανήκε στο Πωγώνι, οι δεσμοί της με την Κόνιτσα υπήρξαν πάντοτε στενοί. Με τη διοικητική της ένταξη μάλιστα στην ομώνυμη επαρχία κατά τα νεώτερα χρόνια, οι κάτοικοί της αποκτούν σταδιακά «κονιτσιώτικη» πολιτισμική ταυτότητα και συνείδηση. Ωστόσο, η οριακότητα παραμένει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της. Ανάμεσα στο Πωγώνι και την Καραμουρατιά παλιότερα, στο Πωγώνι και την Κόνιτσα στα νεώτερα χρόνια και μετά τη χάραξη των συνόρων ανάμεσα στην Ελλάδα και την Αλβανία και πάνω ακριβώς στο σύνορο, τα χωριά αυτά φέρουν πάνω τους τα σημάδια της πολυτάραχης ιστορίας της παραμεθορίου αυτής περιοχής.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, που βρίσκεται λίγο έξω από τον οικισμό της Μολυβδοσκεπάστου, σε μια φάση της χάραξης των συνόρων είχε μείνει στην αλβανική πλευρά... Όπως είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι μέχρι το β' παγκόσμιο πόλεμο οι κάτοικοι του χωριού καλλιεργούσαν τα χωράφια που κατείχαν στο αλβανικό έδαφος στη Μεσαριά με βάση μια ειδική διακρατική συμφωνία...

Η οριακότητα της περιοχής έχει να κάνει επίσης και με το γεγονός της εγκατάστασης μουσουλμανικών πληθυσμών. Η Μεσαριά, που δεν ήταν παρά συνοικία της Διπαλίτσας

201. Το Μοναστήρι της Μολυβδοσκεπάστου

παλιότερα, κατοικούνταν από Αλβανούς μουσουλμάνους μέχρι την απελευθέρωση. Αξίζει να αναφέρουμε ότι από εδώ καταγόταν η γνωστή οικογένεια Μεσαρέ, που ανέδειξε και τον Χασάν Ταχσί Πασά, στρατηγό που παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη στους Έλληνες, πατέρα του γνωστού ζωγράφου Κενάν Μεσαρέ, που αποθανάτισε και την απελευθέρωση των Ιωαννίνων με τα έργα του.⁶¹ Μπορούμε να υποθέσουμε πως το πολιτισμικό τοπίο της περιοχής με την έντονη σφραγίδα του καθαγιασμού διαμορφώθηκε σε σχέση μ' αυτή την οριακότητά του. Τα πολύ σημαντικά μοναστήρια της Μολυβδοσκεπάστου και της Γκούρας στην Οστανίτσα (σημ. Αηδονοχώρι) και

59. Ι. Λαμπρίδου, *Ηπειρωτικά μελετήματα*, τ. 7 (Πωγωνιακά), 1889, ΕΗΜ, Ιωάννινα, 1993, σελ. 34-39.

60. Βλ. Γ. Λυμπερόπουλος, *Κόνιτσα. Ιστορία και πολιτισμός*, Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα, 2004, σελ. 68-69 και Παζαριού ανατομή, Ιππόνικος, Αθήνα, 1971, σελ. 19.

61. Βλ. Β. Νικόλτσος-Β.Κ. Γούναρης, *Από το Σαραντάπορο στη Θεσσαλονίκη. Η ελληνοτουρκική αναμέτρηση του 1912 μέσα από τις αναμνήσεις του Στρατηγού Χασάν Ταχσί Πασά*, Θεσσαλονίκη, 2002 και Ι. Μεσαρέ, «Αντί προλόγου» στο Λεύκωμα Κενάν Μεσαρέ, Έργα, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, 2002, σελ. 10-16.

202. Η Νεμέρτσικα

οι πολλές εκκλησίες, ξωκλήσια και εικονίσματα δηλώνουν εκτός των άλλων και την προσπάθεια των τοπικών πληθυσμών να κατοχυρώσουν το χώρο τους, καθαγιάζοντάς τον και δημιουργώντας με τα ιερά σημάδια και κτίσματα έναν προστατευτικό και συνάμα αποτρεπτικό κύκλο γύρω από τους οικισμούς.

Από την άλλη μεριά, η χάραξη του εθνικού συνόρου δημιουργεί από μόνη της ένα ξεχωριστό τοπίο, το τοπίο του συνόρου. Οι πυραμίδες και τα φυλάκια, τα φυσικά και τεχνητά όρια, η σχετική ονοματολογία και η αίσθηση του ορίου δημιουργούν μια ατμόσφαιρα όχι απλά οριακότητας αλλά και επικινδυνότητας. Μην ξεχνάμε ότι μέχρι πρόσφατα η περιοχή ήταν επιτηρούμενη ζώνη. Σήμερα όλο αυτό μετατρέπεται σε ένα είδος επισκέψιμου τόπου ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, ιστορικού, εθνογραφικού και πολιτισμικού. Η παρατήρηση της οριοθετικής γραμμής σε συνδυασμό με τη γνώση των ιστορικών γεγονότων γύρω από τη χάραξη των συνόρων μπορεί να αποτελέσει ένα καλό «μάθημα» για το χαρακτήρα των εθνικών συνόρων, την αυθαιρεσία με την οποία πολλές φορές χαράσσονται, διασπώντας ιστορικές και εθνολογικές ενότητες, και, γιατί όχι, την τραγικότητα της ιστορίας. Τα χωριά Βαλοβίστα, Βλάχοι και Ψηλοτέρα στην άλλη πλευρά του συνόρου αποτελούσαν μια ενότητα με τα χωριά εντεύθεν του συνόρου, αλλά αυτό δεν εμπόδισε αυτούς που χάραξαν το σύνορο να τα εντάξουν σε διαφορετικό κράτος. Με την πτώση του αλβανικού καθεστώτος το 1991, έστω και με βίαιο τρόπο το σύνορο παραβιάστηκε από τους ανθρώπους της άλλης πλευράς και κατά κάποιον τρόπο άρχισε να αποκαθίσταται σιγά

σιγά η χαμένη ενότητα του χώρου. Η οργάνωση ανταμωμάτων και στις δύο πλευρές του συνόρου για τον εορτασμό της πτώσης του «τείχους» και της δυνατότητας να ξανασιμίσουν οι κάτοικοι των διπλανών χωριών τα πρώτα χρόνια υπήρξε ένα γεγονός που ανέδειξε την τραγωδία του χωρισμού που είχε επιβάλει η χάραξη του συνόρου και στη συνέχεια ο αποκλεισμός της Αλβανίας μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο. Το άνοιγμα του συνόρου με την διέλευση ανθρώπων μέσω του φυλακίου της Μολυβδοσκεπάστης έκανε το χωριό πέρασμα προς την Ελλάδα, μέχρι τη δημιουργία του τελωνείου της Μέρτζανης αρκετά χρόνια μετά, που αποτέλεσε στη συνέχεια την κύρια και επίσημη δίοδο επικοινωνίας των δύο περιοχών, της Κόνιτσας, της ευρύτερης περιοχής Λεσκοβικίου και Πρεμετής. Η νέα γέφυρα της Μέρτζανης, οι υποδομές των τελωνείων, οι νέοι δρόμοι μαζί με τα υπόλοιπα στοιχεία της συνοριακής ζώνης (φυλάκια κ.λπ.) και τα χαρακτηριστικά του καθαγιασμένου οριακού χώρου συγκροτούν το σύγχρονο πολιτισμικό τοπίο αυτής της επιμεθόριας ζώνης, που τώρα πια τείνει να ενοποιηθεί με τα «απέκει», ακολουθώντας και τις βουλές του Αώου ποταμού, που δεν ξέρει από σύνορα...

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού-προσκυνηματικού τουρισμού, οι σχετικές με το φυσικό περιβάλλον δραστηριότητες και τα ανάλογα αθλήματα σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον της περιοχής ως μεθοριακής ζώνης αλλά και τη δυνατότητα επίσκεψης της Αλβανίας, έχουν καταστήσει τα χωριά της περιοχής του Μπουραζανίου ένα σημαντικό τουριστικό προορισμό στο νομό Ιωαννίνων.

203. Το Δημαρχείο της Κόνιτσας

Σύγχρονα πολιτιστικά

Όπως είναι φυσικό, πολιτιστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής είναι σήμερα η Κόνιτσα. Το ρόλο της αυτό βοηθά και το γεγονός ότι ιστορικά η πόλη συναιρεί και συνθέτει τις επιμέρους διαφορές και ιδιαιτερότητες της ενδοχώρας. Σήμερα μάλιστα θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο σύγχρονος πολιτισμός της δεν είναι παρά αποτέλεσμα αυτής της σύνθεσης. Τυπικό παράδειγμα η μουσική της παράδοση. Στο ερώτημα ποια είναι η μουσική παράδοση της Κόνιτσας σήμερα, θα απαντούσε κανείς ανεπιφύλακτα ότι είναι το σύνολο των τοπικών μουσικών ιδιωμάτων, όπως αυτά έχουν συναντηθεί και συντεθεί στο χωνευτήρι αυτής της πόλης.

Τις τελευταίες δεκαετίες με μοχλό το Πνευματικό του Κέντρο ο Δήμος Κόνιτσας αναπτύσσει συστηματική πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα με τη δημιουργία ανάλογων υποδομών. Με έμφαση στη μελέτη και ανάδειξη της τοπικής πολιτισμικής κληρονομιάς της ευρύτερης περιοχής και γνώμονα την παραπάνω συνθετική λειτουργία της πόλης το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου

Κόνιτσας έχει να παρουσιάσει ένα έργο υποδομής και μια ουσιαστική πολιτιστική δραστηριότητα.

Ως προς τις υποδομές του, αξίζει να αναφέρουμε τα τμήματα του Ωδείου, όπου διδάσκονται μουσική αρκετοί νέοι της περιοχής και τη Χορωδία Παραδοσιακής Μουσικής, την οποία απαρτίζουν ενήλικες Κονιτσιώτες και μια τοπική κομπανία. Η Χορωδία πραγματοποιεί εμφανίσεις και εκδηλώσεις σε διάφορα μέρη, ενώ το 2006 κυκλοφόρησε και ένα δίσκο με επιλογές από δημοτικά τραγούδια της περιοχής. Στις πνευματικές υποδομές πρέπει να συμπεριλάβουμε και τη βιβλιοθήκη με έργα Ηπειρωτών λογοτεχνών, που, σε συνδυασμό με τη βιβλιοθήκη Κονιτσιωτών συγγραφέων του Κληροδοτήματος Κλ. Παπαδιαμάντη και την στεγαζόμενη στους χώρους του Δημαρχείου πλούσια δημόσια βιβλιοθήκη, αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο πνευματικής καλλιέργειας και ψυχαγωγίας. Στις πρωτοβουλίες του Πνευματικού Κέντρου ανήκει επίσης και η δημιουργία του Αρχείου Τύπου της Ηπειρώτικης Διασποράς, που περιλαμβάνει αρκετές δεκάδες εφημερίδες και περιοδικά που εκδίδονται από συλλόγους και αδελφότητες της διασποράς των Ηπειρωτών.

204. Γλυπτό στην Κάτω Κόνιτσα

Ως προς τις κατά καιρούς δραστηριότητες αξίζει να αναφέρουμε το μεγάλο συνέδριο με θέμα «Η επαρχία Κόνιτσα στο χώρο και το χρόνο», που έγινε το 1996 και αποτυπώθηκε το 2004 σε έναν καλαίσθητο τόμο πρακτικών, καθώς επίσης και το Διεθνές συνέδριο με αντικείμενο τον ορεινό χώρο της Βαλκανικής (1998), που κι αυτό άφησε πίσω του μια κομψή επιστημονική έκδοση (Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί, 2000). Αξιόλογες υπήρξαν επίσης εκδηλώσεις όπως το διήμερο λαϊκού πολιτισμού «Παράδοση και επικοινωνία», από το οποίο προέκυψε και ο συλλογικός τόμος Χορός και κοινωνία (1994), η συνάντηση Ηπειρωτών λογοτεχνών (2000), καρπός της οποίας ήταν και το ανθολόγιο ηπειρωτικής ποίησης Πολυφωνικών (έκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ιωαννίνων, 2001) και το Συμπόσιο Γλυπτικής, που εκτός των άλλων απέδωσε στην πόλη μια σειρά σημαντικών έργων. Ας σημειωθεί ότι όλες σχεδόν οι παραπάνω εκδηλώσεις έγιναν σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Παράλληλα και σε συνεργασία με το Πνευματικό Κέντρο πολιτιστικοί σύλλογοι προσφέρουν με τις δραστηριότητές τους στην κοινωνική και την πολιτιστική ζωή της πόλης. Ο πολιτιστικός Σύλλογος «ο Άγιος Νικόλαος» της

Πάνω Κόνιτσα (1989) και ο Λαογραφικός Σύλλογος «Οι ρίζες» (1993), μέσα από τον οποίο εκφράζονται βασικά οι Πρόσφυγες της Κάτω Κόνιτσα, αποτελούν τα τελευταία χρόνια τους πλέον δραστήριους φορείς στο πεδίο των πολιτιστικών δραμένων. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρουσία του Πολιτιστικού Συλλόγου Κόνιτσα «Παναγία Στομίου» (1990), όπως του Ορειβατικού Συλλόγου Κόνιτσα «Νομάς» (1996). Στον τομέα του αθλητισμού σημαντική είναι η παρουσία του Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου και της ομάδας «Πίνδος», καθώς επίσης και του Αθλητικού Γυμναστικού Συλλόγου «Αώος».

Σημαντική είναι η παρουσία και δράση του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσα (1995) όχι μόνο στο πεδίο της εκπαίδευσης αλλά ευρύτερα σε ό,τι αφορά στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Η διοργάνωση σεμιναρίων και συνεδρίων, η ευρύτερη δράση του για την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας σε θέματα προστασίας του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος και οι σχετικές εκδόσεις του Κέντρου, το έχουν καταστήσει τα τελευταία χρόνια σημαντικό πόλο εκπαιδευτικών, περιβαλλοντικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Στον τομέα των εκδόσεων αξίζει να

σημειώσουμε δύο βιβλία που αφορούν στη γνώση της τοπικής κοινωνίας τόσο ως προς το φυσικό περιβάλλον όσο και ως προς τον πολιτισμό: Φύση και έργα των ανθρώπων (2001) και Παραδοσιακοί Οικισμοί και Φύση (2004).

Στα γύρω χωριά δραστηριοποιούνται επίσης πολιτιστικοί φορείς συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας πολιτιστικής ατμόσφαιρας ιδιαίτερα με άξονες τα πανηγύρια και τις μεγάλες γιορτές. Ένας από τους πιο δραστήριους φορείς της ευρύτερης περιοχής είναι ο Πολιτιστικός Σύλλογος Μουβδοσκεπάστου, που εκτός από το πανηγύρι και τις σχετικές εκδηλώσεις των Αγίων Αποστόλων (29 Ιουνίου) οργανώνει μουσικοθεατρικές παραστάσεις αλλά και μια μεγάλη γιορτή τσίπουρου στις εγκαταστάσεις του Αγροτικού Οινοποιητικού Συνεταιρισμού, όπου υπάρχει και εκθετήριο τοπικών προϊόντων που παράγονται από τον ίδιο το Συνεταιρισμό. Να σημειώσουμε στο πλαίσιο αυτών των δραστηριοτήτων και την ενδαφέ-ρουσα έκδοση με τίτλο Τσίπουρο, πρακτικά σχετικής ημερίδας που έγινε στο χωριό και την Κόνιτσα το 2000.

Στα υπόλοιπα χωριά δραστηριοποιούνται επίσης σύλλογοι και φορείς συμβάλλοντας στην πολιτιστική ανάπτυξη της επαρχίας. Να αναφέρουμε ενδεικτικά τον Φιλοπρόοδο Σύλλογο Μαζίου (1983), τον Πολιτιστικό Σύλλογο Αηδονοχωρίου (1989), τον Εκπολιτιστικό και Μορφωτικό Σύλλογο Ηλιόραχης (1989) και τον Εξωραϊστικό και Εκπολιτιστικό Σύλλογο Καβασίων (1989). Στο Μάζι αξιοσημείωτη είναι η παρουσία Μουσείου Φυσικής Ιστορίας και

Λαογραφίας, ενώ στο Μπουραζάνι ιδιωτικός φορέας διατηρεί καταφύγιο θηραμάτων, εκπονώντας και προγράμματα περιβαλλοντικού και πολιτιστικού τουρισμού. Στο πλαίσιο ενός τέτοιου προγράμματος εντάχθηκε και ο νερόμυλος με τη νεροτριβή που λειτουργεί και είναι επισκέψιμος.

Σε ό,τι αφορά στον εθιμικό κύκλο του χρόνου, τα πανηγύρια συνιστούν τις πιο σημαντικές τομές στον χρόνο της καθημερινότητας των τοπικών κοινωνιών, ενώ γιορτές όπως τα Χριστούγεννα, οι Απόκριες, το Πάσχα και ο Δεκαπενταύγουστος αποτελούν σημαντικές θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις. Τη Μεγάλη Εβδομάδα μπορεί κανείς να βιώσει την κατάνυξη των ημερών στο Μοναστήρι της Μουβδοσκεπάστου, ενώ στις 8 Σεπτεμβρίου (Γενέσιον της Θεοτόκου) μπορεί να ανηφορίσει στη Μονή Στομίου που πανηγυρίζει. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αποκριάτικες εκδηλώσεις της Κόνιτσας με αιχμή το έθιμο του «έλατου», που περιλαμβάνει τελετουργικό ανάμμα φωτιάς και γλέντι με χορό ως τις πρωινές ώρες την Κυριακή το βράδυ και προσφορά νηστήσιμων εδεσμάτων (φασολάδα, ελιές κ.λπ.) την Καθαρή Δευτέρα. Στήνονται βασικά δυό «έλατου», ένας στην Πάνω κι ένας στην Κάτω Κόνιτσα.

Θα ήταν, τέλος, παράλειψη, να μην αναφέρουμε το σημαντικό κοινωνικό και πολιτιστικό έργο της Ιεράς Μητρόπολης Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης. Στο έργο αυτό εντάσσεται και η λειτουργία του Ραδιοφωνικού σταθμού «Ράδιο Δρυϊνούπολις».

205. Γάμος σε χωριό της Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Βιβλιογραφία

Ανώνυμος, «Λαϊκοί οργανοπαίκτες», *Αρμολόι*, 4-5 (1977), σελ. 10-36.

Αράπογλου Μ., *Οικιστική γεωγραφία της Ηπείρου*, ΤΕΕ- Τμήμα Ηπείρου, Ιωάννινα, 2005.

Αυδίκος Βαγγέλης Γρ., *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μια επαρχιακής πόλης*, δ.δ., Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991.

Γκούτος Χαρίλαος Γ (επιμ.), *Μολιστινά*, Αθήνα, 1983.

Γκούτος Χ., *Η επαρχία της Κόνιτσας και η Μόλιστα επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 2003.

Δαμιανάκος Σ. - Ζακοπούλου Ε. - Κασίμης Χ. - Νιτσιάκος Β., *Εργασία, εξουσία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997.

Δημητριάδης Ευάγγελος Π., *Κοινωνικός σχηματισμός και πολεολογικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου*, δ.δ., Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1980.

Δήμος Μαστοροχωριών, *Μαστοροχώρια*, ΕΛΛΑ, Λάρισα, 2005.

Διονυσόπουλος Ν., «Το Κεράσοβο οι μουσικοί του. Η μουσική οικογένεια των Φιλιππιδαιών», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα, 1996, σελ. 457-476.

Εξάρχου Χρήστου Γ., *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη, 1987.

Θεσπρωτού Κοσμά - Ψαλίδα Αθανασίου, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Ε.Η..Μ., Ιωάννινα, 1964.

Κακάμπουρα - Τίλη Ρέα, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της*

επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα, 1999.

Κρουστάλλης Κ, *Απαντα*, «Παγκόσμια Λογοτεχνία», Αθήνα, χ.χ.

Λυμπερόπουλος Γ., *Ορεινοί και μεθόριοι*, Αθήνα, 1972.

Μακρής Κ., *Οι Χιονιαδίτες ζωγράφοι*, Μέλισσα, Αθήνα, 1981

Μακρής Κ., *Βήματα, Κεδός*, Αθήνα, 1978.

Μαρνέλη-Πιπούλη Πόπη, *Η πολιτεία και ο δημιουργός της*, Δωδώνη, Γιάννινα-Αθήνα, 1984.

Μεντράς Ε., «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων τα περιοχής Κόνιτσας», *Ηπειρωτική Εστία*, 8-9 (1960).

Νιτσιάκος Βασίλης, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1997.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995.

Νιτσιάκος Β. - Αράπογλου Μ., *Τα ποτάμια της Ηπείρου. Τόποι και δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2004 (α' έκδοση Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα, 2001).

Νιτσιάκος Β. - Αράπογλου Μ. - Καρανάτσης Κ., *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα, 1998.

Νιτσιάκος Β. - Μάντζος Κ., «Μετανάστευση και σύνορα. Η Ήπειρος μετά το 1990. Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας», *Γεωγραφίες*, 5(2003), σελ. 86-97.

Βιβλιογραφία

- Ντάτση Ευαγγελή Αρ., *Τα ιονάφια μας τα βασιλεμένα. Τα Γιάννινα των μαστόρων και των καλφάδων*, Μουσείο Μπενάκη και Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2006.
- Παΐσιος π. Γεώργιος, «Η ξυλουργική», *Εκ Χιονιάδων*, 6 (2003), σελ. 7-15.
- Παπαζήση Ηλ., «Η δοξασμένη κοιλάδα. (Η λεκάνη του Αώου. Η αρχαία Παραναΐα)», *Κόνιτσα*, 22 (1988).
- Πετρονώτης Α., «Πέτρινα γεφύρια στην Ελλάδα», στο *Φύση και έργα των ανθρώπων*, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας, Κόνιτσα, 2001, σελ. 113-343.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Α., «Οι ξυλογλύπτες του Τουρνόβου της Κόνιτσας», *Επετηρίς ΚΕΕΛ, ΚΕ' (1977-78)*, σελ. 290-302.
- Ρεμπέλης Χαραλ., *Κονιτσιώτικα*, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα, 1953, επανέκδοση του Συλλόγου Ασημοχωριτών Αθηνών «Η Πρόοδος», Αθήνα, 2005.
- Ρούμπης Γ., «Η πυρσογιαννίτικη γάιτα (γαμήλιος χορός)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 38 (2004), σελ. 311-344.
- Σκούρτης Β., «Ο Μιχάλης Πανουσάκος αυτοπαρουσιάζεται στον Βασίλη Σκούρτη», *Εκ Χιονιάδων*, 9 (2006), σελ. 26-39.
- Σκούρτης Κ., *Ξυλόγλυπτες και ζωγραφιστές κασέλες από τους Χιονιάδες της Ηπείρου*, Εκ Χιονιάδων, Αθήνα, 2004.
- Σούλης Ν., *Το κλίμα της Ηπείρου*, Ιωάννινα, 1994.
- Τσίου Α. - Ράφτης Α., *Λούψικο Κόνιτσας. Τραγούδια και χοροί του γάμου*, Θ.Ε.Χ. «Δ. Σπράτου», Αθήνα, 1997.
- Φιλιππίδης Ν. (επιμ.), *Εκ Κονίτσης*, Αθήνα, 2006.
- Χριστοβασίλης Χρ., *Διηγήματα της στάνης*, Νεφέλη, Αθήνα, 1988.
- Halstead P., «Ask the fellows who lop the hay: Leaf-fodder in the mountains of Northwest Greece», *Rural History* 9 (1998), σελ. 211-234.
- Hammond, N. G. L., *Ηπειρος*, τ. 2., Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1971.
- Hammond, N. G. L., «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου», στο *Ηπειρος*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997.
- Kotjabopoulou, E., *Patterned fragments and fragments of patterns: Upper Palaeolithic Rockshelter faunas from Epirus Northwestern Greece*, Unpublished Doctoral Dissertation, Department of Archaeology, University of Cambridge, 2001.
- Kotjabopoulou, E., Panagopoulou, Adam E., *The Boila rockshelter: further evidence of human activity in the Voidomatis Gorge, The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994, British School at Athens, Studies 3, Nottingham 1999*, σελ. 197-210.
- Kotjabopoulou, E., Adam, E., *People, Mobility and ornaments in Upper Palaeolithic Epirus, NW Greece*, Otte, M., *La Spiritualité, Actes du Colloque international de Liège (10-12 décembre 2003)*, Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, Liège, 2004.
- Panagopoulou, E., Perlès C. and Zachos K., (eds), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994, British School at Athens, Studies 3, 1999*, 126-8.

Βιβλιογραφία

Runnels, C., van Andel, Tj. H., Zachos K. and Paschos, P., «Human Settlement and Landscape in the Preveza Region», στο Bailey, G. N., Adam, E., Runnels, C., *The Stone Age of Greece from Palaeolithic to the Advent of the Neolithic with an Addendum: 1995-1999*, στο T. Cullen (eds.), *Aegean Prehistory: A Review*, AJA, Supplement 1, 2001, 250-1, 256-7.

Sturdy, D. A. and D.P. Webley, "Palaeolithic geography: or where are the deer?" *World Archaeology*, vol. 19 No. 3, 1988, 270-3.

Tartaron T. F. and Zachos K. L., "The Mycenaean and Epirus", *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού*

Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία, 1999, 57-76.

Van Andel, Tj. H., Zangger, E., Demitrack, A., *Land use and Soil Erosion in Prehistoric and Historical Greece*, JFA 17, 1990, 379-96.

Willis, K. J., *Late Quaternary Vegetational History of Epirus, Northwestern Greece*. Αδημος Διατριβή, Cambridge University, 1989.

Willis, K. J., 1992 «The late Quaternary Vegetational History of Northwest Greece. I. Lake Gramousti», *Neo Phytologist* (1992a) 121 : 101-17.

Οι φωτογραφίες 11, 12, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 113, 115, 116, 117, 118, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 143, 150, 155, 156, 173, 180, 185, 200

είναι του **Χαρητάκη Ι. Παπαϊωάννου**

Οι φωτογραφίες 1, 2, 3, 4, 6, 7, 10, 13, 14, 15, 19, 23, 24, 46, 133, 138, 139, 140, 146, 147, 152, 153, 163, 164, 165, 170, 173, 187, 189, 192, 193, 203

είναι του **Σπύρου Βαγγελάκη**

Οι φωτογραφίες 25 και 29 είναι από το αρχείο της **Ε. Κοτζαμποπούλου**

Οι υπόλοιπες προέρχονται από τα αρχεία των συγγραφέων

Το βιβλίο
Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού ανατομή,
επιμέλεια Β. Νιτσιάκος,
τυπώθηκε στα Γιάννινα,
στα τυπογραφεία
Μ. Δούβαλη - Π. Αποστόλου & Σια Ο.Ε.
το Δεκέμβρη του 2008
σε 1.500 αντίτυπα
για λογαριασμό της Ν.Α. Ιωαννίνων
και της Ήπειρος Α.Ε.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Η παρούσα έκδοση είναι μέρος του έργου «Ανάδειξη, Διάδοση και Προβολή του Φυσικού Κάλλους και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Επαρχίας Κόνιτσας», το οποίο ανέλαβε η «ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΗΠΕΙΡΟΥ ΑΕ - Αναπτυξιακή Ανώνυμη Εταιρεία ΟΤΑ» (υπεύθυνοι έργου: Χαρητάκης Παπαϊωάννου, Γεράσιμος Παπαηλίας) για λογαριασμό της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ιωαννίνων. Το έργο εντάσσεται στο Ειδικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κόνιτσας (ΕΑΠΕΚ) - Υπουργείο Οικονομίας & Οικονομικών - Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων.

ISBN: 978-960-98737-0-3